

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 104

2024

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 104
2024

Jaarboek uitgegeven door het Koninklijk Fries Genootschap voor
Geschiedenis en Cultuur/Koninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis
en Kultuer en de Fryske Akademy

Redactie

Prof. dr. Ralf Futselaar, dr. Simon Halink, drs. Binne Keulen
(secre.), drs. Otto S. Knottnerus, prof. dr. Hans Mol, dr. Jelte
Olthof, Jacob Roep, Doeke Sijens (voorz.) en Hans Zijlstra

Eindredactie: Bert Platzer

Redactieadres

Redactie De Vrije Fries
p.a. Fryske Akademy
Postbus 54
8900 AB Leeuwarden

Ontwerp en opmaak

Van der Let & Partners, Heerenveen

Illustraties omslag

Boven: Jongedame en kind, Adriaen van Cronenburg, 1567.

Foto: Prado, Madrid

Onder: De merklap van 'HFK', oftewel Hendrikje Folkerts

Kazemier, uit 1862. Foto: Goffe Jensma

Het wetenschappelijk jaarboek *De Vrije Fries* biedt een
platform voor wetenschappelijke en essayistische bijdragen
op het terrein van de Friese geschiedenis, kunst, literatuur
en archeologie. De plaatsing van de Friese onderwerpen in
een bredere context is daarbij gewenst.

Kopij dient digitaal te worden aangeleverd, opgesteld
volgens richtlijnen die bij het redactiesecretariaat kunnen
worden opgevraagd.

De Vrije Fries kent een dubbele peer review-procedure
en is geïndexeerd door de European Science Foundation
(ERIH PLUS). Deze bijdragen zijn in de inhoudsopgave
gemarkt met een *.

ISBN 978-90-6171-029-5

FA-nummer 1141

NUR-code 699

Inhoud

	Van de redactie	7
HANS ZIJLSTRA	Friese vrouwenportretten in het Prado Schilderde Adriaen van Cronenburg de familie van Schelte van Liauckema?	10
JOOP W. KOOPMANS	Politike diskusjes yn iermoderne Nederlânske petearpamfletten mei Friezen*	26
GOFFE JENSMA	Mijn familietextiel Textiel tussen Fries, Nederlands en globaal/koloniaal	38
OTTO S. KNOTTNERUS	Liever dood dan Fries? De ongemakkelijke geschiedenis van een vermeend spreekwoord	50
SIMON COUPLAND	Who ruled Frisia in the mid-ninth century?	74
ARJEN DIJKSTRA	Het Eise Eisinga Planetarium als werelderfgoed De lange weg naar universele erkenning	88
MARVIN WIEGAND	Kruisproef, vuurproef en kaasproef* Godsoordelen in middeleeuws Friesland	102
MICHIEL VERWEIJ	Terug naar de bron De oudste oorkonden betreffende Schiermonnikoog (1440 en 1465)	116
PETER VAN DER MEER	De schoolmeesters van Friesland, 1600-1950, verzameld door Hartman Sannes Overzicht en onderzoeksmogelijkheden	130
YME KUIPER	Er komen andere tijden ... In memoriam Johan Frieswijk (1943-2024) – dé historicus van de rode familie in Friesland	144
	KRONIEK	
	Archeologische Kroniek van Fryslân over 2023	154
	Jaarverslag Koninklijk Fries Genootschap / Keninklik Frysk Genoatskip	170
	Over de auteurs	175

Van de redactie

De redactie van *De Vrije Fries* werkt graag met een thema, maar voor deze editie kregen we zo veel interessante bijdragen aangeboden dat een thema niet nodig was. Dat heeft voor u als lezer ook een voordeel omdat de inhoud voor 2024 bijzonder gevarieerd is. Nummer 104 van *De Vrije Fries* bevat tien uiterst interessante artikelen over zeer uiteenlopende onderwerpen, van Friese adelsportretten in het Prado tot een overzicht van de schoolmeesters die in Friesland tussen 1600 en 1950 hebben gewerkt. Uiteraard staan we stil bij het overlijden van Johan Frieswijk, een van de meest vooraanstaande historici van Friesland en lange tijd redactielid van *De Vrije Fries*.

Deze jaargang opent met een artikel van Hans Zijlstra over vier portretten van de Friese schilder Adriaen van Cronenberg, die worden bewaard in het Prado, het vermaarde museum in Madrid. Eeuwenlang is geprobeerd de adellijke dames die door Van Cronenburg zijn geportretteerd te identificeren. Dat is de auteur met grote mate van waarschijnlijkheid nu eindelijk gelukt. Ook heeft hij achterhaald hoe deze 'Friese' portretten in Madrid zijn terechtgekomen. Hierbij spelen de internationale Friese en katholieke netwerken aan de vooravond en het begin van de Tachtigjarige Oorlog een grote rol.

In zijn (Friestalige) bijdrage schrijft Joop Koopmans over de zogenoemde *praatjespamfletten* uit de zeventiende en achttiende eeuw, die bedoeld waren om de publieke opinie te beïnvloeden, vooral op politiek-staatkundig terrein. De auteur concentreert zich daarbij op de pamfletten waarin Friezen een rol spelen. Het artikel begint met een pamflet uit 1747 over de benoeming van Willem IV tot stadhouder van Holland en eindigt met een aantal voorbeelden uit de tweede helft van de achttiende

eeuw. Zijn conclusies laten zien dat Friezen in de pamfletten zeker niet negatief getypeerd worden.

Goffe Jensma schrijft in zijn bijdrage over de manier waarop in Friesland is gekeken naar textiel, niet alleen als gebruiksartikel maar ook als erfgoed. Hij koppelt dit aan het ontstaan van een samenhangend idee over een exclusieve, typisch Friese cultuur. Jensma illustreert zijn betoog aan de hand van een aantal verhalen uit zijn eigen familie, onder meer door een foto te gebruiken die de bekende fotograaf Cas Oorthuys van zijn overgrootmoeder heeft gemaakt. Oorthuys zag haar uitsluitend als 'oud moedertje' en niet als een vrouw, die trots de Friese klederdracht droeg.

Otto Knottnerus buigt zich in zijn bijdrage over de bekende uitspraak '*Leaver dea as slaaf*', die bijvoorbeeld op de grote kei in Warns te vinden is. Knottnerus zoekt naar de oorsprong van de leus, die ver buiten Friesland is ontstaan en daarom voor de provincie Fryslân als 'uitgevonden traditie' kan worden getypeerd. In Sleeswijk-Holstein duikt de uitspraak voor het eerst op in 1837: *Livre düed as Slaav!* Harmen Sytstra nam de leus over en gaandeweg verbond de Friese beweging de leus met de Slag bij Warns.

Simon Coupland probeert in zijn (Engels-talige) bijdrage een antwoord te geven op de vraag wie de Friese regio heeft geregeerd na de dood van Lodewijk de Vrome (778-840). Coupland geeft eerst de opvattingen weer van auteurs die zich eerder bogen over deze vraag en wijst daarbij op de zwakke plekken in hun redeneringen. Vervolgens formuleert hij zijn eigen conclusies, ondersteund door een zorgvuldige analyse van archeologische vondsten, met name uit Noord-Friesland.

In mei van dit jaar werd weer een KFG-Sieperda-symposium georganiseerd, dit keer rond het

opvallende fenomeen dat er nogal wat Friese instellingen (en landschappen) het predicaat Unesco Werelderfgoed dragen. Een daarvan is het Planetarium in Franeker en in zijn bijdrage beschrijft Arjen Dijkstra, biograaf van Eise Eisinga, de lange weg die het Planetarium heeft moeten afleggen voor het erkend werd als erfgoed – eerst in Nederland, later in de rest van de wereld.

De bijdrage van Marvin Wiegand gaat over de middeleeuwse godsoordelen, ook wel kruisproeven genoemd. Het ging daarbij om een wedstrijd of rechtszaak die was bedoeld om een geschil op te lossen of helderheid te scheppen in een onduidelijke situatie. Wiegand behandelt in zijn artikel de verschillende vormen die in Friesland werden gebruikt, zoals het gerechtelijk tweegevecht of de kaasproef. Uiteindelijk werden deze godsoordelen door de kerk verboden.

Michiel Verweij schrijft in zijn bijdrage over de twee oorkonden (uit 1440 en 1465) die licht laten schijnen op de vroege geschiedenis van Schiermonnikoog. In zijn artikel worden deze documenten vooral in hun documentaire context geplaatst en vervolgens opnieuw geëvalueerd om daarmee een aantal conclusies te kunnen trekken over de geschiedenis van het eiland en de banden met het vasteland van Friesland. Het artikel bevat de Latijns tekst van de oorkonde uit 1465 met een Nederlandse vertaling.

Van weer geheel andere orde is de bijdrage van Peter van der Meer. Hij onderzoekt de gegevens die Hartman Sannes in de eerste helft van de twintigste eeuw heeft verzameld over schoolmeesters in Friesland. Op het oog zijn het alleen maar feiten over schoolmeesters, zoals hun salaris of bijbaantjes, maar in zijn bijdrage toont Van der Meer aan dat het belang van de gegevens veel verder gaat en dat deze overzichten de basis kunnen zijn voor meer onderzoek naar de geschiedenis van het onderwijs in Friesland.

Johan Frieswijk (1943-2024) is vijftien jaar lang redactielid van *De Vrije Fries* geweest (2002-2017). Dat is natuurlijk niet te enige reden om hem in deze jaargang te herdenken. Frieswijk was met zijn boek *Socialisme in Friesland 1880-1900* een pionier op het terrein van de geschiedenis van de arbeidersbeweging. Het is maar een van zijn publicaties, waarmee hij een grote reputatie als histo-

ricus heeft opgebouwd. Yme Kuiper herdenkt hem in zijn bijdrage als historicus, collega en zeker ook als vriend.

De Archeologische Kroniek bestaat dit jaar uit drie uitvoerige beschrijvingen van archeologisch onderzoek dat in 2023 plaatsvond. Het betreft de vondst van een prachtige schijffibula in een weiland bij Leeuwarden, de opgraving van de oudst bekende Waag in de Friese hoofdstad en de berging van een Lancaster uit het IJsselmeer. De kroniek wordt afgesloten met nieuws uit het Fries Museum en het Noordelijk Archeologisch Depot.

Nummer 104 van *De Vrije Fries* wordt gewoon-tegetrouw besloten met het jaarverslag van het Koninklijk Fries Genootschap, dat dit jaarboek samen met de Fryske Akademy uitgeeft.

Namens de redactie
Doeke Sijens (voorzitter)

Jubileumpriisfraach Keninklik Frysk Genoatskip 2027

Yn 2027 bestiet it Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer (KFG) 200 jier. Ien fan de jubileumaktiviteiten is in wittenskiplike priisfraach foar in histoarysk essay fan maksimaal 5000 wurden (ynklusyf annotaasje) oer in ûnderwerp út de skiednis fan de Friezen, Fryslân en/of de eardere Fryske lannen. De priis foar de winner is 2500 euro, in oarkonde en publikaasje fan it stik yn it jierboek *De Vrije Fries* fan 2027. It moat orizjineel ûndersyk befetsje, flot skreaun, oertsjûgjend en goed ûnderboud wêze en mei net earder publisearre wêze. It essay kin skreaun wurde yn it Frysk, Nederlânsk, Ingelsk of Dútsk. Dizze priisfraach is ornearre foar studinten en jonge ûndersikers oant 35 jier. De deadline om yn te stjoeren nei info@friesgenootschap.nl is 31 desimber 2026. It winnende essay sil bekendmakke wurde op it jubileumfeest fan it KFG yn de hjerst fan 2027.

Dan sil ek de priis útrikt wurde.

Jubileumprijsvraag Koninklijk Fries Genootschap 2027

In 2027 bestaat het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur (KFG) 200 jaar. Een van de jubileumactiviteiten is een wetenschappelijke prijsvraag voor een historisch essay van maximaal 5000 woorden (inclusief annotatie) over een onderwerp uit de geschiedenis van de Friezen, Fryslân en/of de voormalige Friese landen. De prijs voor de winnaar is 2500 euro, een oorkonde en publicatie van het stuk in het jaarboek *De Vrije Fries* van 2027. Het moet origineel onderzoek bevatten, vlot geschreven, overtuigend en goed onderbouwd zijn en mag niet eerder zijn gepubliceerd. Het essay kan geschreven worden in het Fries, Nederlands, Engels of Duits. Deze prijsvraag is bedoeld voor studenten en jonge onderzoekers tot 35 jaar. De deadline om in te sturen naar info@friesgenootschap.nl is 31 december 2026. Het winnende essay zal worden bekendgemaakt op het jubileumfeest van het KFG in de herfst van 2027. Dan zal ook de prijs worden uitgereikt.

1. Mogelijk zelfportret van Adriaen van Cronenburg
(circa 1525-1604). Foto: National Museum of Art,
Architecture and Design, Oslo

Friese vrouwenportretten in het Prado

Schilderde Adriaen van Cronenburg de familie van Schelte van Liauckema?

HANS ZIJLSTRA

Het nationaal museum van Spanje, het Prado in Madrid, bezit vier bijzondere portretten van de Friese kunstschilder Adriaen van Cronenburg (circa 1525-1604).¹ Drie van de vier zijn gesigneerd en gedateerd op 1567.² Op de portretten zijn enkel dames afgebeeld, geportretteerd vanaf de knie. Twee van hen zijn vergezeld van een dochter of jongere vrouw van ongeveer tien jaar oud. Eén dame is afgebeeld met een schedel op een tafel, net zoals het op 1568 gedateerde portret door Van Cronenburg van Katheryn of Berain uit Cardiff, Wales.³ Op de vier vrijwel even grote portretten beeldde Van Cronenburg de vrouwen af tegen dezelfde achtergrond, bestaande uit een blinde arcade, opgetrokken in Renaissancestijl, met nissen en groene gordijnen.

Al in de vroegst bekende inventaris van het Real Alcazar, opgesteld in 1636 tijdens het bewind van Filips IV, worden de portretten genoemd, zonder de geringste verwijzing naar wie Van Cronenburg had afgebeeld. Volgens deze inventaris⁴ bevonden de portretten zich in de 'donkere kamer naast de Mediodia Gallery' ('Pieza oscura junto a la Galería del Mediodía') als Vlaamse vrouwen, samen met nog een vijfde, evenmin geïdentificeerd portret van

Van Cronenburg, waarvan de huidige verblijfplaats onbekend is. Op dit vijfde werk zou volgens de conservatoren van het Prado ook een vrouw hebben gestaan. Zeker is dus dat de portretten reeds vanaf 1636 onderdeel waren van de Spaanse koninklijke collectie, totdat ze in 1847 met de rest van de koninklijke collectie overgingen naar het Museo del Prado. Twee van de schilderijen zijn dubbelportretten. Op de vier schilderijen worden in totaal dus zes vrouwen afgebeeld.

In dit artikel probeer ik antwoord te geven op de volgende vragen:

- Uit welke familienetwerken of maatschappen kreeg Van Cronenburg in Friesland portretopdrachten?
- Wie was Adriaen van Cronenburg? Alvorens in te gaan op de portretten in het Prado bekijken we de schilder in de context van zijn leven in Friesland en werk voor de Friese adel.
- Wie waren de vrouwen op de portretten van Adriaen van Cronenburg in de collectie van het Prado?
- Hoe zijn de portretten in Madrid terechtgekomen?

1 <https://museodelprado.es/en/the-collection/> (geraadpleegd 15 mei 2024), inventarisnummers P002073, P02074, P02075 en P02076; P. Silva Maroto, *El retrato del Renacimiento* (Madrid, 2008), 478, geeft een beschrijving van de inventaris van het Prado in 1636.

2 Eerder waren deze door een verkeerde lezing van de signatuur toegeschreven aan zijn (niet bestaande) zus Anna. Wassenbergh ontrafelde de signatuur met vier letters A+ (dus A3aen, Adriaen) waarna de portretten op naam konden worden gesteld van de omstreeks 1520-1525 in Schagen geboren schilder. Abraham Wassenbergh, 'Voorlopig antwoord op het artikel van Georges Marlier, getiteld Un portraitiste frison du XVIe siècle, Anna ou Adriaan van Cronenburch', *Oud-Holland* 51 (1934), 144.

3 Collectie National Museum Cardiff, Wales.

4 *Quadros y otra cosas que tiene su magestad Felipe IV en este Alcazar Año Dea 1636*; (geannoteerd door) Gloria Martínez Leiva, 2007, pp. 92, 152-153.

De portretopdrachten van kunst-schilder Adriaan van Cronenburg

Kunsthistoricus en voormalig directeur van het Fries Museum, Abraham Wassenbergh (1897-1992) vermeldde de Prado-groep al in zijn Frans-talige publicatie uit 1934, *L'art du portrait en Frise au seizième siècle*.⁵ Wassenbergh noemt ook enige andere geportretteerden en in deze paragraaf zullen we met behulp van Van Cronenburgs bewaard gebleven werk zo nauwkeurig mogelijk zijn Friese opdrachten in kaart brengen. Volgens de Rijkdienst voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) dateert zijn vroegst bekende Friese werk van 1552.⁶ Het betreft de iconische portretten van Rienck van Cammingha (met op de achtergrond de Camminghaburg) en zijn erfgenaam en neefje, de zesjarige Gerrolt van Cammingha (1546 – 1589), de zoon van broer Minne.⁷ Deze portretten hangen momenteel respectievelijk in het Fries Museum en Museum Martena te Franeker, terwijl het jongensportret ooit in de collectie Van Eysinga in de Epemastate te IJsbrechtum hing. Gerrolt huwde op latere leeftijd met Ath Heresdr van Ockinga en erfde het familie-kasteel van zijn kinderloos gebleven oom die met Beys van Haerda was getrouwd.

In de collectie van het Fries Museum bevindt zich ook een portret van de bebaarde Goffe van Roorda, dat is gedateerd op 1547, toen Van Roorda 31 jaar oud was, en aan Van Cronenburg werd toegeschreven door Wassenbergh. Nieuwere inzichten, zoals vermeld in de niet gepubliceerde doctoraalscriptie van Betty Rozema-Früchnicht,⁸ wijzen deze toeschrijving echter af. Dat geldt ook voor de portretten van Rudolf van Bunau uit 1553 en de pendant van echtgenote Cunera van Martena, beide in de collectie van Museum Martena.

Mogelijk werd Watze van Cammingha (1518-1576), wonende op Oenemastate bij Wirdum, ook al eerder afgebeeld, rond 1550, maar het pendant van zijn tweede echtgenote Frouck van Haerda (1526-1584) wordt op 1565 gedateerd. Het zou kunnen dat een eerder pendant van zijn eerste vrouw Bjuck van Aylva verloren is gegaan. Watze was de broer van de eerder genoemde Rienck en Minne van Cammingha. Eveneens uit 1552 zijn de portretten van het echtpaar Jarich van Dekema (1495-1553) en Catharina van Camstra (1493-1584),⁹ al kennen we alleen de latere kopieën, die zich thans in de collectie van het Fries Museum bevinden. Jarich was, na zijn studie te Leuven, raadsheer bij het Hof van Friesland en grietman van Baarderadeel en Franekeradeel. Hij bezat tevens Dekema State in Jelsum¹⁰.

De portretten van Jarich en Catharina (ook wel Katryn genoemd) hingen blijkens de beschrijving uit 1824, in een rapport van J. Amersfoort in het jaar dat de state werd afgebroken, op Liauckama State te Sexbierum.¹¹ Terwijl daarnaast een portret hing, waarvan Amersfoort zegt: 'schijnt wel hunne dochter en van denzelfden Mr.' Deze dochter zou Jel van Dekema geweest kunnen zijn, die met Schelte van Liauckema gehuwd was, ofwel Anna van Dekema die met Here Lolles van Ockinga getrouwd was. Het verhaal gaat dat de originele portretten van het echtpaar Van Dekema ooit door personeel van Liauckema State voor het bouwen van een kippenhok zijn gebruikt¹². In Liauckema State hingen ook de door Van Cronenburg geschilderde portretten van Pieter van Cammingha (1531-1575) en Franscke van Minnema (1534-1574) uit 1555. Pieter werd een jaar later Heer van Ameland, na zijn oom Haye, en bezat het Amelandshuis in Leeuwarden.

5 Abraham Wassenbergh, *L'art du portrait en Frise au seizième siècle*, (Leiden 1934).

6 <https://research.rkd.nl/nl> (geraadpleegd 17 mei 2024). Het RKD hanteert de spelling Adriaan van Cronenburg, hoewel ook de varianten Cronenburgh, Cronenburch etc. voorkomen. In dit artikel hanteer ik de RKD-spelling.

7 Website collectie Fries Museum, <https://collectie.friesmuseum.nl/> (geraadpleegd 17 mei 2024).

8 Betty Rozema-Früchnicht, 'De gesigneerde werken van de zestiende-eeuwse portretschilder Adriaan van Cronenburg en de toegeschreven werken in het Fries Museum te Leeuwarden' (doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Groningen 1989).

9 Genealogysk Jierboek 2011, 235. Te vinden op https://www.fryske-akademy.nl/fileadmin/inhoud/beelden/homepage/Kennis/Gen_Jierboek/GJ_2011.pdf (geraadpleegd 17 mei 2024).

10 Y. Kuiper, S. Cuperus, *Dekema State Jelsum. Biografie van een landgoed* (Gorredijk 2020).

11 C. Boschma, *De Vrije Fries* 47 (1966), 177-205; M.H.H. Engels, 'Liauckama State te Sexbierum', <https://www.mpaginae.nl/At/Liauckamastate.htm> (geraadpleegd 18 mei 2024).

12 Idem, *De Vrije Fries* 47 (1966); Wassenbergh, *L'art du portrait*, 64.

2. Rienck van Cammingha (rechts) en zijn erfgenaam en neefje Gerrolt van Cammingha, Adriaen van Cronenburg, 1552.
Foto's: Ottema-Kingma Stichting (links) en Fries Museum (rechts)

In ieder geval had Van Cronenburg met zijn eerste opdrachten direct toegang tot het netwerk van de meest prominente Friese adellijke families, die ook na de Reformatie katholiek bleven.

In 1555 portretteerde Van Cronenburg mogelijk Ocke van Gratinga (1532-1570), die net een jaar daarvoor prebendaris van het Sjaardemaleen te Franeker was geworden, op belofte dat hij na vier, vijf jaar het leen als priester zelf zou bedienen dan wel het leen als niet-gewijde zou teruggeven. Maar Ocke koos uiteindelijk niet voor een kerkelijke carrière. Hij ging studeren en moest daarvoor naar het buitenland. Tussen 30 juni en 30 september 1561 schreef hij zich in als lid van de Germaanse natie te Orléans. Van hem is een *Album Amicorum* in de collectie van de Universiteit van Amsterdam bewaard met inscripties van rond 1565.¹³ Hij huwde met Bauck van Buygers (1546-na 1620), die later

hertrouwde met Hector van Aytta (in 1568 met zijn broers Bucho en Folckert als student te Salamanca) en in derde echt met Jacobus Bouricius, die vermoedelijk rond 1570 door Van Cronenburg werd geportretteerd. Het portret in de collectie van het Fries Museum is in erbarmelijke staat. Waarschijnlijk wordt het werk daarom ook niet besproken in de doctoraalscriptie van Rozema-Frühnicht. Bouricius was advocaat bij de Grote Raad der Nederlanden in Mechelen tot 1572 en vervolgens bij het Hof van Friesland.

Verder bevinden zich in de collectie van het Fries Museum nog een portret van Doecke van Martena (1527-1605), Heerschap van Kornjum, uit 1561, evenals zijn echtgenote Catharina van Oenema (1530-?) en het portret uit 1562 of 1563 van een onbekende 62-jarige dame. Uit diezelfde periode stamt het portret van Foockel van Martena,

13 Klaas van der Hoek, 'Album Amicorum Ocke van Gratinga', Collectie UVA/Allard Pierson, <http://www.konsenylye.nl/?p=15396> (geraadpleegd 18 mei 2024).

op de leeftijd van 44, die echter volgens Rozema-Frühncht, op basis van nieuwe inzichten niet meer aan Van Cronenburg kan worden toegeschreven. Uit 1562 stammen ook de portretten van twee nog niet geïdentificeerde mannen, de ene gesigeneerd met 'A AAA' van een man van 58, de andere van een man van 57 in een tabberd van roefdierbont.

Een portret uit 1563, door Wassenbergh aan Van Cronenburg toegeschreven, dat duidelijke overeenkomsten vertoont met het Prado-portret van een jonge vrouw met kapje, toont Jets van Aytta (1538–1567).¹⁴ Het schilderij bevond zich enige tijd in het bezit van Adolf Hitler en bevindt zich nu in een onbekende particuliere collectie. Zij was de dochter van Seerp van Aytta en Barbara van Hettema. Haar broers waren de al eerder genoemde Hector, Bucho en Folckert van Aytta. En haar oom was de beroemde Viglius van Aytta.

Een ander opvallend en overeenstemmend kenmerk zien we bij het portret van Gerlant van Hemmema uit 1565 (toegeschreven aan Van Cronenburg) in dezelfde soort nis als de vrouwen op de portretten in het Prado. Zij huwde Frans van Dekema, zoon van Sicke van Dekema senior en Luts Sickesdr van Liauckema. Van Luts is een portret door Van Cronenburg uit 1562 in de collectie van het Fries Museum. Gerlant was een dochter van Hette van Hemmema, eveneens geportretteerd door Van Cronenburg, in 1561.¹⁵ Van het portret van Hette is tevens een kopie bekend die ooit op Orxmastate in Menaldum hing.¹⁶ Ook het portret van Schelte van Tjaerda, gedateerd 1562 en toegeschreven aan Van Cronenburg, vertoont een nis op de achtergrond.

Volgens Rozema zijn deze nissen met leeuwenvormen gebaseerd op Renaissance-tekeningen uit Antwerpen, die in die tijd populair waren. Rudi Ekkart merkt verder op dat de achtergrond van de portretten een architectonische belangstelling weergeven die mogelijk is beïnvloed door Van Cronenburgs zwager, beeld- en steenhouwer Vincent Lucasz. Die op zijn beurt weer zou zijn geïnspireerd

door de uit een Mechelse familie afkomstige beeldend kunstenaar Hans Vredeman de Vries, geboren in Leeuwarden en aldaar leerling-glasschilder en in Kollum leerling-schrijnwerker. Een uitstapje over de grens met Groningen in 1575 om Johan Rengers van Ten Post en zijn echtgenote Bauwe Jensema te portretteren moet een kleine moeite zijn geweest voor de inmiddels in Burgum, Tietjerksteradeel, wonende Van Cronenburg.

De katholieke adellijke families Van Dekema, Van Martena, Van Liauckema, Van Cammingha, Van Camstra, Van Aytta, Van Roorda en hun aange trouwde families vormen de kern van het klantenbestand van Van Cronenburg. Ook na de Reformatie en ondanks het verbod in Friesland vanaf 31 maart 1580 de katholieke eredienst uit te oefenen. Zo bleven deze families trouw aan de katholieke leer en konden vaak binnen hun netwerk samenkomen in huiskapellen van de grote states waarin ze leefden. Velen vluchtten echter ook naar het buitenland, zoals naar Emden of Keulen, of naar de katholiek gebleven Zuidelijke Nederlanden, naar plaatsen als Mechelen en Brussel.

Van Cronenburg in Friesland

Aangenomen wordt dat Van Cronenburg leerling was van de Haarlemmer Jan Mostaert. Rond 1553 was hij ook enige tijd ingeschreven aan de Universiteit van Leuven (waar Gemma Frisius nog les gaf). In die periode zou hij in Antwerpen het portret (met hand op schedel) hebben geschilderd van Katheryn of Berain, een invloedrijke adellijke vrouw uit Wales, hoewel de vermelding op het schilderij lijkt aan te geven dat het in 1568 is gemaakt. Toen Van Cronenburg zich vanuit Schagen rond 1550 als kunstschilder in Friesland vestigde, kreeg hij er na verloop van tijd ook een functie bij, namelijk die van secretaris van Tietjerksteradeel te Burgum. Deze functie vervulde hij van circa 1565 tot 1580, terwijl hij van 1570 tot 1580 ook rentmeester van het Bergklooster of Barraconvent van de reguliere kanunniken (met de Kruiskerk) in Burgum was. In

14 Website Kunstverwaltung des Bundes, Duitsland: https://kunstverwaltung.bund.de/SharedDocs/Provenienzen/DE/11000_11999/11297.html (geraadpleegd 18 mei 2024).

15 Gilles de Langen, Hans Mol, *Friese edelen, hun kapitaal en boerderijen in de vijftiende en zestiende eeuw: de casus Rienck Hemmema te Hitzum* (Leeuwarden 2022).

16 Piet Bakker, *De Friese schilderkunst in de Gouden Eeuw*, (Zwolle 2008).

dat jaar moest hij vanwege zijn katholieke geloof tijdelijk naar de stad Groningen vluchten, waar hij in 1587 fungeerde als landmeter en opzichter bij het graven van het Nijediep of Spaansche Diep van Groningen naar Westfalen.

Na de desastreuze Allerheiligenvloed van 1570 spande Van Cronenburg zich, op verzoek van stadhouder Caspar de Robles (bekend als leider van de Spaanse troepen in Friesland, dijkenbouwer en kaartenmaker) in voor de publieke zaak:

t Gantsche Landschap behoorde de Dijcken op te maken, tot tegenstand tot den Vloet. De Stadthouder committeerde den President Igram van Achelen, ende Peter Frittema Raedt, om Partyen te accorderen: doch de Binnendijcksters lieten haer niet bewegen. Daerom hebben de Buytendijcksters gedeputeert, den Bisschop, Petrum van Medenblick, Abt van Achlum, Schelte Liauckema, Doytje Bonga, Ulbe Hiddema ende Cronenburg, om de saecke voor Alva te brengen. Dese hebben terstont een versoeckschrift door Here Ockinga, ende Watje Camminga, afgevaerdicht nae Brabant [...].¹⁷

Adriaan van Cronenburg heeft dus als gedeputeerde, mede de belangen behartigd, in de verdeling van de zware lasten voor het herstel en verzwaring van de zeedijken, voor de zogenaamde 'Buyten-dijcksters', de bevolking in de lagere delen van Friesland, die het zonder of vrijwel zonder, verder beschermende, binnendijken moesten stellen. Dit beslaat grotendeels het gebied ten westen van de oude Middellzee, het meest kwetsbare gebied.

Van Cronenburg werd ook gevraagd kaarten te tekenen van de Leppe of Leppa, een waterstaatkundig samenwerkingsverband tussen de tot Oostergo behorende grietenijen, en de plaatsen die de waterwegen omringden. Hij bleef ondertussen steeds trouw aan het katholieke geloof.

Hij komt dan ook voor in de *Conscriptio Exulum*, met enkele familieleden: 'Mr. Adriaen Cronenborch, secretarius van denselve gretenye (Tzetzkercksteradeel) cum uxore en familia 2 filiis x Anna dr van Lucas Gerbrantsz'.¹⁸ Anna was zijn echtgenote en zus van Vincent Lucasz, beeld- en steenhouwer van met name grafzerken te Leeuwarden en Franeker. En ook: 'Lucas Mr Ariens Cronenborch, obiit anno '82 Groningae. Feddrick Fyngie cum uxore Cronenborch, de suager van de secretarius vorscreven Fyngie of Finia, Maycke van Cronenburch'. Dus blijkbaar had hij een zoon Lucas en een dochter Maycke. Hij moet ook nog een zoon Nicolaes gehad hebben volgens Wassenbergh. Schoonzoon Feddrick Finia was majoor geweldige, de leidinggevende van een militaire gevangenis, in het Spaanse regiment van overste Jarich/Georg van Liauckema.¹⁹ Finia was ook notaris en schoolmeester, wonende te Burgum en te Aldtsjerk.

De Friese Staten vertrouwden Van Cronenburg klaarblijkelijk niet en ontboden hem op 16 februari 1592 in de vergadering van Gedeputeerden ten einde waarborgen van hem te verkrijgen over zijn houding tegenover het nieuwe bewind.²⁰

Interessant is nog deze passage in het artikel van Douwe van der Meer:

Een ogenblik komt bij dr. Wassenbergh de veronderstelling naar voren, dat op een ongedateerd en ongesigneerd paneel te Oslo de beeltenis voorkomt van deze schilder (dus een zelfportret), afgebeeld in het zesde jaar van zijn ballingschap en 60 jaren oud. Als deze veronderstelling juist is, moet het schilderij in 1586 zijn vervaardigd. De schilder zou dan omstreeks 1526 zijn geboren, wat niet strijdt met de thans bekende gegevens.²¹

In de archieven bij Tresoar zien we enkele vermeldingen in de *quaclappen*, in 1566 en 1581 te Leeuwarden, soms in connectie met familie: Anna

17 Christianus Schotanus, *De geschiedenissen kerckelyck ende wereldtyck van Friesland oost ende west* (Amsterdam 1658), 789.

18 Hotzo Aecxma [& Regnerus/Rennert van Solckema], *Conscriptio exulum Frisiae 1580[-1587]*, Overzicht katholieke vluchtelingen, familie-archief Eysinga - Vegelin van Claerbergen, Tresoar toegang 323-01 inv.nr. 791j) Website Martin Engels <https://www.mpaginae.nl/At/Conscriptioexulum.htm>

19 Website André Buwalda: <https://www.frieseregimenten.nl/officier/feddrick-van-fynia/> (geraadpleegd 18 mei 2024).

20 Wim Dolk, 'Zestiende-eeuwse zerkhousers in Friesland', *De Vrije Fries* 46 (1964), 205-213; Douwe van der Meer, 'Schilders in Friesland in de 16e eeuw', *Ibidem*, 214-156.

21 Van der Meer, 'Schilders in Friesland', *De Vrije Fries* 46 (1964), 220.

van Cronenburg (zijn achternicht), gehuwd met de uit Keulen afkomstige Jan Craen en later met Jelle Sybes van Wythama, in 1579 burgemeester van Leeuwarden.²² En Jacob van Cronenburg, zijn neef, medicus, uit Schagen, en in 1547 gehuwd met Bauck van Adélen te Pietersbierum, waar hij huis Cronenburg liet bouwen. Op oude kaarten wordt dit huis ook wel als Adelen aangegeven.²³

Kunsthistoricus Piet Bakker vermeldt over het stamhuis van de familie in zijn boek *De Friese schilderkunst in de Gouden Eeuw* bij Rembolt van Adélen van Cronenburg, zoon van Nicolaes van Adélen van Cronenburg en Maria van Wythama en kleinzoon van Jacob van Cronenburg: 'Jacob huwde na het overlijden van zijn eerste vrouw Anna van Wythama met Bauck van Adélen met wie hij zich in Sexbierum vestigde op het Adelenhuis. In dit huis zou halverwege de zeventiende eeuw een door Maerten van Heemskerck (1498-1574) geschilderd portret van Bauck hebben gehangen.'²⁴

In 1590 keerde Van Cronenburg terug naar Burgum, maar als kunstenaar was hij toen waarschijnlijk niet of nauwelijks meer actief. Kort na 1604 moet hij zijn overleden.

De Pradoportretten zijn gedateerd op 1567. Ze zijn dus geschilderd aan de vooravond van de Opstand tegen de Spaanse overheerser en de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648), in een jaar dat Adriaen van Cronenburg zich al in het Friese Burgum bevond. Aangezien er geen enkele aanwijzing is dat Van Cronenburg ooit het noorden heeft verlaten, mogen we aannemen dat de geportretteerden een Friese dan wel Groningse herkomst hebben.

De portretten nader bekeken

Ten eerste kijken we naar het portret van een jongedame met kind dat drie anjers in de hand houdt, twee witte en een rode. Op tafel een schedel, net

als de bloemen symbool van vergankelijkheid en sterfelijkheid (vanitas). Kunsthistoricus en portrettenexpert Ekkart vermoedt dat de schedel er ook op kan duiden dat de dame weduwe is.²⁵ Linksonder: 'gedaen in de jaere 1567'. Het kind heeft een riem om met een portret van een man, en een rozenkrans. Op de muur de Latijnse tekst *Nascendo Morimur* – door geboren te worden sterven wij. Het kind zal rond de tien jaar oud zijn, dus geboren rond 1557, en de jongedame (of is het haar oudere zus?) mogelijk tussen de zestien en twintig jaar oud, dus geboren tussen 1543 en 1547. Dit portret is ook afgebeeld in de catalogus van een tentoonstelling in Museum Martena, maar zonder verdere toelichting.²⁶

Een vergelijkbare opzet van een dame met een dochter zien we in Van Cronenburgs mogelijk laatste gesigndeerd werk uit 1590 met Foockel van Walta en dochter Tiedt van Botnia, dat ooit hing in Lauswolt te Beetsterzwaag, als onderdeel van de collectie Bieruma Oosting-Van Harinxma thoe Slooten en zich nu in de collectie van het Fries Museum bevindt. Daarop zijn echter wel familiewapens te zien die nadere identificatie mogelijk maken, hoewel deze ook vaak later werden bijgeschilderd.

Het tweede portret stamt ook uit 1567. Het lijkt een pendant van het eerste dubbelportret, wederom met een jongedame en een kind, nu met één bloem. Omdat de jongedame geen hoofdbedekking draagt, denkt Ekkart dat ze een oudere zus is van het meisje. De om het hoofd gewikkelde vlecht duidt ook op een ongehuwde vrouw. Het jongere meisje lijkt enigszins vreemd afgebeeld. Rozema-Frühnicht vermoedt dat er iets met het meisje aan de hand is. 'Het wekt de indruk van mismaaktheid [...] zodat ze niet op de gebruikelijke manier geschilderd kon worden.'²⁷ Over dit portret is ooit in een wetenschappelijk ophthalmologisch tijdschrift gepubliceerd vanwege het loensen van het kind.²⁸

22 AlleFriezen.nl Tresoar, DTB en quaclappen (geraadpleegd 18 mei 2024).

23 Schotanus-Halma atlas (Leeuwarden 1718).

24 Bakker, *De Friese schilderkunst*, 167.

25 R. Ekkart, *Kunst voor de beeldenstorm, 1525-1580*, catalogus tentoonstelling Rijksmuseum (1986), 441.

26 M. Brouwer, *Pjotten en Beukers, Friese kinderportretten 1550-1800* (Franeker 2014), 8.

27 Betty Rozema-Frühnicht, 'De gesigndeerde werken van de zestiende-eeuwse portretschilder Adriaan van Cronenburg en de toegeschreven werken in het Fries Museum te Leeuwarden' (doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Groningen 1989), 45.

28 E. Santos-Bueso e.a., 'Patología ocular en Dama y niña/ Ocular pathology in Lady and girl', *Archivos de la Sociedad Española de Oftalmología* 91 (2016), 1, e9-e11.

3. Jongedame en kind, Adriaen van Cronenburg, 1567. Foto: Prado, Madrid

4. Jongedame en kind, Adriaen van Cronenburg, 1567. Foto: Prado, Madrid

Wederom een achtergrond met een muur waaraan leeuwenkoppen met een ring zijn te zien, die overigens ook vaak op Maarten van Heemskercks portretten voorkomen. De leeftijden lijken vergelijkbaar met die van de dames op het eerste portret, zo rond de twintig en tien jaar oud. Zijn het vier zussen, waarbij de oudere de jongere leiden?

Het derde portret is van een wat oudere dame met 'ouderwetser kleding' en bijzondere ringen. De witte kap wijst er op dat ze waarschijnlijk gehuwd is. Het lijkt alsof in de rand van haar kapje twee keer een dubbele adelaar is ingeweven. Zou dit de moeder van het gezin zijn of is ze daar nog

te jong voor en is ze eerder een zus? Het is vaak lastig in te schatten op oude portretten wat de leeftijd van de geportretteerde is. De schilder kan het gezicht geflatteerd hebben weergegeven om de herinnering zo prettig mogelijk te laten zijn. Het portret van Catharina van Camstra uit 1552, het portret uit 1563 van Jets van Ayta en het op 1565 gedateerde portret van Frouck van Haerda van Van Cronenburgs hand tonen een vergelijkbare dracht, die geen religieuze connectie impliceert.

Het vierde portret toont een wat flamboyantere dame, wel met dezelfde familiale trekken, maar met een gepluimde hoed op tafel. Haar haardracht wijst erop dat ze ongehuwd is. In haar ene hand een geel bloemetje als symbool van vergankelijkheid en in haar andere hand de flap van haar hoed. Haar rood-wit-zwarte kleding, een boezelaar of schortelkleed met losse mouwen van linnen, doet denken aan weeshuiskinderen, maar dat zal hier niet het geval zijn. Heeft deze kleding nog een specifieke betekenis? In ieder geval is de afbeelding van Friese dames in het prachtige zestiende-eeuwse kostuumboek van Christoffel van Sternsee,²⁹ bewaard in het Museo Stibbert in Florence een mooie referentie.

Maar kunnen we iets herkennen in de kleding, vooral op de individuele portretten? Is er bijvoorbeeld een connectie met een weeshuis of een klooster? Zo waren onder andere in de katholieke Friese families Van Eminga, Van Juckema en Van Sythiema diverse dochters die als non het klooster ingingen of klopje werden, ook toen de reformatie in Friesland al flink op gang kwam.³⁰ Het is helaas aan de Prado-portretten niet als zodanig af te lezen.

Waar doorgaans bij zestiende- en zeventiende-eeuwse Friese portretten een familiewapen en ook vaak een leeftijd wordt afgebeeld ('*aetatis suae*'), is daar in dit geval helaas geen sprake van. Wel dus het jaartal 1567.

Dat Van Cronenburg sterk plaatsgebonden zou zijn is niet het geval. Zijn clientèle kan vooral onder de Friese katholieke adel in de hele provincie gezocht worden, maar hij nam daarbij ook andere opdrachten aan.

29 Kostuumboek Christoffel van Sternsee, fol. 52r, Museo Stibbert Florence, online versie, 56, [https://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=52132&geraadpleegd 19 mei 2024](https://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=52132&geraadpleegd=19%20mei%202024)).

30 Joke Spaans, *De Levens der Maechden. Het verhaal van een religieuze vrouwengemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Hilversum 2012).

5. Dame, Adriaen van Cronenburg, 1567. Foto: Prado, Madrid

6. Jongedame met een gele bloem, Adriaen van Cronenburg, 1567.
Foto: Prado, Madrid

Uit welke familie?

Als we naar de genealogische gegevens kijken van vooraanstaande Friese katholieke families, dan zullen we moeten kijken naar een kinderrijk gezin, waarbinnen rond 1567 nog minstens vijf dochters en een moeder in leven waren. Daarvoor hebben we diverse goede contemporaine bronnen, zoals het *Burmaniaboek*,³¹ het *Dootboek*³² en de mede op basis van aanvullend genealogisch onderzoek

door wijlen Simon Wierstra gereconstrueerde genealogieën van de Friese adel.³³ Daarin zijn ook de inmiddels geheel gedigitaliseerde delen *Genealogysk Jierboek* van de Fryske Akademy verwerkt. Deze gegevens zijn, met bijbehorende portretten, voor analyse-doeleinden in een genealogische database verwerkt, online beschikbaar via de website van de Historische Vereniging Noord-oost-Friesland.³⁴

Bezien we de families Van Dekema, Van Martena, Van Liauckema, Van Cammingha, Van Camstra, Van Aytta, Van Roorda en aangetrouwde families, dan zijn er twee gezinnen die aan voornoemde criteria voldoen. Als eerste het gezin met in 1567 vijf levende dochters van Sicke van Dekema senior en Luts van Liauckema. Maar Luts (1523-1569) werd al in 1562 gepotretteerd door Van Cronenburg en zag er toen, in rouwkleiding met weduwenkap, al ouder uit dan de moeder die in 1567 werd geschilderd.

De vijf dochters van haar broer, de katholieke Schelte van Liauckema uit Sexbierum komen dan in beeld. Zijn familie bezat Liauckema State, eveneens bekend van de latere schilderijen van de Pipenpoyse bruiloft. Nadat bij zijn eerste en tweede huwelijk de jonge echtgenotes in of vlak na het kraambed overleden, kreeg hij met zijn derde vrouw, Jel van Dekema (1529-1583), maar liefst dertien kinderen. Sommige dochters overleden jong en kregen later een gelijknamige zus. Vier kinderen uit dit huwelijk waren reeds voor 1567 overleden, van wie twee in 1566. Bovendien waren de eerste twee echtgenotes van Schelte van Liauckema in de kraam overleden en vlak daarna hun kinderen. Zouden daarom de vergankelijkheidssymbolen, zoals de vier(!) bloemetjes, het doodshoofd, evenals de tekst *Nascendo Morimur*, zo expliciet gebruikt zijn? De opdracht voor de vier hoogwaardige portretten moet een kostbare zaak zijn geweest, die alleen een rijk man zich kon veroorloven.

31 De Genealogie van de Friese adel volgens Upcke van Burmania.

32 *Kerkkalender van overleden Friese edelen e.a. 1409-1634* door Ernst Harinxma van Donia, 1606/1613 – 1634. Bronnen: Archief Van Harinxma thoe Slooten, Trezoar/Rijksarchief in Friesland, toeg. 325, inv.nr. 443, en afschrift H. Wenning (7672 Hs/4; Website Martin Engels <https://www.mpaginae.nl/EHVD/kerkkalender.htm> (geraadpleegd 19 mei 2024).

33 Website Simon Wierstra: <https://www.simonwierstra.nl/index6.htm> (geraadpleegd 19 mei 2024). Gearchiveerde versie via Archive.org.

34 Rubriek Genealogie op <https://www.hvnf.nl/> (geraadpleegd 19 mei 2024).

7. Friese dracht in het zestiende-eeuwse kostuumboek van Christoffel van Sternsee. Foto: Museo Stibbert, Florence

Als Spaansgezind edelman stond Schelte van Liauckema in de gunst bij Caspar de Robles. In 1555 was Schelte van Liauckema als een van de Friese afgevaardigden aanwezig bij de machts-overdracht van keizer Karel V aan zijn zoon Filips II in Brussel. In 1569 werd hij plaatsvervangend grietman van Barradeel. Nadat in 1566 de Beeldenstorm uitbrak werd onder leiding van overste Aremberg Leeuwarden bezet en bisschop Cunerus Petri geïnstalleerd. Ketters werden vervolgd, maar zoals we al eerder bij Van Cronenburg zagen, werden onder het Spaanse gezag na de Allerheiligenvloed van 1570 ook de dijken gedicht en verbeterd.

Op verzoek van Caspar de Robles wierp Schelte van Liauckema zich in 1574 samen met zeven andere Friese adellijken op om de financiën voor de dijkversterking te organiseren. Dit werd via belastingen en een bijdrage van Viglius van Aytta gefinancierd, waarna in rap tempo de beschadigde

dijken werden hersteld. In 1579 moest hij echter voor zijn dienst Friesland verlaten en hij kwam in het katholieke Oldenzaal te overlijden. Hij maakte dan ook niet meer mee dat in 1580 onder leiding van geuzenleider Jan Bonga Liauckema State in brand werd gestoken en geplunderd.³⁵ Was dit het moment dat de schilderijen ter bescherming, via de Zuidelijke Nederlanden, naar Spanje verhuisden? Daarnaast woonde vader Schelte in zijn studententijd rond 1540 in huis bij Viglius van Aytta in Ingolstadt,³⁶ samen met twee andere neven van Hector van Hoxwier, de broers Minne en Haye van Holdinga en de Groninger Johan de Mepsche.³⁷ Viglius was later in Brussel de rechterhand van Karel V en Filips II in Madrid.

Stond op het verloren gegane vijfde paneel wellicht een postuum geportretteerde eerdere echtgenote van Schelte? Dan zou het mogelijk zijn eerste echtgenote, Anna van Herema (circa 1520-1538), geweest zijn, aan wie hij een grote erfenis te

35 Sieger Rodenhuis en Geertje Kingma, *Liauckema State en haar bewoners. Een eeuwenlange strijd om geloof, macht en bezit* (Leeuwarden 2011), 49; Onno Hellinga en Paul N. Noomen, 'Genealogia Aytana', *Genealogysk Jierboek* (2011), 235

36 Folkert Postma, *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat 1507-1549* (Zutphen 1983), 79.

37 Hans Zijlstra, 'Wilco van Holdinga, zijn familienetwerk en vrienden', *De Sneuper* 147 (2022), 16-20.

danken had.³⁸ Logischer zou geweest zijn dat het een portret van Schelte zelf was, maar zoals eerder gemeld zou het volgens de conservatoren van het Prado een vrouw geweest moeten zijn. Ook Ekkart vermeldt dit in zijn bijdrage in de catalogus van de tentoonstelling 'Kunst voor de beeldenstorm'.

In 1824 hing in Liauckema State nog een portret van de vijftientigjarige Schelte van Liauckema (1521-1579) en een portret van zijn tweede vrouw, Sjouck van Martena (circa 1530-1547) op vijftienjarige leeftijd, beide op 1546 gedateerd. Deze huwelijksportretten zijn inmiddels gelokaliseerd in de collectie van het recent heropende Kasteel van Gaasbeek nabij Brussel. Ze werden op 2 juni 1893 op de veiling van de Frederic Spitzercollectie te Parijs aangekocht door de toenmalige bewoonster, markiezin Marie Arconati-Visconti, toen nog met het vermoeden dat het Vlaamse portretten betrof.³⁹ Ze zijn dus niet door vererving in de collectie van het kasteel terechtgekomen. Rodenhuis en Kingma noemen Adriaen van Cronenburg als schilder, waarschijnlijk gebaseerd op het artikel van Van Kretschmar in het Jaarboek CBG van 1977.⁴⁰ Dat zouden dan de vroegst bekende portretten zijn van deze leeftijds-genoot van Schelte van Liauckema. In de collectie-beschrijving van Kasteel van Gaasbeek wordt echter Jan van Scorel als mogelijke schilder genoemd.⁴¹ En in de doctoraalscriptie over Van Cronenburg wordt, op basis van stilistische kenmerken, gesteld dat dit geen werken van hem kunnen zijn.⁴²

Kijken we op de kaart van Friesland, dan zien we dat Sexbierum naast Pietersbierum ligt, de vestigingsplaats van vele leden uit Van Cronen-

burgs familie. Schelte van Liauckema bezat, naast Liauckema State, in beide plaatsen land. De facto waren de families Van Liauckema en (Van Adélen) Van Cronenburg buren.

Er lijken geen andere Friese of Groningse katholieke en adellijke families te zijn die rond 1567 zoveel levende dochters hadden. En het is inmiddels duidelijk dat de familie Van Liauckema dol was op het laten maken en verzamelen van portretten. Er is sprake van een omvangrijke Ahnengalerie bij de Van Liauckema's. En er zijn meerdere aanwijzingen dat de families Van Cronenburg en Van Liauckema elkaar goed kenden.

In 1569 werd een illegaal huwelijk gesloten tussen Alef van Aylva en Anna van Dekema, maar dit huwelijk werd in 1570 door bisschop Cunerus Petri ongeldig verklaard. Hij eiste, volgens het kerkelijk recht, dat hun voorgenomen huwelijk ook kerkelijk bevestigd zou worden, maar de familie van Anna weigerde. Anna had de trouwpenningen van Alef aangenomen, maar van een formeel huwelijk kwam het uiteindelijk niet. Alef had nog gesuggerd aan Anna om mr. Jacob van Cronenburg voor hun te laten pleiten bij oom Schelte van Liauckema, broer van haar moeder Luts Sickesdr van Liauckema. Anna leek dat wel een goed idee want 'Je kunt daarvoor geen betere persoon krijgen. Dat is een goede vriend van oom Schelte.' Zus Edwer van Dekema en dienstmeid Aalke waren er getuige van.⁴³ Jacob van Cronenburg (1515-1572) was weer een oomzegger van de kunstschilder en woonde in het naastgelegen dorp Pietersbierum. Hij was een leeftijdsgenoot van Schelte van Liauckema (circa 1519-1579) en stamvader van de familie Adélen van

38 Oebele Vries, *Ferdban. Oudfriese oorkonden en hun verhaal* (Gorredijk 2021), 204-208. Anna van Herema was de enige erfgenaam van de Van Herema-familie! Mede door het (in het Oudfries opgestelde) testament van oudoom Epe van Liauckema in 1535 werd het huwelijk gearrangeerd, waarvoor in 1526 al huwelijksvoorwaarden waren opgesteld. Zie ook de volledige transcriptie in Peter Sipma, *Oud Friesche Oorkonden*, deel 2 (Leeuwarden 1933), v.a. 366, Testament van Epo van Lyauckema, 16 april 1535.

39 Vriendelijke mededeling conservator Kasteel van Gaasbeek, Marieke de Beuckelaere.

40 EG.L.O. van Kretschmar, 'Zijn wapens op Nederlandse portretten een betrouwbaar middel tot identificatie?', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* (1977), 50-51.

41 Boudewijn Goossens, *De schilderijenverzameling van het kasteel van Gaasbeek* (2003).

42 Betty Rozema-Frühn, 'De gesigeneerde werken van de zestiende-eeuwse portretschilder Adriaen van Cronenburg en de toegeschreven werken in het Fries Museum te Leeuwarden' (doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Groningen 1989), 48.

43 Kerst Huisman, *Friese geschiedenis in 100 verhalen*, (Amsterdam 2005), 88. gebaseerd op een transcriptie van Elco Verwijs, 'Eene vrijerij uit de goede oude tijd', *Nieuwe Friesche Volksalmanak* (1864), 85-111. Zie ook Tresoor-archief 327-1395 en WW. Buma, 'Des bisschops eerste gegeret, of Aleph van Alewa en Anna van Deeckema', *De Vrije Fries* 9 (1862), 177, 206.

8. Portret van Schelte van Liauckema uit 1546 van een onbekende schilder. Foto: Kasteel van Gaasbeek, Lennik, België

Cronenburg. Wie zouden we aldus zien afgebeeld op de Friese Prado-portretten van Adriaen van Cronenburg uit 1567?

De op het derde portret afgebeelde moeder

met het kapje zou dan de ongeveer 38-jarige Jel van Dekema (1529–1583) zijn. Jel kwam voort uit een geslacht dat al even trouw aan de Spaanse koning en katholiek was als de Van Liauckema's. Haar ouders

Jarich van Dekema en Catharina van Camstra waren al jaren eerder, in 1552, door Van Cronenburg geportretteerd en haar nicht Luts van Liauckema in 1562. Op het eerste, hiervoor beschreven portret zien we dus Catharina van Liauckema (1553-1605), veertien jaar, met Ymck van Liauckema (1560-1624), zeven jaar. Op het tweede portret staan Anna van Liauckema (1552-1582), vijftien jaar, en Luts van Liauckema (1555-1618), twaalf jaar. Luts is als enige van de meisjes nooit getrouwd. Zij testeerde op 17 maart 1616 en overleed in 1618 op 62-jarige leeftijd. Als er iets met haar aan de hand was, zoals mismaaktheid, zou dat kunnen verklaren waarom ze nooit huwde. Op het vierde portret zien we Sjouck van Liauckema (1550-1599), zeventien jaar, de oudste van de afgebeelde dochters.

De dames Liauckema lijken te staan voor de ingang van een kapel, zoals die bij Liauckema State hoorde. Kortom, de fine fleur van de machtigste, katholieke en rijkste Friese adellijke families aan de vooravond van de Tachtigjarige Oorlog! Tijdens deze oorlog streed een zoon uit dit gezin, Jarich/Georg van Liauckema, als officier mee in Spaanse dienst. Ook was hij tussen 1588 en 1591 gouverneur van Zutphen. Zijn broer Sicke van Liauckema werd kanunnik, eerst in Osnabrück en later te Mechelen. Van beide zijn portretten bekend, door een andere schilder dan Van Cronenburg.

Minder van belang voor het identificeren van de Prado-portretten, maar wel opmerkelijk: van Ymck van Liauckema zijn zowel een portret van haar grootmoeder Ymck van Minnema (1502-1557) als kleindochter Ymck van Paffenrode (1629-1677) bewaard gebleven – een mooie vrouwelijke vernoemingslijn ook. Het toont eens te meer aan hoe belangrijk portretten in de familie en hun maagschap waren om hun standsbesef te verstevigen met een imponerende *Ahnengalerie*.⁴⁴ En werden de jongedames in 1567 geportretteerd omdat in het jaar ervoor, 1566, de tweede Gerlant en broer Epe overleden? Deed de Beeldenstorm vader Schelte en moeder Jel bovendien beseffen hoe broos het leven was, zeker voor katholieken?

Hoe kwamen de portretten in Madrid terecht?

Hoe zijn die portretten nu (vóór 1636), nog tijdens de Tachtigjarige Oorlog, in Madrid terechtgekomen? Harde bewijzen zijn er niet, maar we kunnen wel enkele mogelijke scenario's bekijken.

Schelte van Liauckema had een goede connectie met de Fries Jochem Hopperus, die vanaf 1566 Secretaris van Staat voor Nederlandse zaken in Madrid was, en daarmee adviseur van Filips II. Hij overleed in Madrid in december 1576.

Hopperus schreef in 1563 vanuit Mechelen een brief aan Viglius van Aytta in Brussel waarin hij omstandig vriend Schelte van Liauckema prees.⁴⁵ Hopperus was weer een goede vriend van de meest invloedrijke Fries in het katholieke Spaans-Habsburgse rijk, Viglius van Aytta. Viglius was de Friese president van de Geheime Raad en de Raad van State te Brussel.

Het zou goed kunnen dat ruim voor de plundering van Liauckema State in 1580 de schilderijen richting de Zuidelijke Nederlanden zijn veiliggesteld. Daarvoor waren genoeg vrienden en familieleden in het netwerk van de Van Liauckema's beschikbaar. Met een mogelijke tussenstop in Mechelen of Brussel kunnen ze in Madrid gearriveerd zijn bij de gekende kunstverzamelaar Filips II.

Weliswaar op een andere wijze, maar rond 1567 kwam ook een nu nog steeds beroemd schilderij uit de Nederlanden in Spaanse handen: *De tuin der lusten* van Jeroen Bosch.⁴⁶ Het was in het bezit van Willem van Oranje en hing in 1567 boven de schouw in de Grote Zaal van zijn Brusselse paleis. In datzelfde jaar confisqueerde Alva al zijn Brusselse bezittingen, waaronder 'un grand tableau de Jeronimus Bosch' (een groot schilderij van Jheronimus Bosch). Alva liet een van de bewakers folteren om uit te vinden waar het schilderij hing en liet het schilderij vervolgens naar Spanje overbrengen, waar hij het aan zijn bastaardzoon, Don Fernando de Toledo (1527-1591) gaf. Na zijn dood werd zijn bezit geveild of rechtstreeks verkocht.

44 S.A.C. Dudok van Heel, 'Het belang van de maagschap', *Virtus* 18 (2011), 12-31.

45 Brieven van Hopperus aan Van Aytta: *Joachimi Hopperi, Frisii, Epistolæ ad Viglium ab Aytta Zuichemum sanctioris consilii præsidem*, blz. 53.

46 https://nl.m.wikipedia.org/wiki/De_tuin_der_lusten (geraadpleegd 24 mei 2024).

Zodoende kwam *De tuin der lusten* in het bezit van Filips II van Spanje. Deze liet het werk vervolgens in 1593 overbrengen naar het Escorial. In 1939 werd het vanuit het Escorial overgebracht naar het Prado, al is het officieel nog steeds eigendom van de koning van Spanje.

Van Filips IV, die van 1621 tot 1665 koning van Spanje was, evenals landsheer van de Zuidelijke Nederlanden, kennen we ook de behoefte aan kunstwerken voor het ‘vullen’ van zijn paleizen, zo blijkt uit de inventaris uit 1607, die wordt bewaard in het Archivo General del Palacio Real in Madrid, samen met de andere drie inventarissen uit de zeventiende eeuw.⁴⁷ Interessant is de opmerking dat tussen 1607 en 1636 de schilderijencollectie in het Alcazar groeide van 385 naar 885 stukken. De verzamelwoede van oprechte kunstliefhebber Filips IV leidde ertoe dat hij tal van medewerkers eropuit stuurde om in heel Europa naar schilderijen voor zijn paleizen te zoeken. Het zou goed kunnen dat de portretten tijdens zo’n expeditie in de Zuidelijke Nederlanden zijn opgepikt en vervolgens opgestuurd naar Madrid. Degene die de portretten confisqueerde of kocht zal niet geweten hebben wie erop stond of deed net alsof hij dat niet wist. De portretten konden alleen in Alcazar een plaats krijgen zonder hun ware identiteit, ook als deze wel bekend was.

Hoe belangrijk de Liauckema’s ook voor Friesland (en Spanje) zijn geweest, voor een plaats in de Spaanse koninklijke collectie waren hun verdiensten en adellijke afkomst niet genoeg. De portretten moeten daarom hun opname danken aan hun hoge kwaliteit (naast de grote behoefte aan kunstwerken) en mocht een bezoeker hebben gevraagd wie die fraaie vrouwen waren, dan zal de rondleider iets hebben gemompeld over verre familieleden van de koninklijke familie, zonder de vragensteller te kunnen zeggen wie precies.

Een wat onwaarschijnlijker mogelijkheid is dat de schilderijen al vrij snel na hun vervaardiging zijn

meegenomen door de katholieke Friese studenten die gingen studeren in Salamanca, nabij Madrid. In 1568 studeerde Dr. Sicke van Dekema, neef van Jel van Dekema, samen met drie broers Van Aytta aan de Universiteit van Salamanca.⁴⁸ Dr. Sicke van Dekema (gehuwd met Hil Tamminga) was een zoon van Sicke senior en Luts Sickesdr van Liauckema, dochter van Ymck Fransdr van Minnema, allemaal met portretten door Van Cronenburg en allen uit dezelfde maagschap als het gezin Van Liauckema.

Hoe die schilderijen dan onbeschadigd over zo’n lange afstand verplaatst konden worden, is de vraag. Uit een reisbeschrijving van de Friese ambassadeur Philippus van Humalda aan de Spaanse koning Filips IV in 1660 weten we dat de reis grotendeels over zee ging, om vervolgens vanuit San Sebastian het laatste traject over land met koetsen en paarden te vervolgen. Bij deze missie bracht hij overigens ook een bezoek aan de kunstcollectie van Filips IV.⁴⁹

Hoe de schilderijen ook in Madrid zijn terechtgekomen, het zou zeer waardevol zijn als de portretten van de Friese dames door Adriaen van Cronenburg eens in bruikleen voor een tentoonstelling naar Friesland zouden kunnen terugkomen!

47 J. Brown en J.H. Elliott, *Een Paleis voor een Koning. Het Buen Retiro en het Hof van Filips IV* (Amsterdam 1993).

48 Y. Kuiper, N. Speelman en T. Sandijck, *De wereld van Dr. Sicke van Dekema (1548-1625) op weg naar Mammehuis in Jellum* (Jellum 2024), 10-23.

49 Maurits Ebben, *Lodewijk Huygens' Spaans journaal, Reis naar het hof van de Koning van Spanje, 1660-1661* (Zutphen 2005) en <https://www.hvnf.nl/2021/01/philippus-van-humalda-uit-ee-als-ambassadeur-naar-de-koning-van-spanje/> (geraadpleegd 24 mei 2024).

J A N W A G E N A A R,
HISTORIESCHRYVER DER STAD AMSTERDAM,
aldaar gebooren, den 21 October 1709.

Aanschouw de beeldtenis van uw' Historieschryver,
ô Neêrland, en erken, met my, zyn waarheidsmin.
Zyn wyze kundigheid scherpt ons rechtschapen yver
Voor Overheid en wet, voor deugd en vryheid in.
Dus ziet men WAGENAAR elk aan zyn pen verplichten,
Zyn Vaderland, zyn Stad, zich zelv' eene eerzuil sichten.

JAN DE KRUYFF.

Intema & Tiedel acad.

Politike diskusjes yn iermoderne Nederlânske petearpamfletten mei Friezen

JOOP W. KOOPMANS

Yn 1747 ferskynde yn Amsterdam it pamflet *Koffy-huis-praatje tussen een oud Amsterdamsch koopman, een Fries en eenige anderen*. It is de werjefte fan in fiktyf petear yn in kofjehûs op de Dam, tichteby it Amsterdamske stedhûs fan doe – tsjintwurdich Keninklik Paleis Amsterdam. De twa haadpersoanen en de skriuwer fan it pamflet binne op de earste ferdjipping op fersyk fan de keapman, want op de begeane grûn fynt hy it te rûzich. De ‘anderen’ yn de pamflettitel binne trije jonge Amsterdammers dy’t yn de rin fan de konversaasje oanskowe. By it yn de kunde kommen mei de keapman docht bliken dat de Fries noch mar in pear oeren yn Amsterdam is. Hy is dan ek benijd nei wat him dêr koartlyn ôfspile hat. De keapman fertelt him dat de Amsterdamske boargemasters de ferkiezing fan de prins fan Oranje-Nassau ta steedhâlder fan Hollân bekend makke hawwe. Dêrnei ûntjout him it petear fia alderhande fragen, antwurden en reaksjes.¹

It pamflet *Koffy-huis-praatje* heart ta de saneamde ‘praatsjespamfletten’, in sjenre dat sintraal stiet yn it proefskrift *Rap van tong, scherp van pen* fan Clazina Dingemanse. Sy definiearret dêryn ‘praatsjespamfletten’ as teksten mei petearen yn de direkte rede dy’t yn harren titels ‘praatsje’ neamd wurde.² Dy

samenspraken, sa’t se yn it Nederlânsk ek wol hjitte, wurde fierd tusken fertsjintwurdigers – meast manlju – fan ferskate beropsgroepen en stannen, stêden, provinsjes en lannen.³ Net allinnich it kofjehûs is in faak foarkommende lokaasje yn de petearpamfletten, mar ek it trekskip. Dat wie út soarte in Nederlânsk plak dêr’t minsken mei ferskate eftergrûnen en komôf de tiid hiene om mei-inoar de aktualiteit te bepraten. By dy situearring hjitte de pamfletten meastentiids *schuit- of jachtpraatjes*.⁴

Piet Verkruysse toande oan dat likernôch trijekwart fan de praatsjespamfletten ferskynd binne yn de santjinde iuw.⁵ Benammen dat gegeven ferklearret wêrom’t Dingemanse har ûndersykskorpus selektarre hat út de perioade fan likernôch 1600 oant 1750. *Koffy-huis-praatje* falt noch krekt dêryn en krijt ek omtinken yn *Rap van tong*.⁶ Dingemanse is lykwols yn har boek primêr rjochte op de literêre fraach nei de dialoochtechniken fia hokker de fyzjes yn praatsjespamfletten nei foaren brocht wurde. Dit artikel is dêrfoar histoarysk rjochte en beljochtet de imagologyske fraach hoe’t geografyske komôf trochwurket yn petearpamfletten. Dizze ynfalshoeke wurdt ûndersocht oan de hân fan pamfletten mei Friezen dy’t in rol spylje yn de fingeare werjefte

1 De folsleine titel: *Koffy-huis-praatje tussen een oud Amsterdamsch koopman, een Fries en eenige anderen. Gehouden, des nagts van den 4. May 1747, in het koffyhuys van Monsieur N. te Amsterdam* (Amsterdam 1747).

2 Clazina Dingemanse, *Rap van tong, scherp van pen. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatsjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum 2008), 19. G.J. Johannes bekriftsearret it titelkritearium, om’t der ek petearpamfletten ferskynd binne dy’t it wurd ‘praatsje’ net yn ‘e titel hawwe. Sjoch syn resinsje fan *Rap van tong* hearrend by BMGN 124:3 (2009), <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.7036>.

3 Sjoch Dingemanse, *Rap van tong*, 301-303, foar praatsjespamfletten dêr’t froulju yn foarkomme.

4 Oare petearplakken binne bygelyks de wein en de strjitte.

5 Piet Verkruysse, “Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdzaamheit.” Boekwetenschap en pamfletliteratuur” yn: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconomgrafische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006), 31-43, dêr 39-41; fgl. Dingemanse, *Rap van tong*, 20-21.

6 Dingemanse, *Rap van tong*, 267, 274, 307-314.

fan de publike opiny. Watfoar politike stânpunten ferkundigje sy en hoe falle de skaaimerken dy't oan har taskreaun binne en eventuele stereotypen te ferklearjen?⁷

Dizze bydrage begjint mei in eksimplaryske útwurking fan it neamde pamflet út 1747. Dêrnei folgje yn it koart foargongers mei Friezen as petear-

JAN WAGENAAR,
HISTORIESCHRYVER DER STAD AMSTERDAM,
aldaar gebooren, den 21. October 1709.

Aanfchouwen de broedren van uw' Historiefchryver,
in Noorland, en eiken, met uyt, yn, waerheid.
Syn wize kundigheid fchryft uyt vreesfchryven, yn
Syn Oorlof, en wat, yn, deugd en vryheid in.
Doe sint men WAGENAAR elk kan yn, syn, vrydichten,
Syn Noorland, yn, Stad, zick, olt, een, eorand, Nidlan.
JAN de WITTE.

1. Portret fan Jan Wagenaar troch Jacob Houbraken nei in skilderij fan Jacobus Buys, útjûn as print troch Yntema en Tieboel yn Amsterdam (1766). Rijksmuseum Amsterdam

partners út de santjinde en de earste helte fan de achttjinde iuw en ta beslút komme in pear pamfletten út de twadde helte fan de achttjinde iuw oan bod.⁸

It petearpamflet *Koffy-huis-praatje* fan 1747

Koffy-huis-praatje waard yn maaie 1747 útjûn en foar fjouwer stuerren ferkocht troch Isaak Tirion (1705-1765). Sûnt 1742 wie dy útjouwer en boekhanneler fêstige yn de Amsterdamske Kalverstrjitte, dus tichteby it yn de tekst situearre kofjehûs.⁹ De namme fan de auteur wurdt net neamd yn it pamflet. It wie lykwols algemien bekend dat de lettere Amsterdamske stedshistoarikus Jan Wagenaar, dy't yn 1747 noch houthannelier wie, de skriuwer wie.¹⁰ Pamfletten waarden faak anonym publisearre om by sensuer oan strafferfolging te ûntkommen. Yn dit gefal steane de krekte namme en it plak fan de útjouwer wol op it titelblêd, wat betsjut dat Tirion gjin swierrichheden ferwachte.

Hoewol't Wagenaar yn syn skiedkundige wurk in steatsgesinde toan oanslaan soe, waait troch *Koffy-huis-praatje* dúdlik in oranzjistske wyn. Yn 1747 koe dat ek kwalik oars. De Republyk hong yn touwen troch de Frânske ynfal yn dat jier. Dy hie laat ta grutte ûnrêst ûnder de befolking, dy't yn de steedhâlderleaze gewesten it weromkommen fan in prins fan Oranje-Nassau as steedhâlder easke hie. Op 1 maaie 1747 hiene in soad minsken jûns op de Dam oproppen ta ferheffing fan Willem Karel Hendrik Friso as steedhâlder en op 3 maaie hiene de Steaten fan Hollân yn De Haach dêrta besletten. As Willem IV waard er op 11 maaie feestlik ûnthelle yn Amsterdam.¹¹ *Koffy-huis-praatje* wie doe al in

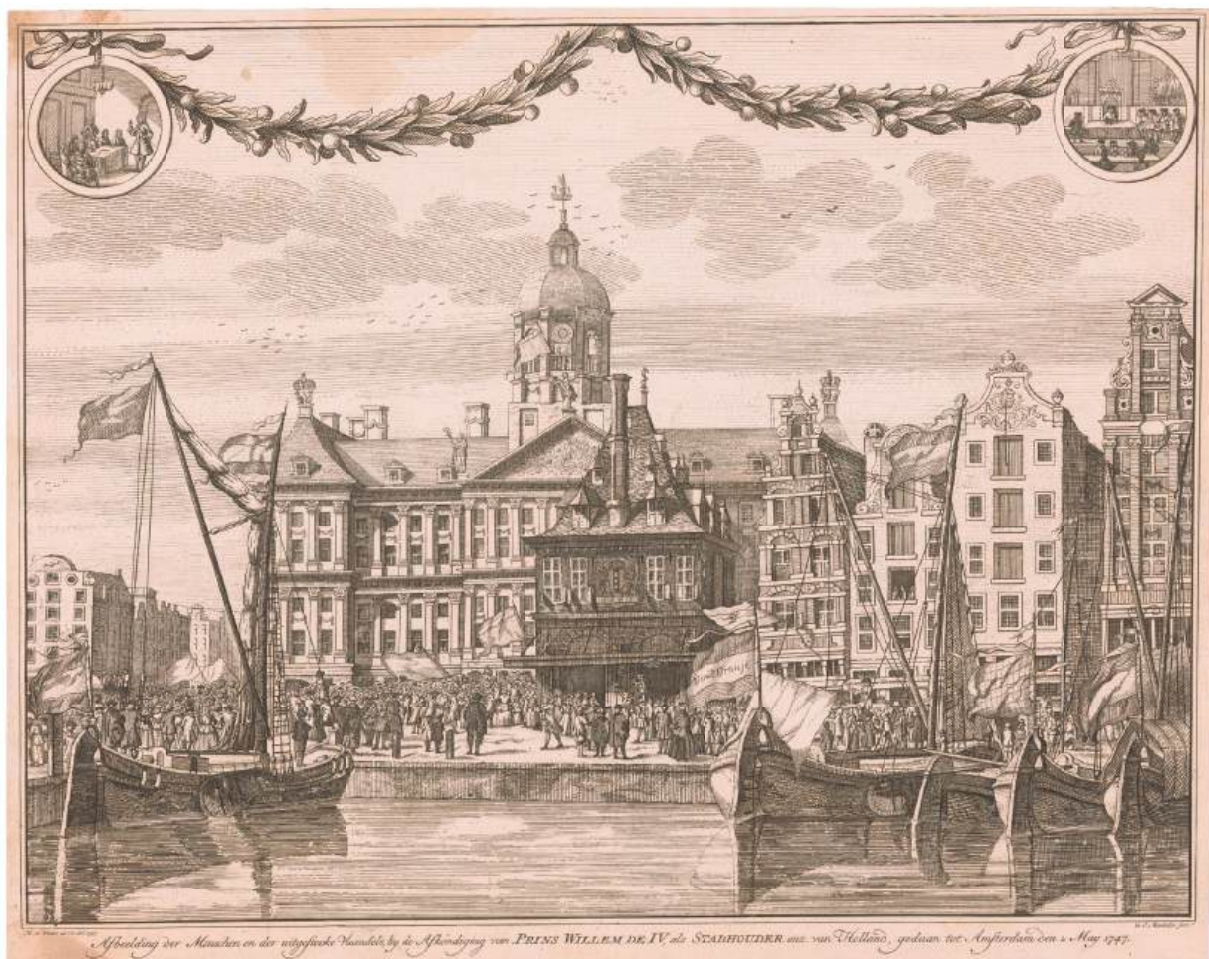
7 Sjoch oer it fuortbestean fan – foaral negative – stereotype bylden en imagology byg. Fernando Martinez Luna, *Een ondraaglijk juk. Nederlandse beeldvorming van Spanje en Spanjaarden ten tijde van de Opstand (1566-1609)* (Hilversum 2018), 18-23; Joep Leerssen, "Imagology. History and method" yn: Manfred Beller en Joep Leerssen, *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey* (Amsterdam en New York 2007), 17-32.

8 De petearpamfletten mei Friezen binne fûn yn Dutch Pamphlets Online en Short-Title Catalogue Netherlands. Dêryn stean ek de folsleine pamflettittels, dy't yn dit stik by ekstreme lingte ynkoarte wurde.

9 P. Visser, "Isaak Tirion (1705-1765), Amsterdams uitgever en promotor van de Nederlandse Verlichting – een verkenning", yn: Jos Biemans, Lisa Kuitert en Piet Verkruijsse (red.), *Boek & letter. Boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. Frans A. Janssen als hoogleraar in de Boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 2004), 467-493, benammen 474-475.

10 L.H.M. Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie* (Den Haag 1997), 72, 84.

11 Fred Jagtenberg, *Willem IV. Stadhouder in roerige tijden 1711-1751* (Nijmegen 2018), 545-549, 553-555. Foar 1747 wie Willem IV al steedhâlder fan Fryslân, Stêd en Lân, Drinte en Gelderlân.

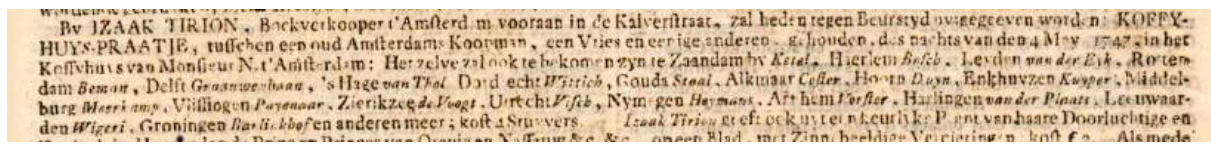
2. It ôfkundigjen fan de Amsterdamske boargemasters op 2 maaie 1747 om de Amsterdamske ôffurdigen yn De Haach te sizzen Willem IV ferheffe te litten ta steedhâlder. Print fan G.J. Marstaller, útjûn troch Steven van Esvelde yn Amsterdam. Rijksmuseum Amsterdam

pear dagen te keap. It moat dus rap skreaun wêze, om't it petear yn de ûndertitel kepple wurdt oan de nacht fan 4 op 5 maaie. It 'praatsje' foldocht dêrmei oan it aktualiteitsskaaimerke fan pamfletten.¹²

De Fries yn *Koffy-huis-praatje* hat de rol fan nijsgjirrige fragesteller dy't krityske kanttekeningen pleatst. Syn politike stânpunt docht fuortendaliks bliken út syn earste wurden: ta syn grutte wille sjocht er 'Oranje-Vlaggen' by it stedhûs útstutsen. Neidat de keapman wiidweidich de feestfreugde yn de stêd beskreaun hat, krijt er in pear lestige fragen en opmer-

kings. Sa tinkt de Fries dat it folk de gesachdragers mei geprottel twongen hat in steedhâlder te beneamen. De keapman wjersprekt dat mei grutte wissens en wiuwt ek de ûnfrede oer it regintebewâld fuort. De befolking hat geduldich wachte op it stuit dat de tiid ryp wie foar wer in steedhâlder. De Fries hâldt lykwols oan mei de fraach: "Maar is het gemeen [it gewoane folk] niet zeer gebeten op sommige Leden van de Regeeringe, die men verspreidt, dat zig, somtyds, vry hartig tegen de Stadhoudelijke Regeering verklaard hebben?" De keapman wol dit net ûntkenne: "U durf

12 De diskusje oer de betsjutting fan de oerkoepeljende term 'pamflet' wurdt hjir fuortlitten. Sjoch dêrfoar byg. Marijke Meijer Drees, "Pamfletten: een inleiding", yn: De Kruif, Meijer Drees en Salman (red.), *Het lange leven van het pamflet*, 9-28 en de pionierstúdzje fan Craig F. Harline, *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht 1987).

3. Advertinsje foar Koffy-huis-praatje yn de Oprechte Haerlemse Courant fan 9 maaie 1747. Ek yn de Amsterdamse Courant, Leydse Courant en 's Gravenhaegse Courant advertearre de útjouwer foar dit pamflet, dat yn in soad plakken fan de Republyk te keap wie – yn Ljouwert by Wigerus Wigeri op de Kelders. Eksimplaar Koninklijke Bibliotheek, De Haach (fia Delpher.nl)

ik, derhalven, wel in 't oor byten, dat ik onze Regenten voor menschen houde, die hunne gebreken hebben (...).” Dêrnei konfrontearret hy de keapman mei syn eigen ôfwachtsjende hâlding wilens de steedhâlderleaze jierren. As Hollân en Seelân de prins earder de militêre lieding jûn hiene, dan hie de Frânske opmars foar te kommen west. De keapman besiket him derút te rêden troch te wizen op de tragens dêr't besluten mei nommen wurde yn republiken.

Dêrnei stowe de trije jonge Amsterdammers de keamer yn. Se meie bliuwe at se fertelle oer har aventoeren yn de stêd. Ien fan harren fynt dat de keapman in oranje kokarde op de hoed drage moatten hie yn stee fan in oranje lint troch syn knoopsgatten. De keapman seit soberens te ferkiezen boppe fersiering dy't winkellju opkringe. Yn syn re plyk lûkt er fan lear:

Vandaag zou men [de winkellju] ons dringen om Coquarden te draagen. Morgen zullen 't Oranje pluimen moeten zyn. Overmorgen zal elk een Oranje-Vlag ten huize uit steeken moeten. Toekomstige week, zal ik myn zwart pak in een Oranje-kleurd moeten veranderen. En wie weet of men de ryksten niet zo dwaas broeijen zal, dat zy Dukaaten, onder 't Volk strooijen, om datze van Oranje-kleur zyn.

De keapman tinkt dat it better is en folje de skatkiste, sadat de fijân ferslein wurde kin.

Nei't de keapman de hâlding fan de Amsterdammers foaroer Oranje priizge hat en mei syn tafelgenoaten toast hat op de steedhâlder, komt de Fries wer oan it wurd. De Amsterdammers soene noch entûsjaster west hawwe at se de kapasiteiten fan de steedhâlder fan tichteby beoardielje kinnen hiene. De Fries demonstrearret wiidweidich dat de

steedhâlder al folle langer ree wie om it hiele lân te tsjinjen. Hy wurdt hjir dus as saakkundige opfierd, ien dy't de steedhâlder sels meimakke hat en mei gesach prate kin. Sa stjoert hy de opinyfoarming, ek in algemien skaaimerik fan de petearpamfletten.

Ienriedich wurdt dêrnei it petear ôfsletten en sjongt de keapman noch in nij liet op de steedhâlder, op de wize fan it Wilhelmus. De jongemannen beselskipje dêrnei de Fries nei syn loazjemint en de keapman nei dy syn hûs.¹³ De hâlding fan de keapman foaroer Oranje wurdt oan de ein fan it petear net mear yn 'e kiif set. Dochs sil by in soad lêzers it byld hingjen bliuwe dat de keapman model stie foar de ridlike of opportunistyske oranzjist, wylst de Fries altyd al in fûleindige foarstanner fan de steedhâlder west hie. De Fries wie mei oare wurden foar de pamfletskriuwer de oanwiisde figuer om de Hollânske keapman in spiegel foar te hâlden.

Yn in eigentiidsk gedicht soe it pamflet fanwegen de hâlding fan de keapman fuortset wurde as it “laffe Koffie praatje” dat Tirion allinne publisearre hie om der knap oan te fertsjinjen.¹⁴ Allinnich “bedaerde verstanden” hiene “het goede oogmerk” ûntdutsen en it priizge, wylst de measte tiidgenoaten *Koffy-huis-praatje* bespot hiene, sa evaluatearre Pieter Huisinga Bakker yn 1776.¹⁵

Friezen yn petearpamfletten foar 1747

Ek yn de santjinde iuw wiene Friezen al opfierd yn petearpamfletten dêr't de politike steat fan de Republyk yn besprutsen wurdt. Sa ferskynde der yn de hjerst fan 1650 anonym in fiiftal steatsgesinde pamfletten oer de rol en posysje fan Willem II. Dy steedhâlder wie mei syn efterneef, de Fryske

13 *Koffy-huis-praatje*, 8-17, 25-37 (sitaten op 12 en 16).

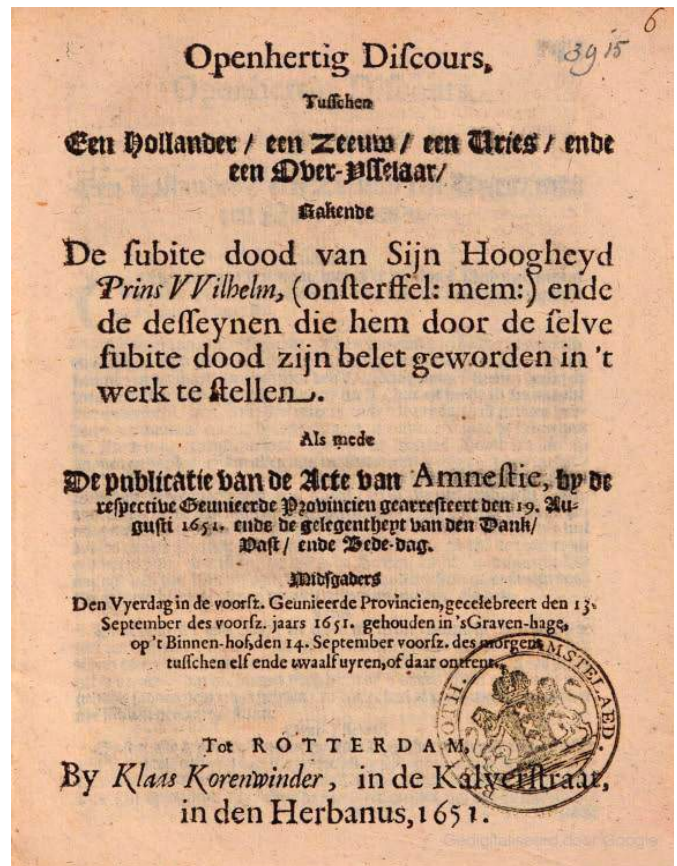
14 *Dichtkundig praal-tooneel van Neerlands wonderen. Vervattende in zig veel merkwaardige voorvallen, die gepasseert zyn in den jaaren 1747 en 1748* (Emden 1748), 33. Fgl. Dingemanse, *Rap van tong*, 311-313.

15 P. Huisinga Bakker, *Het leeven van Jan Wagenaar. Benevens eenige brieven van en aan denzelve* (Amsterdam 1776), 28.

steedhâlder Willem Freark, ferantwurdlik foar de mislearre oanslach op Amsterdam yn de simmer fan 1650. It giet om trije dielen fan *Hollants praatjen* en twa pamfletten dy't as *Het rechte tweede* en *Het rechte derde deel* ferspraat binne.¹⁶ Yn alle fiif pamfletten prate in Fries, in Hollanner en in Gelderlanner mei-inoar; yn fjouwer fan de fiif is ek in Brabanner oanwêzich en yn ien dêrfan boppedat in Siuw.¹⁷

De Fries hat yn dizze Hollânske pamfletten – lykas de Gelderlanner – de rol om ynearsten tsjingas te bieden tsjin de Hollanner, dy't de polityk fan Willem II feroardielet. Alle sprekkers, ynklusyf de Fries, litte har lykwols stapsgewis oertsjûge dat dy steedhâlder him wis wol tirannyk droegen hawwe soe. Yn syn bydragen referearret de Fries stereotyp oan "d'olde Friesse Fryheydt" en de "vrije Friezen" dy't har net oerhearskje litte. Hy yllustrearret it lêste mei it súksesfolle ferset fan de Friezen tsjin harren steedhâlder Ernst Casimir yn 1626 fanwege nije belestings.¹⁸ Soks betsjut dat de midsiuwske Fryske frijheid net allinne by de lêzers as bekend ferûndersteld waard, mar ek dat santjinde-iuwske Friezen dêrmei noch altiten assosjearre waarden. It is boppedat opfallend dat it taalgebrûk fan de Fries wat stavering en wurdkar oanbelanget út en troch subtyl regionaal kleure is. Sa wurdt er steefst as "Vries" yntrodusearre, mar yn syn eigen teksten stiet der "Fries". Fierder brûkt er it wurd "stadtholder", wylst de oare sprekkers "stadhouder" hantearje.¹⁹ Hy wurdt dêrmei net allinnich ûnderskieden fan de Hollanner, mar ek fan de oare sprekkers.

Ein 1651 ferskynde yn Rotterdam it pamflet *Openhertig discours tusschen een Hollander, een Zeeuw, een Vries, ende een Over-Ysselaer etc.*, as reaksje op ûnder oare de hommelse dea fan Willem II yn novimber 1650. De sprekkers – en reisgenoaten, sa docht oan de ein fan it pamflet bliken – binne bliid dat mei de Grutte Gearkomste fan de Steaten-Generaal yn 1651 de iendracht yn it lân wersteld is. Benammen de Hollanner en de Oeriselder binne tige optein dat de ferstoarne steedhâlder yntusken gjin

4. Titelblêd fan it pamflet 'Openhertig discours' ensfh. út 1651. Eksimplaar Universiteitsbibliotheek Amsterdam (fia Google Books)

kwea mear oanrjochtsje kin. It giet hjir mei oare wurden op 'e nij om in steatsgesinde publikaasje.

Ek yn dit pamflet krijt de Fries de rol taparte om tsjin te akseljen en it foar Willem II op te nimmen. De tirannike aksjes en plannen dy't de Hollanner de steedhâlder taskriuwt, kin de Fries him amper foarstelle. Foar de Hollanner is dat reden om noch fûler út te heljen tsjin Willem II. Hy besiket de Fries op ferskate wizen te bewurkjen, mar dy lit him diskear net maklik út it fjild slaan. Ymplisyt wurdt sa de twadieling sichtber makke tusken de ûnderwilens steedhâlderleaze gewesten en de noardlike gewesten, dêr't de eigen steedhâlder oan de kant fan Willem II stien hie en noch altiten syn amt útoefene.

16 Om sensuer te omsilen binne Antwerpen en Brussel as útjouwerplakken op de titelsiden set. Sjoch Dingemanse, *Rap van tong*, 351, foar de folsleine titels fan dizze fiif pamfletten.

17 *Het rechte derde deel* etc. hat inkeld in Fries, in Hollanner en in Gelderlanner; yn *Het tweede deel* etc. is in Siuw oanwêzich.

18 Sjoch de twadde bydrage fan de Fries yn it twadde part fan *Hollants praatjen* en syn achtste bydrage yn it earste part. Oer de machtsgreep fan Ernst Casimir: Hotso Spanninga, *Gulden vrijheid? Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640* (Hilversum 2012), 155-162.

19 Dingemanse, *Rap van tong*, 112-179, benammen 132-137, 145, 150-151.

Yn *Openhertig discours* wurdt de Fries boppedat op 'e nij wat stavering oanbelanget typearre. Sa stiet by him bygelyks “foor” en “fijf”, wylst by de oare sprekkers “voor” en “vijf” skreaun wurdt.²⁰ De Fries wurdt dus benammen fia syn tongfal apart set fan de rest, wat ek sjoen wurde kin as in metoade om de politike tsjinstelling mei de steedhâlderleaze gewesten ekstra klam te jaan.

It folgjende pamflet mei in Fries, *Herstelden Barneveldt, ofte t'samenspraek tusssen een Hollander, Seeu ende Vries*, is yn 1663 printe yn Leien.²¹ It hat de oanpassing fan de Hollânske gebedsbrieff as wichtichste ûnderwerp. De Steaten fan Hollân hiene besletten dat tenei earst foar harren en pas dêrnei foar de Steaten-Generaal bidden wurde moast. It gebed foar de steedhâlder moast boppedat weilitten wurde, want Hollân wie steedhâlderleas. De oare gewesten, laat troch Fryslân, protestearren tsjin de wizigingen, mar om 'e nocht, omdat dy saak de gewestlike soeveriniteit oangie.²²

Yn it petear, dat him ôfspilet yn De Haach, beskuldigje de Siuw en de Fries de Hollanner fan heechmoed. Yn lange tirades faget de Hollanner lykwols harren arguminten fan tafel. Ek de Fryske steedhâlder wurdt oanpakt, want dy soe de Steaten fan Fryslân manipulearje. As makke skiep litte de Fries en de Siuw har oerhelje. Fia de Hollanner makket de auteur koartsein it steatsgesinde Hollânske stânpunt bekend dêr't de saneamde Wiere Frijheid sintraal yn stie: de regintehear-skippij sûnder de bemuoienis fan in steedhâlder.²³ Krityk út oare gewesten is mispleatst en Hollânske dominânsje wurdt as ûnsin ôfdien.

It is frjemd dat út it krisisjier 1672, dêr't hûnderten pamfletten yn ferskynd binne, mar ien – nei alle gedachten Hollânsk – petearpamflet mei provinsjegenoaten oerlevere is.²⁴ Yn *Den politiquen mantel, opgelicht in't princen leger* bediskusjearje in Hollanner, in Siuw, in man út Utert en in Fries as

prinsemannen hoe't it lân foar in part yn Frânske, Múnsterske en Keulske hannen fallen is. As reaksje dêrop wie prins Willem III oansteld as steedhâlder en legeroanfierder yn de net ferovere steedhâlderleaze gewesten. De Fries draacht inkeld beskieden oan de analyze by. Faaks hat de pamfletskriuwer him allinnich mar as sprekker ynbrocht om de jammerdearlik achte erfenis fan de steatsgesinde Hollanners út wichtige gewesten fan de Republyk wei beljochtsje te kinnen. Hoe't it ek wêze mei, de skriuwer fiert de Fries wer as oanhinger fan in steedhâlderlik bewâld op, wat past yn it yntusken fertroude ferwachtingspatroan.

Yn 1687 ferskynde foar safier bekend foar it earst yn Grins in petearpamflet mei in Fries: de berime *t'Samem-spraak [sic] over de bedroefde water-vloedt van den 13. Novemb. 1687 [= 1686] etc.*, mei in Hollanner dy't rinnend yn Fryske rjochting in Grinslanner en in Fries moetet. De manlju beprate de ellindige Sint-Maartensfloed, dy't benammen it Grinzerlân troffen hie. It lêste ferklearret de rolferdieling, want de Grinslanner reagearret op fragen en opmerkingen fan de Hollanner, wylst de Fries de Grinslanner oanfollet en krityske nuten kreaket. Sa hat de Fries heard dat der nei de oerstreaming in soad stellen is, wat de Grinslanner spitigernôch erkenne moat. De Fries ynformearret ek nei de tastân fan de Grinslanner diken en advisearret belestingfrijstelling foar de troffen Grinslanners.²⁵ De Fries is koartsein yn dit pamflet de relative bûtensteander dy't aardich op de hichte is fan de omstannichheden. De auteur hat it yn dit gefal blykber ûnnedich en faaks sels ûnwinsklik fûn de sprekkers neier fan inoar te ûnderskieden fia stereotypyske regionale karaktereigenskippen. In ynformearjend en opiniearjend pamflet nei oanlieding fan in natuerkamp liende him dêr ek minder goed foar as in polemysk pamflet oer in polityk-steatkundich skeel yn de Republyk.

20 In protte Frysktaligen sprekke yn it Nederlânsk de v as begjinletter as f út.

21 “Barneveldt” yn de titel is Johan van Oldenbarnevelt.

22 M.T. uit den Boogaard, *De gereformeerden en Oranje tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk* (Groningen en Djakarta 1954), 205-214.

23 Sjoch ek Arthur der Weduwen, *State communication and public politics in the Dutch Golden Age* (Oxford 2023), 246-253.

24 Neffens it titelblêd ferskynde it by Cyprianus van der Gragt yn it troch de Frânsen besette Utert, mei tastimming fan Loadewyk XIV. De Leidske bruorren Hackius wurde lykwols beskôge as de wiere útjouwers.

25 It pamflet befettet in liet fan de dûmny Henricus Schenckel, dy't nei alle gedachten de skriuwer fan it folsleine pamflet is.

5. Portretskilderij fan de Dokkumer regint en Frysk deputearre Epo Sjuick van Burmania (1698-1775). Foto: RKD Research

Pas yn de jierren 1736-1738, wilens it foar in tal provinsjes Twadde Steedhâlderleaze Tiidrek, waard it sjenre petearpamfletten mei Friezen wer oppakt. Op dat stuit funksjonearren Hollân, Seelân, Utert en Oerisel sûnder steedhâlder, wylst de oare gewesten de Fryske tûke fan de Nassaus as politike macht erkend hiene. De teksten dy't sûnder skriuwersnamme publisearre binne, komme ditkear út Fryslân sels wei en hawwe steedhâldergesinde Friezen as auteurs: de reginten Epo Sjuck van Burmania fan Dokkum en Wybrand van Itma fan Harns.²⁶ Harren fiif pamfletten hearre by it doetiidske debat yn de Republyk oer de needsaak fan in steedhâlder.²⁷ De fiktive Friezen bepleitsje in erflik steedhâlderskip foar it hiele lân. Noch mear as yn de santjinde iuw binne it yn dizze pamfletten de Friezen dy't it steedhâlderskip ferdinge. It gong no fansels ek om de eigen steedhâlder.

Yn it earste *schuïtpraatje* wurdt daliks de toan set as de twa Siuwen harren ôffreegje hoe't it komt dat de Friezen, dy't altiten "de naam gehat hebben zulke groote voorstanders van de vryheit te zyn", harren sa bekroadzje oer oanspraken fan de Fryske steedhâlderlike famylje op it markizaat fan Vlissingen en Veere. De belêzen Fries demonstrearret dat frijheid en steedhâlderskip treflik byinoar passe.²⁸ Dat is ek de strekking fan de oare pamfletten, wat út soarte logysk is sjoen de politike stellingname fan de beide pamfletskriuwers. Sy miskenden sa dat der ek Friezen wiene dy't leaver gjin steedhâlder hiene. Wol begriepen sy dat sy oan de bûtenwacht ferskuldige wiene út te lizzen dat Fryske frijheid en in steedhâlderlik bewâld inoar net útsleaten.

Dúdlik is yn alle gefallen dat it stereotype byld fan frije Friezen ek yn de achttjinde iuw noch libben wie.

Gearspraken mei Friezen yn de patriottetiid

Nei *Koffy-huis-praatje* fan 1747 ferskynden yn de twadde helte fan de achttjinde iuw noch mar in pear petearpamfletten dêr't ek Friezen yn foarkomme. It earste bekende, *De Delfsche stok* etc. út 1780, ferskilt fan de eardere pamfletten, omdat de sprekers op ien nei in namme krije. Boppedat wurdt diskear net de ynlânske polityk, mar de stân fan de ekonomy besprutsen. Dit pamflet ferskynde noch foar it útbrekken fan de Fjirde Ingelsk-Nederlânske Oarloch, ein 1780, wêrnei't de Nederlânske hannel stagnearje soe. Foar dizze oarloch wie der lykwols al sprake fan relative ekonomyske delgong yn de Republyk, benammen yn ferliking mei it bloeiende Ingelân. Yn *De Delfsche stok* bepleitsje alle sprekers dan ek net sûnder reden om gjin Ingelsk mar Nederlânsk ierdewurk oan te skaffen om de eigen yndustry yn stân hâlde te kinnen.²⁹ De Fryske "Tjeerd", dy't trije kear it wurd fiert yn *De Delfsche stok*, is werkenber oan syn wurdgebrûk en stavering. Sa seit er ûnder oare: "Ja Hyte, daar ferlangen wie ney, dan sullen onse Eerde [ierdewurk]fabryken ook weer groeyen en bloeyen, en feel saaken sullen in *Friesland* een neyen luuster bekoomen."³⁰ De skriuwer fan it pamflet moat goed op de hichte west hawwe fan hoe't in protte Friezen yn syn tiid

26 E.S. van Burmania skreau *Schuite-praatje ofte samenspraak tusschen drie heeren met de schuit reisende van Amsterdam na Den Haag* etc. (1736) en *Schuite-praatje ofte samenspraak tusschen vier heeren met de schuit reisende van Leeuwarden na Groeningen* etc. (1737); W. van Ytsma skreau *Jagt-praatje ofte discours tusschen een Groeninge, een Dockumer, en twee Zeeuwse heeren* etc. (1737), *Jagt-praatje ofte samenspraak tusschen een Leyenaar, een Groeninge, en een Franeker* etc. (1738) en *Jagt-praatje ofte discours gehouden tusschen een Groeninge, Amsterdamer, en Harlinger* etc. (1738). De jachtpraatsjes fan Van Ytsma falle eins bûten it hjir bestudearre korpus, omdat hy net Friezen mar Fryske stedsjers prate lit. Sjoen harren tige besibbe karakter kinne se hjir lykwols net bûten beskôging bliuwe.

27 Sjoch foar de oare dielnimmers oan dit debat Marijke Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje. De strijd van de Friese Nassaus voor de erkenning van hun rechten, 1702-1747* (Hilversum 2007), 79-83.

28 *Schuite-praatje ofte samenspraak tusschen drie heeren*, 1-2. Yn it twadde *schuïtpraatje* bringt benammen de Grinslanner it pro-steedhâlderlike stânpunt ûnder wurden. Ek yn de trije jachtpraatsjes steane de Fries en de Grinslanner foaroer de Hollanner en de Siuwen.

29 *De Delfsche stok, vergruizende het goor, geel en schavots-rood Engelsch aard-werk, (...). Zynde een saamenspraak tusschen Patriot, Delfsche Piet, Leydsche Jan, Hilversomsche Jaap, Haarlemsche Hein, Hoornsche Gerrit, Vriesche Tjeerd, Groeninge Sjoerd, en Zeeuwse [sic] Klaas* (2e druk: Amsterdam 1780). Sjoch ek Wytze Stellingwerf, "De patriot achter de pot. Keramiek en politiek in de patriotentijd", *Archeologie in Nederland* 1 afl. 4 (2017), 34-43, dêr 36, 38.

30 Ek de Grinslaner "Sjoerd" wurdt op dizze wize oan syn komôf keppele. Sa befestiget hy de wurden fan "Tjeerd" mei: "Greuninge, en de Omlande, solle door ook heur veurdeyl by fynde." *De Delfsche stok*, 5.

6. Anonime print fan Loadewyk Ernst, hartoch fan Brunswyk-Wolfenbüttel, om 1784 hinne. Rijksmuseum Amsterdam

Nederlânsk besochten te praten en ek ynskatten hawwe dat soks foar syn lêzers werkenber wie.

Yn 1782 ferskynde it pamflet *Samenspraak, tusschen een Fries edelman, zee-officier, koopman, castelyn en zyn knecht*, dy syn namme Hendrik is. Sy becommentariearje yn in Amsterdamsk kofjehûs it ôfreizgjen fan de hartoch fan Brunswyk-Wolfenbüttele nei De Bosk.³¹ Dit pamflet wie dus wol wer rjochte op de politike aktualiteit. It iepenet mei de fraach fan de seeman oan de kastleinsfeint oft de krante der al is. Dy wie besorge neffens Hendrik en dêryn hie er lêzen dat de hartoch oan de ein fan de folgjende wike nei syn gûvernemint yn De Bosk gean soe. Dat berjocht hat yndied yn de *Oprechte Haarlemse Courant* – in ek yn Amsterdam gâns lêzen krante – fan tongersdei 16 maaie 1782 stien.³² It fiktive petear falt dus op dy datum te datearjen. De hartoch soe de wike dêrnei op freed 24 maaie út De Haach wei nei De Bosk reizgje.

Oan dizze reis wie in soad politike rebûlje foarôfgien. Brunswyk hie him efter de skermen ûntwikkele ta dominante stipe fan steedhâlder Willem V, ta ûntefredenheid fan in soad pommeranten yn de Republyk. Fryslân wie ien fan de gewesten dy't harren iepentlik tsjin de hartoch ferset hiene.³³ Dat wie rûnom bekend sjoen de berjochtjouwing dêroer yn de kranten.³⁴ In Fryske edelman wie dan ek in gaadlike figuer om de krityk op Brunswyk te ferwurdzjen. De edelman is tige skeptysk oangeande it fuortgean fan de hartoch út De Haach, want dy soe per brief út Brabân wei noch altyd syn ynfloed oan it steedhâlderlik hôf útoefenje kinne: “t Is slegts een doekje voor 't bloeden, en om de goede Ingezeeten en een Rad voor de oogen te

draaien (...).” De Fryske edelman, dy't by de noas lâns Fryslân syn “Vaderland” neamt, fynt Brunswyk “een schadelijk meubel voor het Land”, dêr't er dan wol de hiele Republyk mei bedoelt. Hy en de keapman ferwachtsje dat by in definityf ôfreizgjen fan de hartoch út Nederlân in soad fan dy syn oanhingers fan partij wikselje sille, sa't dat yn 1747 ek it gefal west hie.

By dat lêste ferwiist de Fryske edelman nei Willem Nicolaas Pesters, dy't yn de ûndertitel fan it pamflet as “de heer N. P. St. rs.” oantsjut wurdt.³⁵ De minsken moasten dus it pamflet lêze om wis te wêzen dat dy kryptyske ôfkoarting stiet foar Nicolaas Pesters. Dy regint út Utert hie him yn 1747 koppich keard tsjin de ferkiezing fan Willem IV as steedhâlder yn syn gewest. Doe't dy ferkiezing lykwols net te kearen wie, wie Pesters as in blêd oan in beam omkeard en Oranjegesind wurden. Sûnt dy tiid wie hy ien fan de pylders fan de steedhâlder yn Utert. It liket oft de skriuwer fan it pamflet fia de Fryske edelman ôfrekkenje wol mei Pesters, dy't fanwege syn korrupte optreden hate waard.³⁶

Wat ek it gefal is, de Fryske edelman konkludearret ta beslút dat Brunswyk Nederlân ferlitte moat. Wol mocht him in jierliks pensjoen gund wurde, want dan wie de kâns it grutst dat er him echt weromlûke soe.³⁷ Dat definitive fuortgean út Nederlân soe yn 1784 syn beslach krije. De skriuwer fan dizze gearspraak, mei in Fries yn de haadrol, hat dus lang om let syn sin krigen.

Konklúzje

Yn de hjirboppe besprutsen petearpamfletten mei provinsjegenoaten dy't bûten Fryslân publisearre

31 *Samenspraak, tusschen een Fries edelman, zee-officier, koopman, castelyn en zyn knecht, gehouden in een voornaam coffyhuis tot Amsterdam. Over het vertrek van Louis van Brunswyk Wolfenbuttel na 's Hertogenbosch, en over de Heer N. P. St. rs.* (s.p. 1782). Sjoch foar dizze tiid ek David van der Linden, “Samenspraak en tegenspraak. Gesprekspamfletten en publieke opinie in de Republiek, 1781-1784”, *Vooys* 25 (Utrecht 2007), 19-32.

32 Dit berjocht stiet net yn de *Amsterdamsche Courant* fan 16 maaie 1782, de krante dêr't men it yn ferwachtsje soe, sjoen it feit dat it petear yn in Amsterdamsk kofjehûs situearre is. Mar de *Oprechte Haarlemse Courant* wie op deselde dei ek al yn Amsterdam te krijen.

33 A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Den Haag 1990), 102-108.

34 Sjoch byg. yn 1782: *Diemer- of Watergraafs-meersche Courant*, 20 maart; *Middelburgsche Courant*, 23 maart; *Leydse Courant*, 25 maart; *Groninger Courant*, 29 maart; *Hollandsche Historische Courant*, 20 april.

35 *Samenspraak, tusschen een Fries edelman*, 4, 7, 11.

36 Gabriëls, *De heren als dienaren*, 250-258.

37 *Samenspraak, tusschen een Fries edelman*, 14-15.

binne, spilet de Fries ornaris de rol fan bûtensteander dy't fragen stelt en kommentaar leveret. Allinnich yn it petearpamflet fan 1782 fiert in Fries de boppetoan. Polityk sjoen wurdt de Fries yn de Hollânske petearpamfletten hieltyd wer opfierd om it steedhâlderskip te ferdigenjen. Dat jildt ek foar it kluster petearpamfletten fan 1736-1738 dat ôfkomstich is fan twa steedhâldergesinde Fryske reginten. Hoe falt soks te ferklearjen?

Fryslân wie yn de Republyk it iennige gewest dat altyd in steedhâlder hie. Sadwaande wie de Fries foar de pamfletskriuwers de oanwiisde figuer om it op te nimmen foar de Oranje-Nassaus. Wol of net mei represintanten fan oare gewesten stie er yn alle gefallen foaroer de Hollanner, dy't yn de regel it steatsgesinde en anty-steedhâlderlike stânpunt ferkundige. Utsûnderingen binne de twa petearpamfletten út 1672 en 1747, doe't in anty-steedhâlderlik lûd problematysk wie sjoen de prekerêre omstannichheden dêr't it lân yn ferkearde.

Der binne ek noch in pear oare karakteristiken dy't soms oan Friezen keppele wurde yn de petearpamfletten. Yn it foarste plak binne dat inkele ferwizingen nei de ûnderstelde Fryske frijheidssin. Fierders wurde de Friezen in bytsje ûnderskieden fan de oare sprekkers fia Frysk klinkend taalgebrûk en Frysk eaggjende stavering. Mar der is yn de petearpamfletten gjin sprake fan negative stereotypyske werjefte fan de Friezen. Boppedat is it tal stikelige reaksjes tusken de sprekkers beheind en yn gjin fan de gefallen rinne dy út op konflikt of rûzje. Dat falt te ferklearjen út it karakter fan de petearpamfletten wei, dy't rjochte wiene op harmonieuze oertsjûging yn it publike debat. It gie dus net om it kreëarjen of fersterkjen fan fjânbylden, lykas dat yn oarlochssituaasjes foarkomt.

Dêrby falt op dat de santjinde-iuwske Hollânske petearpamfletten mei provinsjegenoaten al behoarlik rjochte wiene op lanlike politike debatten. De skriuwers fan sokke pamfletten lieten geregeld Friezen harren partijtsje meiblaze, wêrmei't se diversiteit yn stânpunten kreëarje koene. Dat lêste wie ek ien fan de wichtige doelen fan de petearpamfletten: in ûnderwerp út ferskate hoeken wei besjen. Se binne wat dit oanbelanget foarrinners fan de hjoeddeistige praatprogramma's op radio en telefyzje, mar oars as dy mei betochte spraakmakers en sûnder in presintator.

1. 'Oud moedertje': Hendrikje Soetenga-Kazemier omstreeks 1940. Foto: Cas Oorthuys

Mijn familietextiel

Textiel tussen Fries, Nederlands en globaal/koloniaal

GOFFE JENSMA

1

Cultuur is beweging. Ondanks musea, erfgoedonderzoeksinstituten, ondanks het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, ondanks Unesco, ondanks de gehele institutionele infrastructuur van de erfgoedsector – alle gericht op het vastleggen en vasthouden van cultureel erfgoed – blijft cultuur iets dat beweegt, dat wrikt en wringt om zich telkens maar weer onder dat streven tot behoud en vastlegging uit te wriemelen.

Dat cultuur in den brede dynamisch is, erkent iedereen tegenwoordig volmondig: culturele vernieuwing en culturele verandering zijn zelfs ingeburgerde begrippen en maatstaven voor een positieve beoordeling van culturele producties. Maar hetzelfde gaat mijns inziens ook op voor erfgoed en, nog specifiek, voor textiel. Je wilt het graag vasthouden in vaststaande beelden en er vaststaande betekenissen aan toekennen, maar onder je handen friemelt het zich los en vindt het een eigen nieuwe weg, dat textiel uit het verleden.¹

Textiel vindt men en vond men, ook in heden en verleden in Friesland, steeds in velerlei vormen – ingevoerd of inheems, gemaakt van binnenlandse,

maar ook van ingevoerde buitenlandse grondstoffen. Aan al die textiele vormen zijn steeds weer verschillende, wisselende waarden toegekend.

De meest voor de hand liggende waarde ligt in de functionaliteit van kleding: de gebruikswaarde. Cultuurhistorici kijken echter eerder naar de culturele, representatieve betekenis van textiel. Wat drukte ze uit en hoe was die uitdrukking een representatie van stand, beroep, rijkdom, status, religie of etniciteit? Maar ook dan liggen de zaken niet zomaar vast en zien we allerlei beweging. Modes worden tradities en tradities kunnen weer mode worden. Ik probeer in deze bijdrage wat orde aan te brengen in de beschrijving van dit proces voor zover het betrekking heeft op Friesland.

Het gaat me daarbij niet om een uitputtende inventarisatie en analyse op grond van empirische data, maar om de manier waarop men in Friesland kijkt en ook in het verleden heeft gekeken naar textiel, niet alleen als gebruiksartikel, maar ook als erfgoed. Mijn verhaal richt zich ook niet zozeer op de periode vóór 1750, maar juist op de periode daarna. De reden is dat pas na 1750, onder invloed van staatsvormingsprocessen en het bijbe-

1 Voor de 'cultural turn' in de geschiedenis van textiel maakte ik gebruik van de bundel essays: Harris, Jennifer (ed.), *A companion to textile culture*. Wiley-Blackwell companions to art history (Hoboken, 2020). Verhelderend voor de inhoud, maar ook voor de in dat boek gekozen invalshoek is de zin: 'In many cultures around the globe there is a powerful connection between text and textile. As well as sharing an underlying philology they both convey narratives, and textile patterns can be seen as an encoded language' (*Ibidem*, 9). Men kan, anders geformuleerd, vormen van textiel (als bijvoorbeeld kleding) lezen als een 'tekst', als een verhaal, en dan specifiek ook als het verhaal van die delen van een bevolking die in de 'élitaire' geschiedschrijving doorgaans aan het oog onttrokken bleven. Een prachtige staalkaart van op dit perspectief gebaseerde casestudies geeft: Marie-Louise Nosch, Zhao Feng en Lotika Varadarajan (ed.), *Global Textile Encounters* (Philadelphia 2015). 'Textiles are a non-verbal language of a people. In fact being one of the oldest techniques mastered by the human race, it has given the vocabulary to some of the esoteric philosophical concepts', meent Jasleen Dhamija, in haar bijdrage 'Textile: The non-verbal language' in dezelfde boek, 303-308. In Heerma van Voss, Alexander Frederik, Els Hiemstra-Kuperus en Elise van Nederveen Meerkerk (eds.), *The Ashgate Companion to the History of Textile Workers, 1650-2000* (Farnham 2010) geven deze zelfde drie auteurs, binnen het kader van een internationale globale vergelijking, een mooi, sociaaleconomisch georiënteerd overzicht van de textielindustrie in Nederland vanaf 1650: Idem, 'The Netherlands' in *Ibidem*, 363-395.

Uitvinding van tradities	Toeschrijving	Toe-eigening	'Emic' en 'etic'
Een traditie is niet iets dat is, maar iets dat <i>ontstaat</i> door toekenning van historische waarde aan voorwerpen, woorden en/of gebruiken.	Toeschrijving van economische, culturele, sociale of politieke waarde aan bepaalde voorwerpen, woorden of gebruiken.	Toe-eigening van bepaalde objecten, woorden of gebruiken, die vervolgens worden aangewezen als exclusief erfgoed van een regio of een (etnische) groepering.	Waardering van een groep mensen van binnenuit (= emic) of van buitenaf (= etic). Hoe kijkt een groep naar zichzelf, hoe kijken anderen naar die groep?

1. Een paar theoretische begrippen rond het ontstaan van tradities.

horende cultureel nationalisme, een samenhangend idee ontstond over een exclusieve, typisch Friese cultuur. De textiele vormen plooiden zich daarnaar: er ontstond ook het idee van een typisch Friese dracht.

2

Centrale termen in dit artikel zijn: uitvinding en constructie van tradities, toeschrijving (van economische, culturele, sociale of politieke betekenis en waarde aan bepaalde voorwerpen) en toe-eigening (bepaalde materiële objecten of gebruiken worden opgeëist als exclusief erfgoed van een regio of een etniciteit). Overkoepelend daarbij is de vraag of erfgoed iets is dat 'is' en dat je conserveert of iets dat je 'doet', dat zich ontwikkelt. Is cultuur statisch of dynamisch?²

Beweging en waarde zitten hem niet zozeer in het cultuurgood zelf, maar in hoe men ermee omgaat, niet in de traditie zelf, maar in de uitvinding en de instandhouding ervan. Daarbij kun je wel degelijk periodes aanwijzen waarin cultuur volgens eenzelfde set van regels geordend en beoor-

deeld wordt, maar ook die periodes hebben een begin en een eind. Ook Friese cultuur heeft geen eeuwigheidswaarde.³

Ik kan deze abstracte zaken het best illustreren met wat wel het bekendste voorbeeld van een textiele vorm uit de wereldcultuurgeschiedenis is, namelijk de Schotse kilt. In een klassieke studie over 'the invention of tradition' liet de Engelse historicus Hugh Trevor-Roper zien hoe deze 'mannenrok' niet vanouds al de stereotype dracht van de Schot was geweest, maar het pas op instigatie van een paar Engelsen in de negentiende eeuw werd.⁴ De Schotten kenden wel de geruite tartanstof, maar naaiden er tot dan toe geen rokken van. Ook de Schotten begonnen nu echter zelf te geloven dat de kilt eeuwenoud was. 'Etic' werd 'emic'.

Een paar decennia geleden paste ik dit idee van uitvinding van tradities toe op Friesland. In mijn boek *Het Rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit* liet ik op grond van analyse van allerlei kwantitatief en kwalitatief materiaal zien hoe Friese cultuur, zoals wij die kennen, een uitvinding is van de negentiende eeuw. Allerlei losse

2 Ik maakte vooral gebruik van Thomas Hylland Eriksen, *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives. Anthropology, Culture, and Society* (London en New York 2010); Richard Jenkins, *Social Identity* (London en New York 2008) en Idem, *Rethinking Ethnicity* (Thousand Oaks 2008) en, meer specifiek gericht op het nationalisme, van het werk van Joep Leerssen, bijvoorbeeld: Joep Leerssen, *National Thought in Europe: A Cultural History* (Amsterdam 2018).

3 Ik maakte gebruik van Julie Sanders, *Adaptation and appropriation. The new critical idiom* (London en New York 2016), met name hoofdstuk 2, 'What is appropriation?' (Ebook).

4 'Whereas tartan – that is, cloth woven in a geometrical pattern was known in Scotland in the sixteenth century (it seems to have come from Flanders and reached the Highlands through the Lowlands), the philibeg [...] is unknown before the eighteenth century. So far from being a traditional Highland dress, it was invented by an Englishman after the Union of 1707; and the differentiated 'clan tartans' are an even later invention. They were designed as part of a pageant devised by Sir Walter Scott in honour of a Hanoverian king; and owe their present form to two other Englishmen.' (Terence Ranger en Eric Hobsbawm (eds.), *The Invention of Tradition* (Cambridge 1992), 18-19). In de discussies naar aanleiding van constructivistische standpunten als die van Trevor Roper vormen zich doorgaans twee partijen: eentje die nationalisme ziet als een negentiende-eeuws verschijnsel en een tweede die in de contramine gaat en de natie een millennia omspannende continuïteit blijft toedichten.

elementen uit het verleden (waarvan de taal, het Fries, de belangrijkste werd), werden gewaardeerd in termen van wat sociologen *frisianness* noemen – leken hebben het dan over het Fries-eigene. Voorwerpen, gebruiken en woorden werden exclusief Fries verklaard.⁵

Tot die nieuw ontstane canon van het Fries-eigene hoorde ook textiel. Bij deze bijdrage neem ik als illustraties van mijn betoog steeds een aantal voorbeelden op van Pinterest-zoekresultaten op bepaalde voor dit artikel relevante ‘textiele’ trefwoorden⁶. Pinterest is een visuele zoekmachine waarop de gebruikers samen afbeeldingen verzamelen die volgens bepaalde visuele algoritmes thematisch worden geordend.⁷ Mijn bedoeling is om de lezer daarmee te laten zien hoe die negentiende-eeuwse exclusiviteit zeker in onze tijd een heel relatief begrip is geworden. Het internet als podium van globale informatiestromen relateert het idee van (Friese) uniciteit.

Belangrijk in de tijd zelf, de negentiende en twintigste eeuw, was dat dit idee van een unieke Friese cultuur, deze uitvinding van een traditie, een sterke maatschappelijke waarde had. Ze creëerde gemeenschappelijkheid tussen de Friese burgerlijke elite die in groter verband, dus doorgaans in het westen van het land, Friesland moest vertegenwoordigen en daarmee de kleinburgerlijke Friese achterban in het *Heitelân*. In deze cultuur als bindmiddel tussen maatschappelijk

hoog en laag ligt het idee van de fameuze *mienskip* besloten. Niet voor niets sprak de belangrijkste Friese bewegingsideoloog, Joost Halbertsma, over een aristocratisch-democratisch cultuurideaal. Hij schreef er beeldend over als een schoolplein, maar dan voor volwassenen.⁸ De *mienskip* is de ontmoetingsplaats waar jong en oud, en hoog en laag elkaar op basis van exclusieve culturele gelijkheid ontmoeten en waar ze (leren) samenwerken.

Joost Halbertsma was daarbij als echte negentiende-eeuwer gewend te denken in termen van essenties en van uniciteit. Het is altijd zo geweest en het moet ook zo blijven, meende hij. De taal is de ziel van het volk en wij Friezen zijn daardoor al tweeduizend jaar lang van dezelfde stam, spreken allen dezelfde taal en hebben hetzelfde karakter. Die ziel mag niet verdwijnen.

Ik ben bepaald niet de enige moderne cultuurhistoricus die het met Halbertsma en zijn tijdgenoten niet meer eens kan zijn. Misschien willen sommigen van ons stiekem ook nog steeds graag denken dat Friese cultuur iets is dat zich in de tijd uitstrekt van nul tot nu, als iets oerouds en authentieks! En ook als iets waaraan niet getornd kan en mag worden. Maar het valt niet te ontkennen dat dat idee zelf iets is van de laatste twee eeuwen. Juist dit inzicht heeft ingrijpende gevolgen voor de manier waarop we cultuur en erfgoed, en onze omgang daarmee tegenwoordig waarderen. Het is, zoals ik hier met de al genoemde Pinterest-illustraties probeer te

5 Goffe Jensma, *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998).

6 Vanwege ruimtegebrek konden de aangeleverde illustraties niet worden geplaatst. De webadressen van de betreffende Pinterestpagina's zijn: <https://nl.pinterest.com/search/pins/?q=floddermuts&rs=typed> (floddermutsen), <https://nl.pinterest.com/search/pins/?q=oorijzer&rs=typed> (oorijzers), <https://www.pinterest.com.au/search/pins/?rs=ac&len=2&q=merklap&req=merklap&retslf=6656> (merklappen) en <https://nl.pinterest.com/search/pins/?q=ikats&rs=typed> (ikats).

7 <https://en.wikipedia.org/wiki/Pinterest>; <https://sociallysanne.nl/pinterest/hoe-werkt-pinterest-algoritme/> (beide geraadpleegd 16 juli 2024).

8 Justus Halbertsma, 'De oude scholen', in: J.J. Kalma (ed.), *'Kent gij Halbertsma van Deventer?' In tal net útjowne hânskriften fan J.H. Halbertsma* (Drachten 1969), 235-257, i.h.b. 243: 'Om mijne lezers nu een denkbeeld van de jeugd in eene oude Friesche dorpschool te geven, zo moeten zij weten dat de afkomst van hoog en laag, van rijk en arm, van boer en burger, daar zonder enige onderscheiding bij elkander zat. De democratische geest van het volk had ze allen onder elkander gemengd, en daaruit werden voordelen geboren, welke men thans niet meer kent. De armen deelden in de meerdere beschaving der begoedigen, de begoedigen vergaten in deze vermenging de oorspronkelijke gelijkheid der mensen niet; zij bleven menscheijk, gemeenzaam en hulpvaardig jegens de armen.'

illustreren, een direct gevolg van de recente processen van digitalisering en globalisering.⁹

In het vervolg van deze bijdrage probeer ik deze wat abstracte gedachten inzichtelijker te maken met concrete voorbeelden. En concreter dan ik hier zal worden, kan ik het niet maken, want ik zet mijn eigen, persoonlijke geschiedenis in: mijn eigen familietextiel.

3

Ik begin bij een boek uit 1941. *Ons vaderland*, heet het. De schrijver/publicist Doe Hans probeerde, zo in het begin van de Tweede Wereldoorlog en dus bepaald niet toevallig, met zijn boek mensen te verbinden onder een nationaal-Nederlands ideaal.¹⁰

In het hoofdstuk 'Ons volk thuis', stelde Hans de retorische vraag: 'En is er verder aan ons volk en aan ons nationale leven iets karakteristieker dan het Hollandsche gezin?' Het hoofdstuk is een wat zweverige, maar ook wel weer krachtige lofzang op het Hollandse familieleven. Een mooi voorbeeld is Hans' beschrijving van de moeder.

Wie onzer heeft het niet gehad, dat plotseling zijn denken en zijn doen overglansd wordt door een goede, een zonnige herinnering? We zien plotseling weer iets uit onze jeugd voor ons, uit het ouderlijk huis; het is of we de oude, vertrouwde, eenvoudige dingen daar weer zien staan, in een hoekje, op een tafel, op een schoorsteen. We zien Moeder altijd bezig in stralende, sterke trouw, we zien Vader 's ochtends weer naar zijn werk gaan, we hooren z'n groet, z'n kwinkslag.¹¹

Midden in dit hoofdstuk over het Hollandse gezin staat, als toonbeeld van zo'n archetypische Hollandse huisvrouw, een foto van een 'oud moedertje'. De indertijd beroemde fotograaf Cas

Oorthuys had, blijkbaar op een van zijn zwerftochten door Nederland, een bejaarde vrouw laten poseren. Het is een fascinerende foto, bij uitstek voor mijzelf. Dit typisch Hollandse 'oud moedertje' is namelijk mijn allereigenste Friese overgrootmoeder Hendrikje Kazemier.

Hendrikje was in 1851 geboren in Delfstrahuizen bij Sneek en stierf, kort nadat deze foto was gemaakt, in 1943 in Oppenhuizen, één dorp verderop. Ik denk niet dat Hendrikje – haar man Jelle Soetenga (1846-1933) was meester-verver – vaak buiten Friesland is geweest. In ieder geval in geografische zin was ze op en top Friezin.

Maar wist Hans dat dan niet? Zag ze er door haar kleding niet uit als een typische Friezin? Hoe kon het dat Hans zich mijn Friese overgrootmoeder zo gemakkelijk kon toe-eigenen? Het was toch toen ook al bekend dat Friese vrouwen floddermutsen en oorijzers droegen, als een soort van exclusieve traditie?

Hoewel? De eerste generaties Friese cultuurhistorici en volkskundigen – vanaf Joost Halbertsma in de negentiende tot en met Nanne Ottema in de twintigste eeuw – hebben de dracht op het platteland als een vaststaande essentie willen zien. Friese vrouwen hebben altijd dit soort mutsen gedragen, vonden ze – nu en vroeger ook. Volkskundigen en textielhistorici, zoals Gienke Arnolli, raakten echter na de Tweede Wereldoorlog een tegenovergestelde mening toegedaan over de dynamiek die je tegenwoordig op Pinterest ook zonder wetenschappelijke hulp onmiddellijk zelf kunt waarnemen.¹² Dracht is zowel veel algemener dan je denkt, als ook veranderlijker en vatbaarder voor mode. Type in een browser het woord 'floddermuts' in en er verschijnt een verscheidenheid aan floddermutsen die zich niet alleen over heel Nederland uitstrekt, maar over heel West-Europa.

9 Zie bijvoorbeeld recent: Goffe Jensma, 'De beslagen vensters van mijn tijdmachine. Continuïteit en cesuur in de geschiedenis van Friesland', in: Annet Nieuwhof en Albert Buursma (ed.), *Van Drenthe tot aan 't Wad. Over landschap, archeologie en geschiedenis van Noord-Nederland. Essays ter ere van Egge Knol* (Groningen 2023), 269-276.

10 Doe Hans, *Ons Vaderland* (Wageningen 1941); Over Hans, zie: J.M.H.J. Hemels, *Hans, Doe (1882-1946)*, <https://resources.huylens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/hans> (geraadpleegd 16 juli 2024).

11 Hans, *Ons Vaderland*, 83-95, citaat op 86, foto op 87. (Cas) Oorthuys wordt als maker van de foto genoemd op 231.

12 Ad de Jong, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001) is de beste studie over de veranderende omgang met cultureel erfgoed in Nederland. Over mode in Friesland zie de relevante publicaties: Gienke Arnolli, *Mode in Friesland: Moade yn Fryslan: 1750-1950* (Leeuwarden 2000); Idem en Paul Klarenbeek, *Topstukken uit het Fries Museum* (Gorredijk 2013) en Idem en Rosalie Sloof, *Letter voor letter: merklappen in de opvoeding van Friese meisjes* (Zwolle 2004).

2. Vier portretfoto's van Hendrikje Folkerts Kazemier, genomen in circa 1880, 1900, 1935 en 1940. Foto's: collectie Goffe Jensma

Hetzelfde geldt voor dat andere zogenaamd typisch Friese kledingstuk: het oorijzer. Ook daar toont zich zo'n zelfde veelheid. Het door Pinterest onder andere op basis van beeldovereenkomsten gebaseerde algoritme laat een menigte gelijkvormige variaties zien afkomstig uit Nederland en daarbuiten.

Behalve de foto van Oorthuys, ken ik van mijn overgrootmoeder vier foto's. Haar gezicht verouderde, haar dracht eigenlijk niet. De eerste foto is haar trouwfoto, gemaakt bij de fotograaf. Ze draagt daarop, zoals duizenden Friese vrouwen op het

platteland, voor de gelegenheid een oorijzer. Op de overige kiekjes, alle drie gemaakt in een meer alledaagse context, draagt ze een flodderachtige muts, net als op de foto van Oorthuys. Arnolli meent dat vrouwen tot ongeveer 1900 floddermutsen en oorijzers droegen en dat ze daarna uitstierven, samen met de oude vrouwtjes die ze nog droegen. Hendrikje behoorde dus tot een uitstervend ras.¹³ En inderdaad, van haar kinderen en kleinkinderen bestaan geen foto's in dracht.

Het relativerende etic antwoord – de blik van

13 Arnolli, *Mode in Friesland*, 19.

buiten – is daarmee wel zo ongeveer gegeven. Kort samengevat: Friese en niet-Friese volkskundigen vonden eerst wél dat er een overgeleverde Friese dracht bestond, maar toen ze wat beter leerden kijken, relativerden ze dat inzicht. Ze zagen dat dracht modegevoelig was en ook dat elementen uit de klederdracht minder uniek waren dan gedacht. Sommigen zagen trouwens in deze relativering aanleiding om dan maar een Friese dracht te ontwerpen – uit te vinden en vast te leggen dus. Er ontstond een levendige folkloretraditie van Skotse trije-groepen waarin werd gere-enact wat eigenlijk nooit had bestaan.¹⁴

4

Tot zover de etic-blik; de emic-vraag blijft echter nog staan. Hoe Fries voelde Hendrikje zichzelf? Je kunt die vraag ook stellen als: hoe waardeerde Hendrikje de ‘textiele vormen’ in haar leven? Waarom bleef ze dezelfde kleren dragen? Was dat om uit te drukken dat ze Fries was?

Natuurlijk, Hendrikje was Fries, een Friezin – iemand die zelden of nooit haar geboortegrond verliet en die ook bijna altijd Fries sprak. Die stabiele omgeving was echter voor (Friese) identiteitsvorming juist niet gunstig. Identiteitsbesef is namelijk een resultaat van mobiliteit, van spiegeling met de ander, met een buitenwereld.¹⁵ Je gaat je pas Fries voelen als je een niet-Fries tegenkomt. Voor Hendrikje en haar generatiegenoten in de dorpen was dat Friese niet zo bijzonder, maar speelden, als het om textiel ging, begrippen als vaardigheid, functie en status een grotere rol. Het was – vanuit emic-standpunt – vanzelfsprekend om je op zijn ‘Fries’ te kleden (zoals de volkskundigen dat zagen en benoemden), maar voor haarzelf was iets anders veel belangrijker, namelijk haar positie in de (veranderende) samenleving.

Hendrikje en haar man Jelle behoorden als ambachtsmensen tot de kleine burgerij, die zich in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer begon te roeren. Door de uitbreiding

van het kiesrecht en door de beginnende verzuijing begonnen ze steeds meer aan het nationale openbare leven deel te nemen. Het domein van de gehuwde vrouw was daarbij thuis. In haar leven speelden naaien, haken, borduren, weven, breien en het herstellen van kapotte kleding een belangrijke rol. Vrouwen dienden zich in dit huiswerk te bekwamen. Zo ging het ook met mijn overgrootmoeder Hendrikje en niet alleen met haar, maar met alle latere generaties in onze familie, tot en met mijn oudste zus Aukje – mijn jongere zusters waren vanaf de late jaren 1960 vrijgesteld van hun traditionele plicht. Het was de gewoonte in huisgezinnen op het platteland.

Zoals zoveel plattelandsmeisjes borduurde Hendrikje dus in 1862, toen ze elf jaar oud was, een (typisch Friese!?) merklap. Het voorbeeldboekje dat ze daarvoor gebruikte, bleef bewaard, net als de merklap zelf. Voor die merklappen geldt hetzelfde als voor oorijzers en floddermutsen: ze zijn in grote getale aanwezig, maar niet alleen afkomstig uit Friesland. Ook in de rest van Nederland waren ze gemeengoed. Ze markeren een soort van *rite de passage* voor jonge meisjes die in één adem door lieten zien dat ze goed konden borduren én konden lezen en schrijven.

De merklap van Hendrikje was dus niet erg uitzonderlijk, niet typisch Fries ook. Maar even veelzeggend is dat hij ondertussen wel door de generaties heen zorgvuldig bewaard is gebleven. Mijn moeder, genoemd naar haar grootmoeder, liet hem zelfs inlijsten. Het bewaren was uitdrukking geworden van familiebesef, van nostalgie naar en verbinding met een tijd die je achter je hebt gelaten. De merklap wordt daarmee langzamerhand ook onderwerp van een soort lekenvolkskunde. Je zou kunnen zeggen dat haar erfgenamen ten opzichte van Hendrikje en haar generatiegenoten langzamerhand een etic-positie zijn gaan innemen en dat we ons Hendrikje daardoor te gemakkelijk toe-eigenen als zelfbewuste Friezin. Mijn moeder wist echter wel degelijk de kern van haar grootmoeder

¹⁴ Arnolli, *Mode in Friesland*, vooral 10-12.

¹⁵ Eriksen, *Ethnicity and Nationalism*, 148, past dit principe toe op identiteitsvorming onder minderheden: ‘Like other concepts used in the analysis of ethnicity, the twin concepts minority and majority are relative and relational. A minority exists only in relation to a majority and vice versa, and their relationship is contingent on the relevant system boundaries. In the contemporary world, these system boundaries are nearly always state boundaries.’

te raken door meer dan eens in herinnering te brengen hoe Hendrikje aan het eind van haar leven meende: “*Mar ik bin yn myn stân bleaun*” – Maar ik ben in mijn stand gebleven.

Ik noem de zaken die ze naliet en die dat standsbesef uitdrukken: behalve het familietextiel was dat vooral het familiezilver, zoals geboortelepels met inscripties om aan de muur te hangen. Verder waren er de bijbeltjes met zilveren sloten voor de kerkdienst, beugeltassen met zilveren beugels met inscriptie, zilveren naaischaartjes, haardoosjes, kandijtangetjes, enzovoort. Allemaal waren het zowel uitdrukkingen van familiebesef als standsbesef. En dat in een van de vele families, *extended families*, die in een tijd zonder sociale voorzieningen vaak moeite hadden om het hoofd boven water te houden.

Er zijn uit Hendrikjes nalatenschap nog twee stukken textiel heel zorgvuldig bewaard gebleven. Die laten zien dat haar hogere loyaliteit ergens anders lag dan in Friesland, namelijk bij de Nederlandse natie. Zij (of misschien haar vader) kocht in 1865 een herdenkingsdoek voor de slag bij Waterloo en zestig jaar later een doek die in 1923 werd gedrukt ter gelegenheid van koningin Wilhelmina's jubileum. De doeken laten zien dat Hendrikje niet zozeer leefde in een Friese wereld van schrijvers als Joost Halbertsma of Waling Dykstra, maar in een Nederlandse wereld van God, Nederland en Oranje.

Deze identificatie hangt ermee samen dat het smaldeel van de kleine burgerij in Friesland waartoe Hendrikje behoorde in de loop van de negentiende eeuw uit de hervormde kerk was getreden en lid was geworden van een van de afgescheiden, gereformeerde kerken. Dat bepaalde Hendrikjes mentaliteit, beleving en handelen vele malen meer dan dat ze in het leven van alledag een Friezin was, dat ze geen andere taal sprak dan het Fries en dat ze zich steeds met een Friese witte muts op haar hoofd liet fotograferen.

Omdat het veel zegt over de uiteindelijke beperkingen en de beperkte reikwijdte van Friese cultuur, ga ik nog even door over dit gerefor-

3. De merklap van 'HFK', oftewel Hendrikje Folkerts Kazemier, uit 1862. Foto: Goffe Jensma

meerde, verzuilde perspectief. Fries cultureel nationalisme was in de negentiende eeuw een zaak van de liberale, vrijzinnige, grote en kleine burgerij en Fries nationalisme moet men bovendien zien als een vorm van – of was in ieder geval ondenkbaar zonder – Nederlands nationalisme.¹⁶ Het voert te ver om daar diep op in te gaan. Het volstaat te zeggen dat de opening van de Nederlandse samenleving voor de kleine burgerij, waartoe mijn overgrootouders behoorden, vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw niet via het Fries liep, maar langs andere kanalen, namelijk de protestantse, de

16 In het algemeen: Jensma, *Rode tasje*; zie meer specifiek mijn artikel 'Friese vrijheid als innerlijke deugd' in: Goffe Jensma, *Exit Fryslân: Plaats, taal en verbeelding in Friesland (1800-2022)* (Gorredijk 2022), 47-68.

4. Doek met het portret van koningin Wilhelmina uit 1923. Foto: Goffe Jensma

5. Frouwkje van Dijk-Wielenga te midden van haar kinderen. De foto stamt uit 1927. Foto: collectie Goffe Jensma

katholieke en de socialistische zuilen. Daar vond je de werkzame hoog-laagverbindingen in de samenleving. Hoewel ook die verzuilde groepen in de twintigste eeuw zich als Fries organiseerden, was dat pas veel later en wat meer was, die binding was cultureel en niet politiek van aard.¹⁷ In die zin was het belang van de Friese beweging ondergeschikt aan de verzuiling, 'Gereformeerd' bood betere kansen op statusbehoud en carrièremogelijkheden dan 'Fries'.

5

Met deze kennis gewapend breng ik de lezer tenslotte in kennis met een generatiegenoot van mijn overgrootmoeder Hendrikje, namelijk Frouwkje van Dijk-Wielenga. Ik ken haar via mijn vrouw. Frouwkje is namelijk háár overgrootmoeder. Ze werd in 1853 geboren in Blije en stierf in 1932 in Gorredijk. Net als Hendrikje kenmerkte haar leven zich door een geringe geografische mobiliteit en ook door het ambachtelijke beroep van haar man Jan van Dijk (1850-1916) – hij was kapper en schoenmaker. Frouwkje was net als Hendrikje de laatste in de familie die nog een oorijzer en floddermuts droeg.

Ik vond een foto uit 1927 die dat bewijst: haar kinderen zijn verburgerlijkt, Frouwkje bleef qua kleding nog stevig geworteld in het platteland. Een andere overeenkomst is dat beiden, Frouwkje en

6. Frouwkje van Dijk-Wielenga (1853-1932). De foto is mogelijk gemaakt bij haar huwelijk in 1873. Foto: collectie Goffe Jensma

Hendrikje, overtuigd gereformeerd waren en voor Frouwkjes kinderen bleek de gereformeerde zuil een geweldige ladder om heel snel te beklimmen. Haar zoons maakten als dominees en zendelingen niet in de Friese, maar in de Nederlandse en in de koloniale samenleving carrière.

Momenteel bereid ik een publicatie voor over een van de leden uit deze gereformeerde familieclan uit Blije, namelijk Douwe Klaas Wielenga (1880-1942). Hij was een van de eerste zendelingen op het tot dan toe nauwelijks geëxploiteerde Indonesische eiland Soemba. Hij preekte er het evangelie, maar legde ook een diepgaande wetenschappelijke

17 Zie Jensma, "Zo, dan zijn we dus toch nog familie van elkaar." Mobilisatiestrategieën in de Friese beweging en de toekomst van de frisistiek', in: Idem, *Exit Fryslân*, 127-139 (eerder gepubliceerd in *De Vrije Fries* 98 (2018), 10–21.

7. Dominee Douwe Klaas Wielenga poseert met een ikat. Links de radja van Kambara. Foto: Wereldmuseum

8. Jan, Kuno en Eri, de kinderen van Wybe van Dijk kleden zich in ikats (circa 1935). Foto: collectie Goffe Jensma

belangstelling voor de taal, cultuur en godsdienst van de Soembanezen aan de dag en schreef daarover een paar honderd boeken en artikelen. Een van de zaken waarin hij speciaal was geïnteresseerd waren zogenaamde *ikats*.

Ikats zijn doeken die, veelal in Oost-Soemba, volgens een bepaalde afdek- en dompeltechniek door vrouwen worden geweven en waarop traditionele (en soms ook moderne) voorstellingen worden aangebracht.¹⁸ Ze staan tegenwoordig wereldwijd als bijzonder textiel erfgoed bekend. Wielenga speelde hierin een rol. Hij verzamelde als een van de eersten deze ikats en schonk ze in 1912 aan het etnografisch museum in Rotterdam, tegenwoordig het Wereldmuseum.

De lezer zal denken: wat heeft dit alles met Friesland te maken? Welnu, allereerst waren de Wielenga's afkomstig uit Friesland en werd hij als zendeling-onderzoeker uit zogenaamd 'levend

geld' betaald door de gereformeerde kerken in Friesland, Groningen en Drenthe. Zijn voorbeeld werd vervolgens nagevolgd door drie van Frouwkjes kinderen, Wielenga's neven: Klaas, Tjalling en Wybe van Dijk.¹⁹

Ten tweede werd in die tijd, de eerste decennia van de twintigste eeuw, Indonesië steeds sterker gezien als een integraal onderdeel van de Nederlandse cultuur. Overal, tot op scholen aan toe, werden tentoonstellingen georganiseerd waaraan oud-Indië-gangers etnografische voorwerpen bijdroegen.

Ten derde was een van de mensen die bovenmatig geïnteresseerd was in 'Indonesische kunstnijverheid' Nanne Ottema, zoals Antoon Ott in zijn biografie zo goed heeft laten zien. Ottema organiseerde in het door hem opgerichte Keramiek-museum Princessehof tentoonstellingen over het onderwerp.²⁰

Maar vooral haal ik dit voorbeeld aan omdat

18 M.J. Adams, 'Myths and Self-Image among the Kapunduk People of Sumba', *Indonesia* 10 (1970); Hein Reedijk (ed.), *Decorative Arts of Sumba* (Amsterdam 1999), en: Jill Forshee, *Between the Folds: Stories of Cloth, Lives, and Travels from Sumba* (Honolulu 2001).

19 Tjalling was schoolopziener in Pajeti op Soemba, Klaas was zendeling in Wonosobo op Java en Wybe was zendeling in Karoeni op Soemba.

20 *Verzameling van Indonesische en Chinese Kunst te Leeuwarden*, Princessehof-gids (Leeuwarden 1929); Antoon Ott, *Verzameldrift. Biografie van Nanne Ottema (1874-1955)* (Leeuwarden 2022).

het – en dan kom ik terug op de theorie uit het begin van mijn verhaal – zo heel uitgesproken laat zien hoe textiel erfgoed steeds van kleur en betekenis kan verschieten. Op Soemba hadden ikts een functie als kleding. Als een *radja* – een dorpsheofd – stierf, werd zijn lijk onder soms vele tientallen ikatdoeken bewaard.

Op een mooie foto zien we nu hoe de zending Douwe Klaas Wielenga wel probeert om zo'n ikat functioneel te dragen, dus net als een Soembanees, maar hoe hij hem ondertussen wat onhandig nonchalant als een westerse sjaal over zijn westerse kleding heen heeft geplooid en hem zo toch 'oneigenlijk' gebruikt. Dat geldt nog meer voor de kinderen van de zending Wybe van Dijk – een oomzegger van Wielenga. Op een oude foto spelen ze gehuld in ikats 'soembaneesje'.

Tenslotte hangt zo'n vanuit Soemba meegebrachte ikat – als 'niet functioneel' pronkstuk – aan de muur bij mijn vrouw en mij, een oud-hoogleraar Friese taal- en letterkunde. En die twee vragen zich nu misschien vertwijfeld af: is dit geen roofofstek? Zo wordt eens te meer begrijpelijk hoe de betekenisgeving van textiel erfgoed ook achteraf nog enorm kan veranderen.

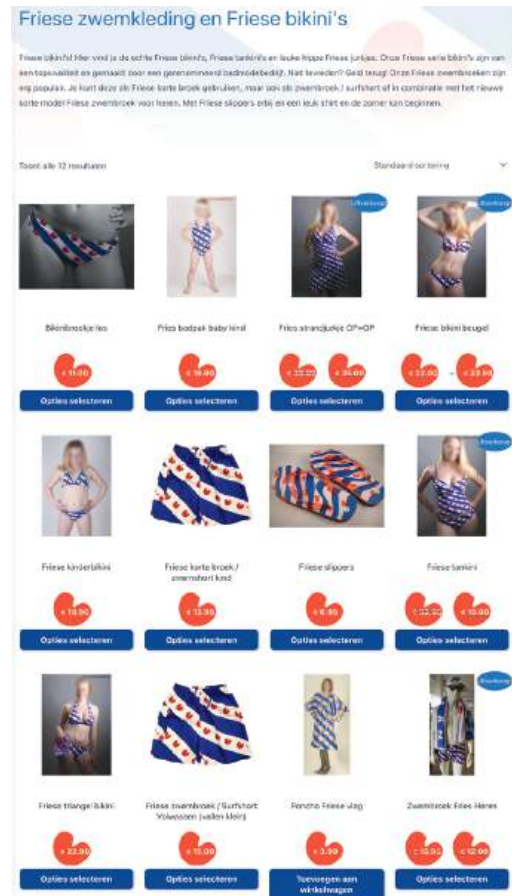
6

Het bekendste stuk textiel uit de Friese cultuurgeschiedenis heb ik hier niet genoemd, namelijk de *pompeblêden*, de Friese vlag. Ook hier geldt hetzelfde. Ik volsta met te verwijzen naar een van mijn publicaties en de opmerking dat ook de Friese vlag niet origineel superoud is, maar een negentiende-eeuwse *invention of tradition*.²²

Mensen hebben mij vaker dan eens verweten dat ik Friesland 'kapotmaakte' door te zeggen dat Friese cultuur een uitvinding en een constructie is, en dan vooral pas van de negentiende eeuw.²³ Met dat verwijt deden ze niet mij maar zichzelf tekort.

Ze vergaten dat het principe leert dat je Friesland keer op keer opnieuw kunt uitvinden en dat juist daar de kracht van Friesland ligt: bij henzelf en niet bij hun voorouders.

De reclamebureaus maakten ondertussen dat principe maar al te graag zichtbaar. Zij maakten Friese cultuur. Voor zolang het duurt.

9. Friese vlaggenzwemkleding. 'Hier vind je echte Friese bikini's, Friese tankini's en leuke hippe Friese jurkjes.' Foto: frieze-producten.nl

21 Mathias Desmet, e.a., *Kunstcriminaliteit* (Antwerpen 2023).

22 E.H. Waterbolk, 'Een vlag-incident?', *It Beaken* (1957) 1-13; Goffe Jensma, 'De opbloei van een Fries-nationale cultuur', in: Douwe Kooistra, Erik Betten en Pieter Anko Vries (eds.), *Frieslands verleden: de Friezen en hun geschiedenis in vijftig verhalen* (Gorredijk 2008) 216–220; en het uitstekende: https://nl.wikipedia.org/wiki/Vlag_van_Friesland (geraadpleegd 18 juli 2024).

23 Tony Feitsma, 'Anti-ideology as a Method: Comment on Goffe Jensma and the Frisian Movement', in: J.A.C. van Ophem en C.H.A. Verhaar (eds.), *On the Mysteries of Research: Essays in Various Fields of Humaniora* (Leeuwarden 2007), 147-149; Bertus Mulder, 'Fragen en kanttekeningen by in polemisk boek', *Trotwaer* 33 (2001), 17-21; Bouke Oldenhof, *Monuminteman* (Gorredijk, 2024), 119-120.

1. Anton Verhey, Slag bij Warns, olieverf op linnen, 2001. Reproductie van A. Verwey

Liever dood dan Fries?

De ongemakkelijke geschiedenis van een vermeend spreekwoord

OTTO S. KNOTTNERUS

Kort na de Russische bezetting van Tsjecho-Slowakije in augustus 1968 stuurde Gerard Reve (toen nog G.K. van het Reve) een boze brief aan de redactie van het Friese jongerenblad *Kontakt*. Dit satirisch en kritisch *Weekblad voor Schraard, Exmorra, Allingawier, Sküzum en Piaam* had een artikel geplaatst van ds. Wouter de Pree, predikant te Hindeloopen. De hervormde dominee, later Kamerlid voor de PvdA, pleitte voor het voortzetten van de dialoog met Oost-Europa. In 1965 had hij met anderen het Fries Actiecomité voor de Vrede opgericht, dat nu de inval weliswaar veroordeelde, maar ook afstand nam van de NAVO-retoriek.¹

De Markies (zoals Reve zich was gaan noemen) wenste het progressieve krantje niet meer in de bus te ontvangen. 'Ik ben niet gediend van de anti-democratische hetze van uw dominee.' De redactie moest het bezuren: 'Laat die godslasterlijke pennenlikker van uw blad het niet wagen zich hier te vertonen. Ik stuur de jachthonden op hem af of ik laat hem door mijn bedienden van het erf knuppelen.' Nog minder was Reve bereid in het blad 'te polemiseren of te debatteren met dit kultuurloze, fantasieloze en kunstvijandige volk. Met een keelziekte in plaats van een Taal.' De brief eindigde met een hartenkreet in de vorm van enkele leuzen:

Liever Sodom dan Exmorra!
Fyslân boppe! Leaver dea as Frysk!
Leve het kapitalisme!²

Reve's ontboezemingen werden nauwelijks serieus genomen. Vier jaar eerder had hij zich met zijn toenmalige geliefde gevestigd in Greonterp.³ Hij had er vrienden gemaakt, maar zijn onaangepaste leefstijl en mateloze drankmisbruik leidden ook tot onbegrip. Hij schreef er *Nader tot U* (1966), waarin hij zijn eigenzinnige blik op homoseksualiteit en religie verdedigde. Hij sloot zich aan bij de katholieke parochie Blauwhuis en vierde er zijn overwinning voor de Hoge Raad, die hem vrijsprak van godslastering, nadat hij in een van zijn brieven had geschetst hoe hij geslachtsgemeenschap met God in de vorm van een ezel zou hebben. 'As men in ezel de wrâld rounstjoert, dan komt er noch as ezel werom', concludeerde Geert Ringnalda, die het jongerenblad bestierde.⁴ Reve had het bij veel Friezen verbruid en vertrok in 1971 uit de provincie waar hij begraven had willen worden. Dat hij de Friese taal een 'keelziekte' had genoemd, bleef nog lang naklinken.

Wat vooral opvalt, is Reve's omkering van het vermeende spreekwoord *leaver dea als slaef*, dat sinds 1952 de gedenksteen te Warns siert. De spreuk is niet oud. Hij duikt in 1847 voor het eerst in Nederland op, namelijk als vertaling van

1 *Friese Koerier*, 24 augustus 1968; *Leeuwarder Courant (LC)*, 11 oktober 1968; *Kontakt* was een uitgave van de CJV-bibliotheek Exmorra-Allingawier, met als drijvende kracht Geert Ringnalda (1939-2017); *LC*, 12 juni 1970; *LC*, 19 maart 1994.

2 Gerard K. van het Reve, *Schoon schip, 1945-1984* (Amsterdam 1984), 180 (onjuist gedateerd op 2 oktober 1968); *Nieuwsblad van het Noorden (NvN)*, 19 september 1968; *LC*, 14 oktober 1968.

3 Nop Maas, *Gerard Reve. Kroniek van een schuldig leven, dl. 2: De rampjaren (1962-1975)* (Amsterdam 2010), 448-50, vermeldt het incident niet. Zie de driedelige documentaire *Reve yn Fryslân 1964 en 1971 – Greonterp*, die Gryt van Duinen in 2007 voor Omrop Fryslân maakte.

4 Duits spreekwoord uit de Reformatie: *Ein Esel bleibt ein Esel, kām' er auch nach Rom*.

een recente, nationalistische strijdkreet uit Sleeswijk-Holstein, gericht tegen politiek van de Deense regering. De Slag bij Warns van 1345 vond weliswaar plaats bij Stavoren, maar vooral dankzij Jacob van Lenneps roman *De Roos van Dekama* uit 1836 meende men dat het schermutsel zich rond het Reaklif had afgespeeld.⁵ De spreuk die daar is te lezen, werd echter pas in 1936 voor het eerst met de veldslag van 1345 in verband gebracht.

De spreuk heeft een hoog retorisch gehalte.⁶ Het is een hyperbool: hij kenmerkt zich door overdrijving en suggereert dat iedere concessie aan de Friese taal en de Friese identiteit tot onherstelbaar verlies (namelijk slavernij) moet leiden. Er wordt tegelijkertijd een vijandbeeld gecreëerd. De Hollandse stadscultuur fungeert als een onderdrukkende macht die het Fries-eigene wil vernietigen. De vergelijking met de gebeurtenissen in 1345, toen de (Franstalige) kriegsheer graaf Willem van Avesnes zijn heerschappij over het gewest met geweld wilde doorzetten, is niet toevallig. De hyperbool spreekt de taal van de emotie en doet een beroep op groepsloyaliteit.⁷ Hij drijft het conflict op de spits; hij sluit uit en hij sluit af. Wie zich niet verzet tegen de geschetste druk van buitenaf kan geen deel uitmaken van de Friese *Mienskip*. Reve op zijn beurt keert de vergelijking om en plaatst zichzelf buiten de door hem verachte gemeenschap van kleingeestige plattelandsbewoners, of zoals hij schrijft: 'Liever dood dan Fries'.

In dit artikel onderzoeken we de oorsprong en ontwikkeling van de zegswijze.⁸ Zoals zal blijken, gaat het niet om een Oud-Fries spreekwoord, eerder om een 'uitgevonden traditie' uit de jaren vóór de Franse Revolutie. Een traditie die weliswaar

aanknoopt bij oudere elementen, maar die in Duitsland al snel in een gevaarlijk nationalistisch vaarwater terechtkwam, tot hij na 1945 alsnog door de Friese beweging in Nederland werd geannexeerd. De betekenis is eveneens verschoven. Waar het eerst ging om verworvenheden uit het verleden, staat nu de eigen toekomst ter discussie. Het vijandbeeld is versplinterd geraakt en de veronderstelde gemeenschapszin laat zich niet meer afdwingen.

Bartholomeus Anglicus

De essentie van de spreuk gaat terug op de wereldencyclopedie *De proprietatibus rerum* ('Over de eigenschappen der dingen'), die de franciscaner lector Bartholomeus Anglicus tussen 1231 en 1247 te Maagdenburg samenstelde.⁹ De kerkgeleerde geeft daarin een korte schets van de regio *Frisia*, een provincie die zich uitstreckte van de Rijnmonding tot het Oostzeegebied. De Friezen beschrijft hij als een volk van grote, sterke krijgers, vastberaden en strijdlustig, en trots op hun edele afkomst. Hoe steiler hun opgeschoren haar, des te edeler werden ze geacht.

Ze riskeren de dood omwille van de vrijheid en verkiezen dit boven het juk van de dienstbaarheid ('*mortise opponunt gratia libertas et potius mortem eligunt quam iugo opprimi servitutis*').¹⁰

Geen enkele heer heeft de Friezen ooit kunnen overwinnen, benadrukt deze schrijver. De ridderstand wijzen ze af, in plaats daarvan kiezen ze hun eigen rechters. Ze kennen bovendien een strenge seksuele moraal, die hun nageslacht ten goede komt. 'Moge God hen allen voor altijd bewaren, omdat hij

5 Jacob van Lennep, *De roos van Dekama. Een verhaal*, ed. Joke van der Wal (Amsterdam 2003), 431-32, 534-535. Over de slag: Goasse R Groustra, *De slach by Starum 1345* (Bolsward 1978); Ronald de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 2004), 273-308.

6 Claudia Claridge, *Hyperbole in English: A Corpus-based Study of Exaggeration* (Cambridge 2011), 30, 197-207, 219-32.

7 Patricia Roberts-Miller, *Fanatical Schemes: Proslavery Rhetoric and the Tragedy of Consensus* (Tuscaloosa 2009), 42-44.

8 Zie vooral mijn bijdragen aan de Wikipedia-artikelen 'Lieber tod als Sklave' (Duits) en 'Slag bij Warns' (Nederlands). Daar is ook een gedetailleerde annotatie te vinden. Vgl. het Wikipedia-artikel 'Eala Frya Fresena' (Duits). Zie vooral: Rudolf Bülck, "Lewer duad üs Slaw". Geschichte eines politischen Schlagworts, *Niederdeutsches Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 74 (1951), 99-126, opnieuw in: *Zwischen Eider und Wiedau. Heimatkalender für Nordfriesland* (1979), 163-93.

9 Michael C. Seymour e.a., *Bartholomaeus Anglicus and his Encyclopedia* (Aldershot, VT 1992), 29-35.

10 Anton E. Schönbach (ed.), 'Des Bartholomaeus Anglicus Beschreibung Deutschlands gegen 1240', *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 27 (1906), 54-90, 72 (XV.61; mijn vertaling).

[Friesland] goedgunstiger is dan andere provincies', zo eindigt een van de afschriften van het boek.¹¹

Over de herkomst van de gebruikte informatie kunnen we speculeren.¹² Het lijkt er echter op dat de monnik ook berichten uit de eerste hand verwerkte. Vergelijkbare details zijn te vinden in de *Sächsische Weltchronik*, ontstaan in hetzelfde milieu.¹³ De Friese vrijheidslegende had zich al eerder gevormd en kristalliseerde zich omstreeks 1250 uit in de Magnussage.¹⁴ Daarin wordt in dichtelijke taal verteld hoe de tot slaaf gemaakte Friezen in het jaar 800 Rome voor Karel de Grote veroverden en daarmee hun vrijheid herwonnen. De bevrijding van het juk der dienstbaarheid (Galaten 5:1) verwijst tevens naar de kerstening van de Friezen, die in de sagen wordt voorgesteld als een bevrijding van het duivelse regime dat de Vikingen hun zouden hebben opgelegd. Men stelde zich dit slavenjuk voor als een strop van wilgenbast die alle Friezen om hun hals moesten dragen. Dit als teken dat men hen bij ongehoorzaamheid direct kon ophangen. Eenmaal vrijgelaten verkreeg ieder van hen het recht zich met een gouden halsketting te tooien.¹⁵

Volgens een andere sage stelde Karel de Grote twaalf onwillige rechters of *asega's* die hun gebruiken niet op schrift wilden stellen voor de keuze tussen slavernij of dood door ophanging. De mannen kozen een derde optie en lieten zich in een boot zonder riemen in zee zetten. Uit angst te

verdrinken, zochten ze hun toevlucht tot Christus. Het was, zo suggereert het verhaal, de Heer zelf die hen redde en het bootje aan land stuurde. Over de oorsprong van deze sagen tasten we in het duister; de thematiek is zeker ouder en sluit aan bij motieven uit Angelsaksische, Ierse en Noordse bronnen.¹⁶

De middeleeuwse Friezen hadden een reputatie als edele wilden en dappere krijgers. Bekende kroniekschrijvers als Adam van Bremen en Ekkehard berichten over hun vrijheidsdrang en afkeer van landsheerlijk gezag.¹⁷ In speelmanlieden, *chansons de geste* en propagandateksten als de *Historia Caroli Magni* worden hun daden bezongen. Pelgrims konden de grafheuvel van de Friese koning Gondebeuf te Belin-Bélieu bezoeken. Hier zou ook de legendarische koning Ogier van Denemarken begraven liggen.¹⁸ Beide getrouwen van Karel de Grote waren – zoals men geloofde – gesneuveld bij Roncesvalles in Navarra, waar ze de opmars van de moslims probeerden te keren. Kruistochtprediker Olivier van Keulen berichtte in 1214 dat de Friezen doorgaans hun leven waagden om de strijd te kunnen winnen; vluchten was voor hen geen optie. Bij het beleg van de Palestijnse stad Akko (Akka, 1189-1191) speelden Friezen en Denen een hoofdrol; bij de verovering van de Egyptische havenstad Damietta (Dumyāt) in 1219 gaven Friese kampvechters de doorslag.¹⁹

De Friezen deelden deze reputatie met andere noorderlingen. 'Liever omarmen ze de dood dan

11 Schönbach, 'Beschreibung', 83.

12 Peter Biller, *The Measure of Multitude: Population in Medieval Thought* (Oxford 2003), 225-26, 343, suggereert 'a 'Tacitean' tradition'. Vgl. Seymour, *Bartholomaeus Anglicus*, 167.

13 Norbert Voorwinden, 'Friesland und die Friesen in der deutschen Literatur des Mittelalters', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 49 (1998), 303-18, 314-15.

14 Paul N. Noomen, 'St. Magnus van Hollum en Celdui van Esens. Bijdrage tot de chronologie van de Magnustraditie', *De Vrije Fries* 69 (1989), 7-32.

15 Han Nijdam, *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriese boeteregisters* (Hilversum 2008), 115-20 en 290-91.

16 Willy Krogmann, 'Die friesische Sage von der Findung des Rechts', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanische Abteilung* 84 (1967), 72-127; Henk D. Meijering, 'Widekin, thi forma asega', in: Teake Hoekema, Ype Poortinga en Johannes J. Spahr van der Hoek (eds.), *Flecht op 'e koai. Stúdzjes oanbean oan Prof. Dr. W.J. Buma ta syn sechstichste jierdei*, (Leeuwarden 1970), 53-61; John R. Reinhard, 'Setting Adrift in Medieval Law and Literature', *Publications of the Modern Language Association of America (MLA)* 56 (1941), 33-68.

17 Mart P. van Buijtenen, *De grondslag van de Friese Vrijheid* (Assen 1953), 13.

18 André Moisan, 'Les sépultures des Français morts à Roncevaux', *Cahiers de civilisation médiévale* 24 (1981), nr. 94, 129-45.

19 Jaap van Moolenbroek, *Nederlandse kruisvaarders naar Damiate aan de Nijl. Acht eeuwen geschiedenis en fantasie in woord en beeld* (Hilversum 2016), 31 et passim; Hans Mol, 'Friese krijgers en de kruistochten', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4 (2001), 86-117, 87.

geknicht te worden', schrijft Bartholomeus over de Schotten.²⁰ Tijdgenoot Richard van Chichester benadrukt dat de Engelsen liever de dood riskeren voor hun vrijheid, dan zich aan een tiran te onderwerpen.²¹ Saxo Grammaticus vertelt hetzelfde over de Denen, die zich volgens hem liever zouden doodvechten dan zich gevangen te laten nemen.²² Het zijn uitspraken die tevens verwijzen naar klassieke rolmodellen, onder andere verwoord door Marcus Tullius Cicero, Horatius, Plutarchus, Sallustius en Valerius Maximus.²³ De burgers van Rome gaven, zegt Cicero, vanouds de voorkeur aan de dood boven slavernij en smaad. Een vergelijkbare uitspraak wordt aan Caesars moordenaar Marcus Junius Brutus toegeschreven. In de Groningse Akerk bevond zich een levensgrote schildering van Karel de Grote uit de tijd rond 1360 met een Latijnse verwijzing naar Sallustius:

Karel de Grote gaf Friesland een onschatbare vrijheid die geen enkel rechtschapen man opgeeft, tenzij zijn leven erbij inschiet.²⁴

De tegenstelling tussen vrije burgers en onvrije slaven was een basisprincipe in het Romeinse recht, waarvan de grondslagen vanaf de twaalfde eeuw vanuit Italië in Noordwest-Europa doordrongen. We mogen ervan uitgaan dat het republikeinse gedachtegoed uit de Italiaanse stadsstaten vroegtijdig met

geleerde monniken, kruisvaarders en rijke pelgrims naar het noorden kwam. Niet alleen heldenmoed, ook zelfopoffering voor het grotere geheel behoorde tot de klassieke canon. Deze waarden sloten bovendien aan bij Bijbelse en joods-christelijke teksten die het martelaarschap verheerlijkten.²⁵ Zo staan in het werk van de geschiedschrijver Flavius Josephus de lotgevallen van het Joodse volk centraal.²⁶ Het is een schone zaak om voor de vrijheid te sterven, schrijft Josephus, en hij verhaalt hoe de Joodse opstandelingen liever wilden sterven dan 'dienstbaar' te worden en hun vrouwen en kinderen in gevangenschap te laten wegvoeren. Maar, zo voegt hij eraan toe, een heldendood is verre te prefereren boven collectieve zelfmoord.²⁷ De Friezen namen daar graag een voorbeeld aan.²⁸

Enea Silvio Piccolomini

De klassieke voorbeelden werden toonaangevend in de Renaissance, eerst in Italië, daarna in Duitsland en de Nederlanden. Dankzij de herontdekking van Tacitus, wiens verloren gewaande werken in kloosterbibliotheken opdoken, kon men ze tevens projecteren op de oude Germanen.

Het citaat van Bartholomeus keert in 1458 terug bij Enea Silvio Piccolomini, de latere paus Pius II, maar nu in aangescherpte vorm. Deze auteur was tevens degene die Tacitus definitief op de kaart zette, nadat hij de hand had weten te leggen op een

20 Bartholomæus Anglicus, *De genuinis rerum cælestium, terrestrium et inferarum proprietatibus, libri XVIII* (Frankfurt am Main 1601), 703 (XV.152; mijn vertaling).

21 John E.B. Mayor (ed.), *Ricardi de Cirencestria: Speculum Historiale de Gestis Regum Angliae* (Cambridge 2012), dl. 2, 263 (IV.24).

22 Karsten Friis-Jensen (ed.), *Saxo Grammaticus. Gesta Danorum: The History of the Danes* (Oxford 2015), dl. 2, 876 (XII.4.1).

23 René Veerman, *De klassieke traditie in de Lage Landen* (Nijmegen 2009), 30-32.

24 'Carolus Magnus Frisiam libertate inæstimabili donauit, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittet' (mijn vertaling); Oebele Vries, "'Frisonica libertas'. Frisian Freedom as an Instance of Medieval Liberty', *Journal of Medieval History* 41 (2015), 229-48, 243.

25 Zie vooral 1 Makkabeë 14:37-46; Jan Dietrich, *Der Tod von eigener Hand. Studien zum Suizid im Alten Testament, Alten Ägypten und Alten Orient* (Tübingen 2017), 247-60; Henk Bakker en Bert Jan Lietaert Peerbolte (eds.), *Dan liever dood! Over martelaren en hun religieuze drijfveren* (Amsterdam 2022).

26 Veerman, *De klassieke traditie*, 30-32, 161-62.

27 Flavius Josephus, *De bello judaica*, III.8.4; VII.8.6; Vgl. Caspar Heder (ed.), *Josephus Teütsch* (Straatsburg 1531), lxxxiii, cxlix ('lieber haben Sterben, dann dienstbar sein wollen'); Leon D. Hankoff, 'The Theme of Suicide in the Works of Flavius Josephus', *Clio Medica* 11 (1976), 15-24.

28 Zie vooral Hans Mol en Justine Smithuis, 'De Friezen als uitverkoren volk. Religieus-patriottische geschiedschrijving in vijftiende-eeuws Friesland', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 11 (2008), 165-204.

belangrijk manuscript.²⁹ Als diplomaat had hij in 1435 de Nederlanden bezocht. In zijn geografische compendium *De Europa* heet het over de noordelijke kustgewesten:

Hoewel Filips van Bourgondië zich heer van Friesland noemt, is dit land in werkelijkheid vrij en heeft het zijn eigen gewoonten; het weigert zich aan vreemden te onderwerpen, noch wenst het [anderen] te domineren. Zonder te morren gaat de Fries omwille van de vrijheid de dood tegemoet ('Haud invitus Phriso pro libertate mortem appetit'). Ridderlijke waardigheid is bij dit volk niet in tel; ze verdragen [amper] de edelman die zich van anderen onderscheidt.³⁰

Enea Silvio's beeld van de onbezonnen Friezen was vermoedelijk niet vleien bedoeld, al kan het achteraf wel zo worden gelezen. De auteur was vol lof over zijn Duitse tijdgenoten, maar uiterst kritisch over hun Germaanse voorgeschiedenis. De impliciete verwijzing naar het antieke zelfmoord-ideaal dat de middeleeuwers aanvankelijk vreemd was, verschaft de uitspraak een zeker dramatisch gehalte.³¹ Cato's rituele zelfdoding kan in dit verband als paradigmatisch gelden. De Friezen hadden zich, zo mogen we uit Silvio's woorden concluderen, in zijn ogen nog niet ontworsteld aan de heidense mentaliteit van hun voorouders. En om zijn punt te maken, voegt hij hieraan het verhaal van de Friese vorsten Malorix en Verritus toe, die als we

Tacitus en Suetonius mogen geloven zonder gêne op de banken van de Romeinse senaat plaatsnamen omdat ze meenden dat niemand de Germanen in wapengeweld of trouw aan Rome overtrof.³²

Tacitus' *Germania* verscheen in 1472 voor het eerst in druk, samen met een aantal hoofdstukken uit de *Annales* en de *Historiae*.³³ Daarin is ook het verhaal te lezen van de Bataafse opstand onder leiding van Julius ('Claudius') Civilis in 69 na Christus, waarin de vrijheidsretoriek en de afkeer van slavernij al besmuikt doorklinken. In een eerder hoofdstuk van de *Annales* citeert Tacitus de Germaanse legeraanvoerder Arminius, die zijn volgelingen in 9 na Christus voorhield dat ze geen andere keuze hadden dan te vechten voor hun vrijheid of zelfmoord te plegen om aan de slavernij te ontkomen ('*tenere libertatem aut mori ante servitium*'). Over de Friezen weet hij te melden dat zij met hun opstand in 28 na Christus onder de Germanen aanzien hadden verworven ('*clarum inde inter Germanos Frisium nomen*'). Dit eerste deel werd pas in 1515 gedrukt, maar veroorzaakte onmiddellijk een sensatie. Arminius werd de held van het Duitse humanisme, de leider die de Germanen had bevrijd van 'het juk der dienstbaarheid', zoals Conrad Celtis dat al in 1492 had geformuleerd.³⁴ Waar men in Duitsland echter deze Germaanse voorgeschiedenis omarmde, lijken de Friezen, en meer nog de Hollanders zich eerder met de klassieke beschaving te hebben vereenzelvigd.

29 Ronald Donenfeld, *Aureum Libellus. Tacitus "Germania" en het Duitse humanisme 1457-1544* (Utrecht 1997), 28-33; Christopher Krebs, *Negotiatio Germaniae. Tacitus' "Germania" und Enea Silvio Piccolomini, Giannantonio Campano, Conrad Celtis und Heinrich Bebel* (Göttingen 2005), 118-56.

30 Adrianus van Heck (ed.), *Enea Silvii Piccolominei postea Pii PP. II De Europa* (Vaticaanstad 2001), 140 (XXXV, 119, mijn vertaling); Vgl. Enea Silvio Piccolomini, *De Europa* (Berlijn en Boston 2008), 105-06.

31 Georges Minois, *History of Suicide: Voluntary Death in Western Culture* (Baltimore 1999), 8-24, 63-66.

32 André Looijenga, Anne Popkema en Bauke Slofstra, *Een meelijwekkend volk. Vreemden over Friezen van de oudheid tot de kerstening* (Leeuwarden 2017), 67-68, 87.

33 Dieter Mertens, 'Die Instrumentalisierung der "Germania" des Tacitus durch die deutschen Humanisten', in: Heinrich Beck (ed.), *Zur Geschichte der Gleichung "germanisch – deutsch"* (Berlijn en New York 2004), 37-101, 58-64.

34 Conrad Celtis, *Protucii Panegyris ad duces Bavariae* [1492], ed. Joachim Gruber (Wiesbaden 2003), 24-25 ('*iugum et servitutem*').

2. Koning Abel van Denemarken vond in 1252 de dood in een veldslag bij Oldenswort, aan de Eider in Noord-Friesland. Volgens de sage was dit zijn straf, omdat hij zijn broer had laten vermoorden. Wandtapijt ontworpen door hofschilder Jan de Knibber, oftewel Hans Knieper van Antwerpen, 1581-1584. Foto: Wikimedia, PaterMcFly

De Friezen waren geen echte Germanen, zo was de suggestie, maar immigranten uit de Oriënt.³⁵

De encyclopedie van Bartholomeus verscheen in 1483 voor het eerst in druk, de geografie van Enea Silvio omstreeks 1491. Beide werken werden in de zestiende eeuw meermalen herdrukt. Er circuleerden allerlei vertalingen, terwijl de teksten volop werden nageschreven en geparafraseerd.³⁶ Dit begon al in 1485 met de Haarlemse uitgave van Bartholomeus' hoofdwerk onder de titel *Van den proprieteyten der dinghen*:

Ende sy aventueren haer lijf dicwijl op dat si vri bliven
sullen ende si hebben liever te sterven dan dat si
bedwonghen wesen souden.³⁷

De Engelse vertaler John Trevisa benadrukt in 1398 de Friese strijd lust tegen het juk van het knechtschap (*þe zoocke of þraldome*).³⁸ De cisterciënzer monnik Michael Baumann, die het boek in 1478 in het Duits vertaalde, stelt dat de Friezen geen landsheer wensten.³⁹ Beide vertalingen verschenen echter pas rond 1600 in druk. We vinden de Latijnse tekst terug bij Guido da Pisa in diens commentaar op Dante's *Inferno* (circa 1325-1350),⁴⁰ daarna onder andere in de *Historia Frisiae* (circa 1450-1460), bij Bernard de Chassineux (1517) en bij de Friese

landshistoricus Bernard Furmerius (1609). Sebastian Franck vertaalde de teksten van beide schrijvers in zijn *Weltbüch* uit 1533. De Friezen riskeren liever leven, land en goed, dan zich onder het gezag van een heer te moeten begeven, schrijft hij. Als het gaat om de vrijheid, zijn ze bereid daarvoor de dood te trotseren.⁴¹ Dat laatste bericht ook de *Eiderstedtische Chronik*, die rond 1480 is geschreven. Die voegt eraan toe dat de Friezen in 1252 hadden gezworen koning Abel van Denemarken te doden, omdat hij de vrijheden die Karel de Grote hun had gegeven, wilde afpakken.⁴²

Beide hoofdauteurs vinden we terug bij Wilhelmus Frederici (1498-1499), Worp van Thabor (ov. 1538), Johan Rengers van ten Post (ca. 1580) en Cornelius Kempius (1588). De meeste tijdgenoten gaven echter de voorkeur aan het (enigszins gedateerde) beeld dat Enea Silvio schetste. Zo legt Hartmann Schedel in zijn Duitse vertaling van 1493 de nadruk op de doodsvrachting der Friezen: 'Der Frieß begert nit unwillig des tods umb die freyheit'.⁴³ Ook de Italiaan Ludovico Guicciardini (1567) stelt hun strijdbaarheid centraal, hetgeen in Kiliaens vertaling van 1612 tot uiting komt:

Zy beminnen seer de vryheydt, ende om die te beschermen, achten [zy] heyr leven kleyn.⁴⁴

35 Mol en Smithuis, 'De Friezen'; Wilma Keesman, *De eindeloze stad. Troje en Trojaanse oorsprongsmythen in de (laat) middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2017), 148-150, 592-613, *et passim*; Karin Tilmans, 'Aeneas, Bato and Civilis, the Forefathers of the Dutch: The Origin of the Batavian Tradition in Dutch Humanistic Historiography', in: Jean R. Brink en William F. Gentrup (eds.), *Renaissance Culture in Context: Theory and Practice* (Aldershot, VT 1993), 121-35; vgl. Else-Lilly Etter, *Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts* (Bazel en Stuttgart 1966), 126; Ivo Schöffer, 'The Batavian Myth during the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in: John Selwyn Bromley en Ernst H. Kossmann (eds.), *Some Political Mythologies: Papers Delivered to the Fifth Anglo-Dutch Historical Conference* (Den Haag 1975), 78-101, 85-86.

36 Vgl. Jos M.M. Hermans, 'Wat lazzen Friezen aan het einde van de middeleeuwen? Verkenningen rond boekproductie, boekenbezit en boekengebruik in Westerlauwers Friesland', *De Vrije Fries* 70 (1990), 7-38.

37 Bartholomeus Engelsman, *Van den proprieteyten der dinghen* (Haarlem 1485), z.pl. 2009, fol. 267.

38 Michael C. Seymour (ed.), *On the Properties of Things: John Trevisa's Translation of Bartholomaeus Anglicus "De Proprietatibus Rerum"*. A Critical Text, dl. 2 (Oxford 1975), 761.

39 Klára Berzeviczy, *Das "Buch von der natur vnd eygenschafft der dingk" des Zisterziensermönchs Michael Baumann* (Eichstädt en Ingolstadt 2005), 92-93.

40 Vincenzo Cioffari (ed.), *Guido da Pisa's "Expositiones et Glose super Comediam Dantis" or "Commentary on Dante's Inferno"* (Albany 1974), 663-664; Vgl. Biller, *Measure of Multitude*, 399-400.

41 Sebastian Franck, *Weltbüch: spiegel un[d] bildtniß des gantzen erdbodens* (Tübingen 1534), fol. lx^v.

42 Johannes Jasper (ed.), *Chronicon Eiderstadense vulgare. Oder die gemeine Eiderstedtische Chronik 1103-1547* (1923, 2e dr. St. Peter-Ording 1977), 18; Albert Panten, 'Das Privileg Karls des Großen aus nordfriesischer Sicht', in: Thomas Steensen (ed.), *Die friesische Freiheit. Beiträge vom 1. Historiker-Treffen des Nordfriisk Instituut* (Bredstedt 1990), 29-34.

43 André R. Köller, *Agonalität und Kooperation. Führungsgruppen im Nordwesten des Reiches 1250-1550*, (Göttingen 2015), 349.

44 Ludovico Guicciardini, *Beschrijvinghe van alle de Neder-landen* (Amsterdam 1612), 174.

Ubbo Emmius begint zijn beschrijving van de Friese gewesten in 1616 met de ‘lofwoorden’ van Enea Silvio voor de Friezen, waarin hij de bekende spreuk in kapitale letters laat afdrukken.⁴⁵ In de anonieme *Croniicke ende warachtige Beschryvinghe van Vrieslant*, gedrukt in 1597, wordt de spreuk voor het eerst verbonden met de strijd van de Westerlauwerse Friezen tegen het Hollandse gravenhuis. De onbekende auteur, vermoedelijk de koningsgezinde staatsraad Joachim Hoppers of iemand uit zijn directe omgeving, vertelt over de inval van Albrecht van Beieren in 1398:

Want die vriesen doch alle bereyt waren voor die vryheyt hares Lants te sterven, also dattet opentlijck bleek tgeen men in Latine, van den vrye Vries secht, Pryso pro libertate mortem appetit. Al zoo dat de Graef daer wat mede te schicken hadde.⁴⁶

Opstand

De vrijheidsretoriek raakte tijdens de Nederlandse Opstand vanaf 1566 in een nieuw vaarwater. De geleerde gemeenplaatsen uit de Middeleeuwen werden anders gelezen. De functie van de hyperbool veranderde: hij benadrukte niet alleen de collectieve deugden en ondeugden, maar ook individuele heldenmoed en het verlangen zich op te offeren voor het grotere goed. Theatrale overdrijving zette de zaken op scherp: accepteren we ons verlies of blijven we trouw aan onze diepste overtuiging?

De Friese vrijheid uit de Middeleeuwen had vanouds, zoals Oebele Vries onlangs benadrukte, zowel een politieke als een sociale component.⁴⁷ Het sociale aspect was weliswaar op de achtergrond

geraakt door de opkomst van de stand der hoofdelingen en het opvlammen van hun onderlinge partijstrijd. Toch kenmerkten de Friese kustgewesten zich ook aan het begin van de Nieuwe Tijd nog door het grotendeels ontbreken van feodaal grootgrondbezit, heerlijke privileges of een leenstelsel. De woordvoerder van de Friese adel, Edo Jongama, benadrukte in 1504 tegenover het Saksische bewind dat de Friezen ‘so to spreken, ven nin lien wisten to sidsen’ (zagezegd van geen leen wisten te spreken). Hij peinsde er niet over het eeuwenoude erfgoed van zijn familie op te dragen aan de hertog van Saksen.⁴⁸ Het citaat werd nog in 1657 door de Staten van Holland gebruikt om de aanspraken van stadhouders te weerleggen.⁴⁹

Een brede laag van eigengeërfde boeren, grondbezittende burgers en succesvolle pachters, wijd vertakt door erfrecht en veteverplichtingen, nam tot in de zeventiende eeuw op alle niveaus deel aan het publieke leven en de landsverdediging.⁵⁰ Zelfs in Friesland en de Groninger Ommelanden, waar adel en grootgrondbezitters politieke rechten naar zich toe hadden getrokken, bleef de fictie van sociale vrijheid in de vorm van stemhebbende boerderijen en edele heerden in stand. Wat deze Friese vrijheid vooral kenmerkte, was een morele orde die de nadruk legde op een eerlijke verdeling van lasten en het egalitaire ethos dat daarmee samenhing. Bij ieder oproer stak deze vrijheidsretoriek zijn kop op; bij elk bestuurlijk conflict vormde de aantasting van oude rechten en privileges een van de troefkaarten die de herinnering aan de middeleeuwse vrijheid met eigentijdse idealen verbond.⁵¹

Het politieke taalgebruik van de Opstand putte echter vooral uit klassieke bronnen, waarbij het

45 Ubbo Emmius, *De Frisia et Frisiorum republica* (Amsterdam 1616), voorwoord; Zweder von Martels, ‘Ubbo Emmius, the Eternal Edict and the Academy of Groningen’, in: Alasdair MacDonald, Zweder von Martels en Jan Riepke Veenstra (eds.), *Christian Humanism: Essays in Honour of Arjo Vanderjagt* (Leiden 2009), 399-418, 415-16.

46 Andreas Cornelius (ed.), *Croniicke, ende warachtige beschryvinghe van Vrieslant* (Leeuwarden 1597), fol. 39; Over de mogelijke auteur: Edzo Waterbolk, ‘Een vervalser betrapt? Een probleem in de Friese geschiedschrijving’, in: Edzo Waterbolk (ed.), *Omtrekkende bewegingen. Opstellen aangeboden aan de schrijver bij zijn tachtigste verjaardag* (Hilversum 1995), 88-104.

47 Oebele Vries, ‘Hoe middeleeuws Friesland zich profileerde met de Friese vrijheid’, *It Beaken* 81 (2019), nr. 1/2, 3-14.

48 Pieter Gerbenzon e.a., *Kleine Oudfriese kronieken* (Groningen 1965), 70.

49 *Deductie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, dienende tot aenwysinge van't recht [...] over, ende ontrent de militie [...]* (Den Haag 1657), 208.

50 Hans Mol, *De Friese volkslegers tussen 1480 en 1560* (Hilversum 2017); Otto S. Knottnerus, ‘Bauernfreiheit’, in: Haio van Lengen (ed.), *Die Friesische Freiheit des Mittelalter – Leben und Legende*, (Aurich 2003), 378-403.

51 Hotso Spanninga, *Gulden Vrijheid? Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640* (Hilversum 2012), 39-42, 213, 290; Een soortgelijke retoriek bestond in Groningen en Oost-Friesland..

recht (en ook de plicht) om tegen onrechtvaardige heersers in opstand te komen centraal stond. De Spaanse koning had de oude privileges en vrijheden der Friese landen geschonden, aldus Pier Winsemius in zijn terugblik uit 1622; hij had toegestaan dat zijn ambtenaren het 'jock der slavernye' hadden opgelegd. De vorst had gefaald 'in vaderlijke protectie ende beschut' en daarmee de maatschappelijke orde in gevaar gebracht.⁵²

Zinspreuken die opriepen tot strijdbaarheid en doodsverachting verschenen op vaandels, op gedenkmunten en in pamfletten. Geuzenpenningen hadden als opschrift 'Liver turcx dan paus' (Liever Turks dan paaps). De beoogde stadhouder Joost van Schauenburg herinnerde de Friese Staten in 1572 eraan dat Alva hun een 'onverdraechlycke slavernye' had opgelegd.⁵³ Het Plakkaat van Verlatinghe van 1581 verweet de koning dat hij geprobeerd had de Nederlanders 'te brenghen uyt heure oude vryheydt in een slavernye'.⁵⁴ Het Groningse Traktaat van Reductie uit 1594 sprak in navolging van de Pacificatie van Gent over 'eeuwighe slavernye, servitude ende armoede'.⁵⁵

De Groningers, schrijft Ubbo Emmius twee jaar later, verzetten zich nog altijd tegen ieder die hun rechten en vrijheden wil onderdrukken: alles liever dan zich aan de eeuwige slavernij te moeten onderwerpen.⁵⁶ In Emmius' hoofdwerk *Rerum Frisicarum Historicum* (voltooid in 1616) wordt het begrip slavernij of erfdienstbaarheid ('servitutis') bijna zeventig keer gebruikt, vooral als historische tegenhanger van de Friese vrijheid. In zijn voetspoor

schrijft ook de Noord-Friese geleerde Peter Sax in 1636 over het schandelijke juk der dienstbaarheid dat de Denen ooit aan zijn streekgenoten hadden willen opleggen. Koning Abel moest dit in 1252 met de dood bekopen. De kustbewoners waren vrij gebleven, stelt hij, de nederzettingen in het achterland werden tot dienstbaarheid gedwongen.⁵⁷ In de Republiek contrasteerde men Friese vrijheid met de 'Westphaelsche slavernye' waarin de lijfeigenen die ieder jaar als seizoensarbeider in de kuststreek opdoken zich thuis moesten voegen.⁵⁸ Een Ommelander geuzenlied hekelt het streven van de stad Groningen om handelsbeperkingen aan het platteland op te leggen: 'en werden so tot eegen slaven gemaect / gelyck of sy weren in Westvalen geraect'.⁵⁹

Ten tijde van de Republiek deden staatsgezinde auteurs als Marcus Zuerius Boxhorn en Pieter de la Court de oproep om 'te leven in vryheit, of veel liever te sterven als in slavernye te leven'.⁶⁰ De heldhaftige strijd van Arminius tegen de Romeinse overheersing gold hun daarbij als voorbeeld. 'De vryheid is meer waard als het leeven', stelde De la Court, die dit in 1662 het devies van de Hollanders noemde.⁶¹ Woordenboeken vertaalden Cicero's woorden in een slagzin: liever te sterven dan slaaf te zijn ('J'ayme mieux mourir, qu'être esclave').⁶²

Stichtelijke embleemboeken als *Bellerophon* (1614) van Dirck Pietersz. Pers waarschuwden daarentegen dat vrijheid zonder verantwoordelijkheid geen einde maakte aan het kwaad der slavernij dat men wilde bestrijden.⁶³ De sympathie van de

52 Pier Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenis van Vrieslant* (Franeker 1622), 525, 618.

53 Georg F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot placcaat en charter-boek van Vrieslant*, dl. 3 (Leeuwarden 1778), 892.

54 Anne S. de Blécourt en Nicolas Japikse (ed.), *Klein plakkaatboek van Nederland* (Groningen 1919), 138.

55 *Ibidem*, 213.

56 Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum historia* (Amsterdam 1616), 16.

57 Peter Sax, *Werke zur Geschichte Nordfrieslands und Dithmarschens*, dl. 3 (St. Peter-Ording 1984), 17, 59-60.

58 Coenraad Gieteman, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht 2010), 146; Otto S. Knotnerus, 'Räume und Raumbeziehungen im Ems-Dollart Gebiet', in: Otto S. Knotnerus e.a. (red.), *Rond om Eems en Dollard / Rund um Ems und Dollart* (Groningen en Leer 1992), 11-42, 484-96, 34.

59 Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007), 91.

60 Marcus Zueris van Boxhorn, *Nederlandsche historie* (Leiden 1649), 5.

61 V.H. [= Pieter de la Court], *Consideratien van Staat, Ofte Politike Weeg-schaal* (Amsterdam 1662), 5, 316, 378; Arthur Weststeijn, *Commercial Republicanism in the Dutch Golden Age: The Political Thought of Johan & Pieter de la Court* (Leiden en Boston 2012), 96.

62 François-Antoine Pomey, *Flos Latinitatis* (Lyon en Antwerpen 1666), 340, met vele herdrukken in meerdere talen.

63 Dirck Pietersz. Pers, *Bellerophon, of Lust tot wysheyd* (Amsterdam 1614), xi; zie vooral de tweede druk (Amsterdam 1638), 9.

meeste Nederlandse auteurs lag bovendien niet zozeer bij de barbaarse Germanen, maar bij klassieke rolmodellen, waarvan de diplomatieke Julius Civilis en de literaire helden Friso en Bato als belangrijkste voorbeelden konden gelden.⁶⁴ Ook de Franse cultuur werd verheerlijkt. Pas rond 1700 kwamen de Germanen weer sterker in beeld.

Slechts terloops werd nog verwezen naar de tekst van Bartholomeus Anglicus. Dat gebeurde onder andere door Christianus Schotanus, die hem in zijn *Beschrijvinge en Geschiedenissen van Friesland* uit 1655 en 1658 uitgebreid citeert.⁶⁵ Maar de gepolijste woorden van Enea Silvio bleken meer aan te spreken. We vinden ze bijvoorbeeld sinds 1611 bij de puriteinse predikant Adam Westerman, die ze voor het eerst verbond met de legendarische slag bij Stavoren in 1345:

De Vriesen sulcx verstaende welckers Advijs van oudts gheweest is: *Phriso pro Libertate Mortem appetit*, Dat is, liever doot dan onvry, hebben door de macht der Staverversche het Veldt behouden, den Grave met seven Bander Heeren ende vijf honderdt Ridders verslaghen.⁶⁶

Westermans korte geschiedenis van Stavoren werd als bijlage bij diens bestseller *Christelycke zee-vaert* vele malen herdrukt. En de spreuk werd nog bekender door de werken van de Zaanse veelschrijver Hendrik Jakobsz. Soeteboom en de Rotterdammer predikant Franciscus Ridderus. Soeteboom bracht de strijdkreet van de Friezen in verband met de Hollandse verovering van

West-Friesland in 1289 en met het bewind van Karel de Stoute (1467-1477).⁶⁷ Nicolaes Witsen nam de zegswijze ‘liever dood dan onvrij’ omstreeks 1670 in zijn verzameling van Nederlandse spreekwoorden op.⁶⁸ Via Westerman belandde de spreuk ook in de *Nord-Friesische Chronik* van Anton Heimreich uit 1666. Deze geleerde predikant stelde onverbloemd dat de middeleeuwse Friezen zich liever hadden laten doodslaan dan dat ze hun vrijheid wilden opgeven.⁶⁹ Tenslotte kwam de spreuk op het schutblad van Johannes Hilarides’ *It aade Friesche terp* te staan, dat in 1677 ‘voor de Liefhebbers der Vryheit’ werd gedrukt. Dit met als motto: ‘een Fries weigert niet voor de vrijheid zelf in de dood te gaan’.⁷⁰

De spreuk leende zich bovendien voor meerdere interpretaties. In de apocriefe geschiedschrijving was Friso immers de legendarische prins uit India die de eerste Friezen aan land had gebracht. De landsgeschiedschrijvers Suffridus Petrus en Bernard Furmerius maakten hem tot voorganger van de latere stadhouders. De zeventienjarige prins Hendrik Casimir II van Nassau-Diez had zijn leven gewaagd voor de vrijheid, zo betoogden de Staten van Friesland toen ze hem in 1675 tot erfstadhouder benoemden. De jonge rijksvorst speelde deze rol met verve en gaf zijn beide zoons de doopnaam Friso.⁷¹ De prinselijke erfgenaam moesten ervoor zorgen dat het land van de vrije Friezen niet weer in ‘de slaavernij des Duivels, en der zonde’ zou vervallen, zoals Hilarides het trefend uitdrukt.⁷²

64 Etter, *Tacitus*, 126, 140-142; Karin Tilmans, ‘Aeneas, Bato and Civilis’, 121-135.

65 Christianus Schotanus, *Beschrijvinge ende chronijck vande heerlickheydt van Frieslandt, tusschen ‘t Flie ende Lauwers* (Leeuwarden 1655), 284-85; Christianus Schotanus, *De geschiedenissen kerckelyck ende wereltlyck van Friesland Oost ende West* (Franeker 1658), 445, 596.

66 Adam Westerman, ‘Een corte waerachtighe beschryvinge van de oude Anze-stadt Stavoren’, in: Adam Westerman, *Christelycke zee-vaert ende wandel-wegh* (Amsterdam 1625), 363. Eerdere oplagen zijn niet bewaard gebleven.

67 Hendrik J. Soeteboom, *Op en nedergank vande oude koninklycke en loffelycke anzee-stadt Stavoren, outs tijds hooft en moeder stadt der Friesen* (Amsterdam 1648), 253; Hendrik J. Soeteboom, *De Zaanlants Arkadia* (Amsterdam 1658), 210.

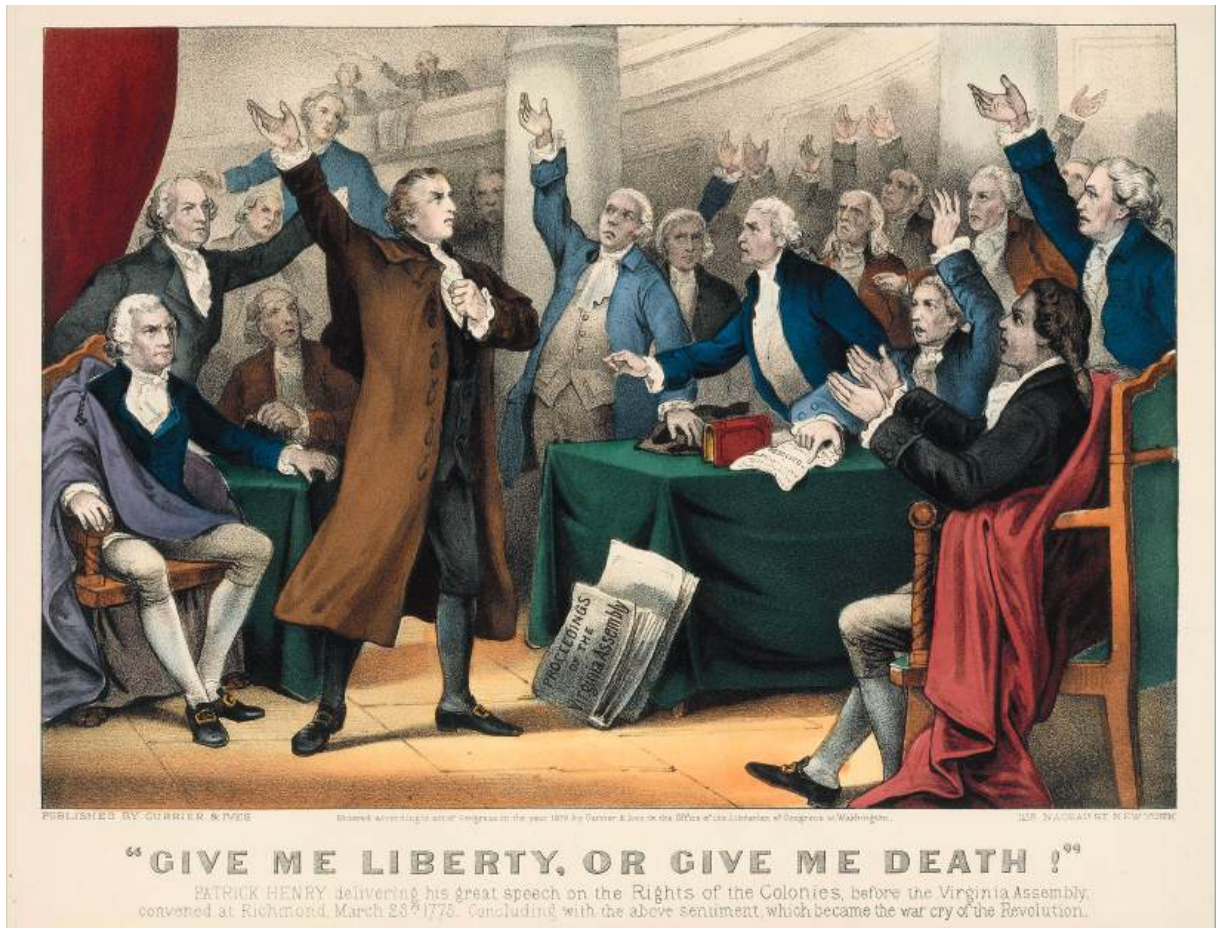
68 Pieter J. Harrebomée, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal* dl. 1 (Utrecht 1858), 157, 453 (nr. 35).

69 Anton Heimreich, *Nord-Friesische Chronick* (Sleeswijk 1666), 56-59.

70 Johannes Hilarides, *It aade Friesche terp. Vertoonende De Fryje Friezen in haar oorsprong, opkomst en voortgang* (Leeuwarden 1677), 111 en voorblad.

71 Al grootvader Ernst Casimir had na zijn benoeming tot stadhouder van Friesland in 1620 zijn jongste dochter Elisabeth Friso genoemd: Philippus H. Breuker, ‘Friese hofcultuur’, *De Vrije Fries* 83 (2003), 75-116, 82, 106; Vgl. Philippus H. Breuker, *Fryslân yn de Gouden Iuw. Opfettingen, ideeën, ferbylding* (Gorredijk 2022); Sunny Jansen, *De vrouw die Friesland redde. Albertine Agnes en het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2022).

72 Hilarides, *Friesche terp*, 111-112.

3. "Give me liberty or give me death!" Afgevaardigde Patrick Henry van Virginia dreigt zich met een papiersnijder van het leven te beroven tijdens zijn toespraak in het parlement van Virginia, 1775. Ingekleurde ets uit 1876. Foto: Wikimedia

Revolutie

Het was niemand minder dan Voltaire die na een verblijf in Engeland de antieke strijdkreet opnieuw tot leven wekte. In zijn tragedie *Brutus*, voor het eerst opgevoerd in 1730, legde hij de held Lucius Junius Brutus, de stichter van de Romeinse republiek, de woorden van Cicero en Plutarchus in de

mond: 'Goden! Schenk ons liever de dood dan de slavernij!'⁷³ Het citaat was kennelijk afkomstig uit Joseph Addisons tragedie *Cato* uit 1713 en speelde tevens een rol in de republikeinse bundel *Cato's Letters* (1723-1724).⁷⁴ Voltaire's onverbloemde taal klonk door in het literaire werk van zijn pennen-vriend Willem van Haren. In diens orangistische

73 Louis Moland (ed.), *Œuvres complètes de Voltaire*, dl. 2 (Parijs 1877), 371 (5e acte, scène 7). De Nederlandse vertaling van Sybrand Feitama verscheen al eerder, namelijk in 1730.

74 Zie de Franse vertaling van Addisons tekst door de Hugenoot Abel Boyer: 'Dieux! Un Sénat Romain peut-il balancer un moment à choisir de l'Esclavage ou de la Mort?': Joseph Addison, *Caton, tragédie* (Amsterdam 1713), 21 (2e acte, scène 1). Voltaire was een groot bewonderaar van het stuk: Christine Dunn Henderson en Mark E. Yellin, 'Introduction', in: Joseph Addison, *Cato: A Tragedy and Selected Essays* (Indianapolis 2004), xxii; John Trenchard & Robert Gordon, *Cato's Letters; Or, Essays on Liberty, Civil and Religious, and Other Important Subjects* [1723-24], ed. Ronald Hamowy (Indianapolis 1995), dl. 2, nr. 56 ('A vindication of Brutus, for having killed Caesar').

epos *Gevalen van Friso* uit 1741 werd de kreet *Phriso pro libertatem mortem appetit* verbonden met de fictieve stichter van de Friese natie.⁷⁵ Zijn gedicht 'Leonidas' uit 1742 met de versregel 'Ik kies de dood voor juk en band' had vooral succes als oproep tot deelname aan de Oostenrijkse Successieoorlog. Voltaire was daarvan weer onder de indruk en preeft de vrijheidsdrang van de Nederlanders, die het zonder monarchie wisten te stellen.⁷⁶ Ook bij de Leeuwarder boekhandelaar Wigerus Wigeri vinden we in 1755 een verwijzing naar 'de oude sinspreuk der Friessen: Liever dood dan onvry'.⁷⁷

Toch duurde het tot de patriottentijd voordat deze vrijheidsretoriek verder om zich heen greep. De veranderende tijdsgeest vergde nieuwe bewoordingen die niet zozeer naar het verleden verwezen, maar eerder de toekomst centraal stelden. Het ambt van stadhouder paste daar niet meer in. De hyperbool werd een retorisch instrument, een theatrale verzetsleus die lezers en toehoorders uitdaagde en om reactie vroeg.⁷⁸ Zo vinden we in het kielzog van de Amerikaanse Revolutie de strijdkreet *Liberty or death!*, die dankzij Joseph Addison werd toegeschreven aan Cato. De protestantse retoriek over bevrijding uit de zondige slavernij, die ook Voltaire moet hebben beïnvloed, had zich in de loop van de achttiende eeuw vanuit Engeland naar Noord-Amerika verbreid.⁷⁹ Het verhaal gaat dat volksredenaar en politicus Patrick Henry uit Virginia, tijdens een toespraak in 1775,

gebaarde dat hij zich – net als Cato – met een mes van het leven zou beroven wanneer zijn voorstel tot volksbewapening niet zou worden aangenomen.⁸⁰

Schiller formuleerde de strijdkreet *Tod oder Freyheit!* in zijn debuut *Die Räuber* uit 1781. De kreet 'Liever dood als slaaf' duikt in maart 1786 voor het eerst in de Nederlandse pers op.⁸¹ De revolutionaire krijgsraad van Franeker schrijft in september 1787 dat men vastbesloten is 'eerder de dood te kiezen dan de slavernij'. Dat er desondanks 'ontaarde Friezen' konden zijn die zich aan de strijd tegen de stadhoudelijke troepen wilden onttrekken, kon men zich niet voorstellen.⁸² Belgische en Franse revolutionairen gebruikten soortgelijke frasen.⁸³

Voltaire's tragedie bereikte een massapubliek in de beginjaren van de Franse Revolutie. De hoofdpersoon Brutus werd een icoon van de omwenteling.⁸⁴ Het stuk werd ook opgevoerd op de avond in 1793 nadat Lodewijk XVI werd onthoofd; Voltaire's sleutelzin kreeg telkens een daverend applaus.⁸⁵ Het nieuwe volkslied van de Eerste Republiek uit 1791 heeft dezelfde leus als refrein:

Plutôt la mort que l'esclavage,
C'est la devise des Français.⁸⁶

Daarnaast werden veelvuldig andere formuleringen gebruikt, zoals het Amerikaanse *Vivre libre ou mourir* of *L'égalité ou la mort*.⁸⁷

75 Wisse A.P. Smit, *Kalliope in de Nederlanden. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850* (Assen 1983), dl. 2, 349-92.

76 Jeanne Verbij-Schillings, 'Ltk 2237, een Frans-Nederlandse bloemlezing van omstreeks 1800', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 18 (2000), 8-11.

77 Wigerus Wigeri, *Frisia Nobilis* (Leeuwarden 1755), Voorrede.

78 Wolfgang Mieder, *The Politics of Proverbs: From Traditional Wisdom to Proverbial Stereotypes* (Madison 1997), 119.

79 Jonathan C.D. Clark, *The Language of Liberty 1660-1832: Political Discourse and Social Dynamics in the Anglo-American World, 1660-1832* (Cambridge 1994), 67, 249-57, 272, 301.

80 Katherine Gaudet, 'Liberty and Death. Fictions of Suicide in the New Republic', *Early American Literature* 47 (2012), 591-622.

81 *De Post van den Neder-Rhijn* 9 (1786), 980 (nr. 424, 1 maart).

82 *Nederlandsche Jaerboeken* 22 (1787), 5^e stuk, 4977-79; Otto S. Knottnerus, 'De revolutionaire dokter en zijn vrijheidsglas. Friese identiteit rond 1800', *De Vrije Fries* 95 (2015), 157-200.

83 Jozef Van Walleghem, *Merckenwaardigste voorvallen en daegelijksche gevallen*. Brugge 1787 (Brugge 1982), 104; Jean-Louis Carra, *L'orateur des Etats-généraux, pour 1789* ([Parijs] 1789), dl. 1.

84 Martin Murphy, 'Citizen Brutus: Rome, Sparta and the French Revolution', *Omnibus* 13 (1987), 1-4.

85 Jasper Adams, *Elements of Useful Knowledge* (Londen 1793), 198.

86 Het betreft het lied 'Veillons au salut de l'Empire' (1791); Ian Grocholski, *Une histoire de l'Europe à travers ses chants nationaux* (Parijs 2007), 97.

87 Bronislaw Baczo, *Politiques de la Révolution française* (Parijs 2008), 81-82.

4. Noodgeldbiljet uit Keitum op Sylt uit 1920, met een afbeelding van Uwe Jens Lornsen. Foto: Wikimedia

In de periode van de Restauratie en de Romantiek vond er nogmaals een heroriëntering plaats, waarbij de vrijheidsdrang met nationale sentimenten verstrikt raakte. De oude slavernijspreek kreeg een persoonlijk tintje doordat het woord 'slaaf' voortaan bij voorkeur in enkelvoud werd gebruikt. De dramatiek van zelfmoord kwam daardoor nog sterker voor het voetlicht. Dat gebeurde niet alleen in Nederland, ook in Denemarken, Duitsland, Zwitserland, Spanje, Italië, Servië, Roemenië en Uruguay, waar soortgelijke spreken bestonden.⁸⁸ De spreuk duikt verder op in dramatische anekdotes over islamitische en koloniale slavernij.

Een opmerkelijke gebeurtenis was het uitbreken van de Belgische opstand tijdens de

opvoering van de opera *De Stomme van Portici* van Daniel Auber op 25 augustus 1830.⁸⁹ De teksten van het libretto leidden tot grote opwinding bij het Brusselse publiek, dat vervolgens om wapens ging roepen:

*Pour un esclave est-il quelque danger?
Mieux vaut mourir que rester misérable!
Tomber le joug qui nous accable ... !
Liever te sterven dan ellendeling te blijven,
Is er gevaar voor eenen slaaf?
Valle het juk dat ons verdrukt ...!*⁹⁰

Hoe dit radicale sentiment vervolgens bij de Noord-Friezen is beland, blijft vooralsnog een

88 Bijvoorbeeld in Nederland: Cornelius van Marle, *Rijmelarij* (Leiden 1814), 48-49 ('Sterven is min – eind'loos – dan slaaf te zijn!').

89 Vincent Adoumié, 'Du chant à la sédition: "La Muette de Portici" et la révolution belge de 1830', in: Jean Quénart (ed.), *Le chant, acteur de l'histoire* (Rennes 2000), 241-252.

90 Edward Anseele sr., *De omwenteling van 1830* (Gent 1882), 171.

raadsel. Te denken valt aan de beroepsrevolutionair Harro Harring (1798-1870), die in 1832 naar Aubers libretto lijkt te verwijzen.⁹¹ Eerder had hij al de spreuk van Enea Silvio in zijn roman *Ronghar Jar* verwerkt.⁹² Maar toen hij in het revolutiejaar 1848 vanuit zijn Amerikaanse ballingschap terugkeerde, citeerde hij tijdens op een protestmeeting te Bredstedt vooral Schillers *Wilhelm Tell* (1804): “We willen vrij zijn, zoals onze voorvaders dat waren, en liever dood zijn dan als slaaf te leven!” Daarbij gebaarde hij met zijn mes alsof hij zichzelf net als Cato van het leven wilde beroven. Zijn oproep tot stichting van een Friese vrijstaat riep echter, nu de Duitse eenwording zo ver gevorderd leek, vooral bevreemding op.⁹³

Lewer Duad üs Slaw!

De Noord-Friese lijfspreuk moet omstreeks 1830 zijn ontstaan. Mogelijk vormde de heruitgave van Heimreichs *Nord-Friesische Chronik* in 1819 hiervoor de aanleiding.⁹⁴ De Kieler hoogleraar Andreas Michelsen was ervan overtuigd dat de Latijnse spreuk van Enea Silvio terug moest gaan op een onbekend origineel in de volkstaal. Nergens was echter sprake van de woorden slaaf of slavernij. Die termen duiken, zo betoogt streekhistoricus Albert Panten, voor het eerst in kringen rond de vrome predikant en vredesactivist Christian Feddersen te Norderhackstedt op.⁹⁵ Voor Feddersen en de zijnen hadden deze termen aanvankelijk geen directe politieke betekenis; ze dienden vooral als waarschuwing tegen de verslaving aan de lagere instincten

en tegen de slaafse navolging van de mening van anderen (Romeinen 6:15-23).⁹⁶

Desondanks sloot de terminologie nauw aan bij die van vrijheidsbewegingen elders in Europa. Toen in Sleeswijk-Holstein de conflicten met de Deense overheid escaleerden, kwam in de politieke retoriek van liberalen en democraten het verzet tegen de ‘slavernij’ centraal te staan. De activisten waren overwegend Duitsgezind of werden dat in de loop der jaren. In hun wereldbeeld fungeerden de Deense beambten en politici, veel meer dan de Duitssprekende adel, als belangrijkste vijand van de Noord-Friezen, omdat zij profiteerden van de welvaart van de provincie en het gebruik van de volkstaal (Duits, Nederduits of Fries) tegenwerkten.⁹⁷

De oudste vermelding van de spreuk is een notitie in het Mooringer (Friese) dialect in een gastenboek uit 1837: ‘*Livre düed as Slaav!*’ Twee jaar later verscheen de dichtbundel *Die Ostsee* van Gustav Waldemar Gardthausen, met een bijlage gewijd aan de afgezette landvoogd Uwe Jens Lornsen van het eiland Sylt, die in 1838 zelfmoord had gepleegd. Hierin verscheen de spreuk *Lieber todt als Sklave!* voor het eerst in druk.⁹⁸ Tijdens een democratisch protest te Sleeswijk in december 1842 werd een toast uitgebracht op deze ‘strijdkreet van de Friezen’.⁹⁹ Kort daarna verscheen hij in verschillende varianten op protestborden, in pamfletten en liedteksten.¹⁰⁰

Belangrijke propagandisten voor de liberale zaak waren de Sylter hoofdonderwijzer Christian Peter Hansen en de Amrummer taalkundige Knut

91 Harro Paul Harring, *Splitter und Balken* (Hof 1832), dl. 2, 289; vgl. Bülck, ‘Lewer duad’, 121.

92 Harro Paul Harring, *Rhonghar Jarr*, dl. 4 (München 1828), 185.

93 Thusnelda Kühl, Harro Harring, *der Friese* (Glückstadt 1906), 185; Johannes Jensen, *Nordfriesland in den geistigen und politischen Strömungen des 19. Jahrhunderts (1797-1864)* (Neumünster 1961, tweede druk Bredstedt 1993), 157-66; Johannes Jensen, ‘Harro Harring und Nordfriesland. Zum 150. Jahrestag seiner “ersten Rede an die Nordfriesen”’, *Nordfriesland*, nr. 123 (september 1998), 17-27.

94 Bülck, ‘Lewer duad’, 116.

95 Andreas L.J. Michelsen, *Nordfriesland im Mittelalter* (Sleeswijk 1828), 45.

96 Albert Panten, ‘Wie der Grütztopf ins friesische Wappen kam. Teil 2’, *Nordfriesland*, nr. 134 (september 2001), 22-28, 22-23.

97 Uitvoerig: Jensen, *Nordfriesland*, 97-110; Fiete Pingel en Thomas Steensen, “Auf freiem Grund mit freiem Volke stehn”. Die nordfriesische Geschichte als Gegenstand von Mythen’, in: Bea Lundt (ed.), *Nordlichter. Geschichtsbewußtsein und Geschichtsmymen nördlich der Elbe* (Keulen 2004), 299-319.

98 Gustav Gardthausen, *Die Ostsee, Gedicht in drei Gesängen* (Kiel 1839), 91, 144, 166. De spreuk werd geciteerd uit Michelsen, *Nordfriesland*, 45.

99 *Neue Würzburger Zeitung*, 23 december 1842.

100 Bülck, ‘Lewer duad’, 123-124.

Jungbohn Clement, die in 1845 een larmoyant boek over het leven en lijden van de Friezen publiceerde. Dit laatste onder het motto *Lewer duad üs Slaw!*, hetgeen volgens Clement de strijdkreet van alle Friezen zou zijn. Hij schetste het beeld van eerlijke en oprechte kustbewoners die telkens slachtoffer dreigden te worden van de slavenmentaliteit en tirannie in het achterland. De strijdbare taalkundige maakte van de Friezen raszuivere Germanen en dichtte hun een voortrekkersrol in de Europese geschiedenis toe.¹⁰¹

Dankzij de vele protesten en het opbloeiende verenigingsleven ontstond een eigen Fries identiteitsbesef dat zich rond het thema van de vrijheid kristalliseerde.¹⁰² In de kring rond Feddersen werd tevens een Fries fantasiewapen ontworpen, met een halve adelaar, koningskroon en kookketel. De adelaar herinnerde aan het Karelsprivilege waarop de Friese vrijheid zou berusten, de kroon aan de dood van koning Abel en de kookketel aan de hete pap waarmee de Friese vrouwen hun Deense belagers hadden weggejaagd. Daaronder stond weer de bekende wapenspreuk.¹⁰³

De spreuk raakte wijdverspreid in Sleeswijk-Holstein en werd in veel publicaties in heel Duitsland geciteerd. Hij kreeg een centrale plek in de strijd voor Duitse eenwording. Al in 1846 verwees een spreker in de standenvergadering van Baden naar vlag en wapenspreuk van de vrijgevochten Friezen, die hij interpreteerde als een oproep om de Duitse bodem van Deense overheersing te bevrij-

den.¹⁰⁴ Ook nadat Pruisen in 1864 Sleeswijk-Holstein had bezet en vervolgens geannexeerd, bleef de spreuk in zwang, zij het steeds vaker verbonden met autoritaire denkbepelden en nationalistische sentimenten. Zo publiceerde de Nordfraschen Foriin te Niebüll-Deezbüll in 1884 een loflied op de vrije Friezen onder het motto *Liewer död as dansch en Slaw!* (Liever dood dan Deens en slaaf!). Het lied prees vooral keizer Wilhelm I, die de Denen uit Noord-Duitsland zou hebben verjaagd.¹⁰⁵

De verheerlijking van de Noordzeekust en de vrijheidswind die daarvandaan leek te komen aanwaaien, fungeerde als aanjager voor de politieke sentimenten die men in het nieuwe Duitse Keizerrijk wenste te cultiveren.¹⁰⁶ Toonaangevend werd de populaire ballade 'Pidder Lüng' van oud-militair Detlev von Liliencron uit 1892, gewijd aan een Sylter vrijbuiters die als alter ego van Grutte Pier moest gelden. Iedere strofe van het lied, dat generaties schoolkinderen uit het hoofd moesten leren, eindigt met *Lewwer duad üs Slaav!* De hoofdpersoon was fictief en de sage was verzonnen – door C.P. Hansen –, maar dat leek niet te deren.¹⁰⁷ De zegswijze verbreidde zich ook naar andere regio's, bijvoorbeeld in het werk van de liberale Heimatdichter Hermann Allmers, die hem in 1860 verbond met de opstand van de Stedingers in 1234.¹⁰⁸ Allmers formuleerde de Nederduitse versie *Lewer död as Sklav!* die na zijn dood werd aangebracht op de sokkel van de 'Hartwarder Fries' te Rodenkirchen. Dit beeld uit

101 Knut Jungbohn Clement, *Die Lebens- und Leidensgeschichte der Frisen* (Kiel 1845), 3, 25; Knut Jungbohn Clement, *Ueber den Ursprung der Theudisken* (Altona 1836), 8, 17, 55; Adeline Petersen, 'Der Mythos der Einheit und Freiheit in K. J. Clements "Lebens- und Leidensgeschichte der Frisen". Einige Aspekte der Romantik in Nordfriesland', *Nordfriesisches Jahrbuch* 35 (1999), 207-29.

102 Maike Schmidt, 'Die Konstruktion nordfriesischer Identität im Zuge der Vereinsarbeit', in: Sabine Eggmann en Karoline Oehme-Jüngling (eds.), *Doing Society: "Volkskultur" als gesellschaftliche Selbstverständigung* (Bazel 2013), 149-65, 154.

103 Albert Panten, 'Wie der Grütztopf ins friesische Wappen kam. Teil 1', *Nordfriesland*, nr. 133 (april 2001), 10-17.

104 *Landtags-Zeitung: Verhandlungen der badischen Stände im Jahre 1846* (Karlsruhe z.j.), 835.

105 Tekst van predikant Friedrich August Feddersen te Niebüll. *Frasche Sonje somelt for de Neiböll-Deeseböllinger "Nordfraschen Foriin"* (Niebüll en Deezbüll 1884), 4-5; Vgl. Thomas Steensen, *Die Friesische Bewegung in Nordfriesland 1879-1945* dl. 1 (Neumünster 1986), 47, 122.

106 Otto S. Knottnerus, 'Van Waddenland tot Waddenzee, of hoe de dijk tot scheidslijn werd', *De Vrije Fries* 103 (2023), 128-45.

107 Panten, 'Grütztopf', Teil 1, 15; Jacobus van Loon Jzn., 'Groote Pier, een Kimswerder', *Friesche Volksalmanak* (1886), 189-99, 197; Willy Krogmann, *Sylter Sagen, in der ursprünglichen Fassung nach C.P. Hansen* (Göttingen 1966), nr. 4.

108 Hermann Allmers, *Dichtungen* (Bremen 1860), 104; Over de nawerking: Rolf Köhn, "'Lieber tot als Sklav!'" Der Stedingeraufstand in der deutschen Literatur (1836-1975)', 3 dln., *Oldenburger Jahrbuch* 80 (1980), 1-57; 81 (1981), 83-144; 82 (1982), 99-67, dl. 1, 19-27.

1914 verheerlijkte de krijgshaftige Wezerfriezen, die vierhonderd jaar daarvoor door de graaf van Oldenburg waren onderworpen.¹⁰⁹ Op de zeeluis van de Hauke-Haien-Koog bij Husum werd in 1959 een mozaïek met het opschrift ‘*Lever duad üs slav!*’ aangebracht en in 1979 verscheen de leuze nog eens op een gedenksteen ter nagedachtenis aan de slag bij Oldenswort, waar koning Abel in 1252 de dood vond.¹¹⁰ De hallig Langeneß kreeg in 2000 zijn eigen gedenksteen.¹¹¹

Nazi-slogan

Na de Eerste Wereldoorlog werd de Noord-Friese spreuk door extreemrechts geannexeerd. De hyperbool kreeg een dwingend karakter: wie hem niet onderschreef, onttrok zich aan de nationale eenheid. Hij stond bijvoorbeeld symbool voor het verzet tegen de herstelbetalingen in het kader van het Verdrag van Versailles (1919), die de Duitse economie op de rand van de afgrond brachten. De vrije Friezen werden afgeschilderd als tegenhanger van het Joodse volk dat zich door een slavenmentaliteit zou kenmerken. De Jood keert het spreekwoord om, zo heette het: ‘Liever driemaal slaaf dan dood’, of zelfs ‘Liever vijf minuten laf, dan je hele leven dood!’¹¹²

Het sentiment richtte zich tevens tegen Denemarken, dat na een volksstemming in 1920 Noord-Sleeswijk terugkreeg. De spreuk fungeerde bovendien als slogan van de rechts-radicalen Landvolkbeweging, die het boerenprotest aanjoeg. De woordvoerders, twee herenboeren uit Eiderstedt en Dithmarschen, beweerden dat Joodse bankiers de plattelandsbevolking tot slaaf hadden gemaakt; Joodse denkers zouden tegelijkertijd de mentaliteit van de bevolking hebben vergiftigd.¹¹³ Vervolgens kreeg de slogan een centrale plek in het jargon van de nationaalsocialisten, die hem samen met de ballade van Liliencron gebruikten om de bevolking voor hun plannen te winnen, daarna om de bereidheid tot oorlog te vergroten en tenslotte om rekruten te intimideren zich nimmer over te geven.¹¹⁴

Dat alles was in Noord-Friesland niet anders dan elders in het Derde Rijk, al bleef een kleine minderheid zich tegen gelijkschakeling verzetten.¹¹⁵ De Friezen hadden als rasechte edelgermanen een voorbeeldrol te vervullen en de meesten van hen lieten zich dat graag aanleunen.¹¹⁶ Overerfde heldenmoed was een eigenschap die in deze jaren hoge ogen gooide.

Als driestemmige canon – geschreven door de protestantse muziekpedagoog Christian Lahusen –

109 Jessica Holzhausen, *Der Mythos Stedinger im Wandel der Zeit. Instrumentalisierung, Politisierung oder regionale Identifikationsfigur?* (Oldenburg 2019), 167.

110 Harry Kunz, *Erinnerungsorte in Nordfriesland* (Bredstedt 2009), 164-66.

111 Fiete Pingel (ed.), *Die “friesische Freiheit”. Überlieferung und Geschichte (Nordfriesisch in der Schule)* (Bredstedt 2013), 5.

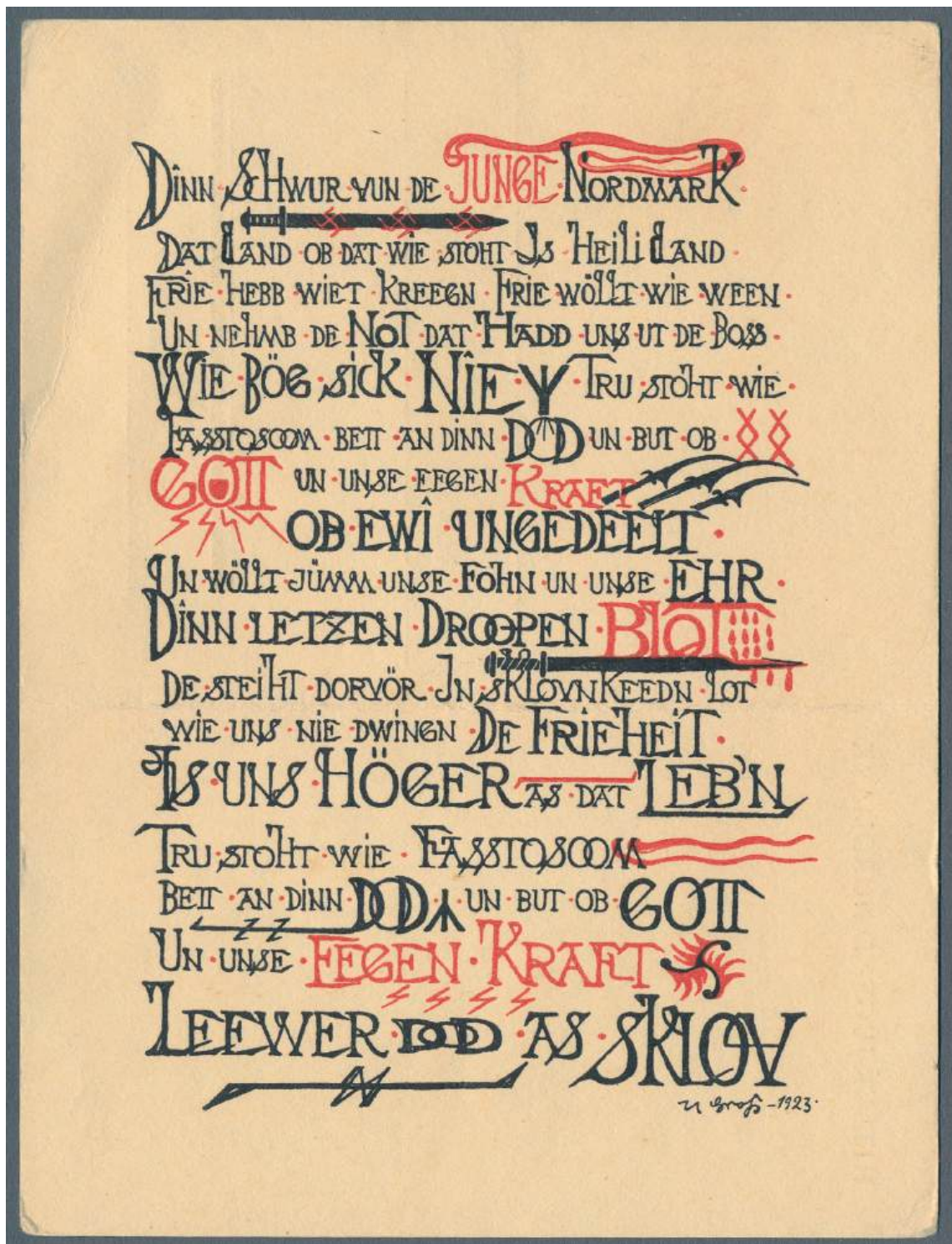
112 Hans Severus Ziegler, *Praktische Kulturarbeit im Dritten Reich* (München 1931), 27; Mathilde Ludendorff, *Deutscher Gottglaube* (München 1931), 43; Institut zum Studium der Judenfrage (ed.), *Die Juden in Deutschland* (München 1935), 201; Joseph Goebbels, *Das Eherne Herz. Reden und Aufsätze aus den Jahren 1941/42* (München 1942), 337.

113 Karlheinz Weißmann e.a., ‘Parolen der Konservativen Revolution’, *Sezession* 44 (oktober 2011), 42-48, 44; Markus Kiel, ‘Lewwer duad üs Slaaf’. Ein kleiner Abriss durch die Presseorgane der Landvolkbewegung um Wilhelm Hamkens und Claus Heim 1929-1932’, in: *Dor ist wat in de Klock... Mitteilungen der Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft Stadt und Kirchspiel Garding*, nr. 35 (Garding 2022), 50-58; Nils Werner, *Die Prozesse gegen die Landvolkbewegung in Schleswig-Holstein 1929/1932*, (Frankfurt 2001), 18-19; Alexander Otto-Morris, *Rebellion in the Province: The Landvolkbewegung and the Rise of National Socialism in Schleswig-Holstein* (Frankfurt 2013), 135-136, 157-159, 335-336 et passim.

114 Andrea Meissner, ‘“Lieber tot als Sklave!” Zur Kontinuität eines rebellisch-populistischen Nationalismus in Lehrbüchern der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus’, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 57 (2009), 772-93.

115 Thomas Steensen, ‘“Lieber tot als Sklave?” Die Nordfriesen und das Friesische 1933-1945’, in: Robert Bohn, Uwe Danker en Jörgen Kühl (eds.), *Zwischen Hoffnung, Anpassung und Bedrängnis. Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzraum in der NS-Zeit* (Bielefeld 2001), 113-24.

116 Harald Voigt, *Der Sylter Weg ins Dritte Reich* (Neumünster 1977), 7, 115-16; Schmidt, ‘Nordfriesische Identität’, 160-62; vgl. Dietmar von Reeken, *Heimabewegung, Kulturpolitik und Nationalsozialismus. Die Geschichte der “Ostfriesischen Landschaft” 1918-1949* (Aurich 1995); Christopher Webster (ed.), *Photography in the Third Reich: Art, Physiognomy and Propaganda* (Cambridge 2021), met name 171-202.

5. 'Leewer dod as Sklov.' Ansichtkaart met nationalistische spreken uit het tijdschrift Der Junge Nordmark, onder redactie van de nationaalsocialistische jeugdpredikant Karl Kobold te Kiel, 1924. Foto: collectie Otto Knottnerus

belandde de Friese spreuk in de liedboeken van de Hitlerjugend.¹¹⁷ Als slogan speelde hij een belangrijke rol bij massabijeenkomsten, zoals in het toneelspel *De Stedinge* van August Hinrichs uit 1934, dat eerst aan de Wezer en daarna in het openluchttheater Stedingehre te Bookholzberg werd opgevoerd. “Een vrije boer zal nooit knielen”, heette het hier.¹¹⁸ Hitler citeerde de leuze in het tweede deel van *Mein Kampf* (1926). Bij zijn eerste optreden in het Berliner Sportpalast in november 1928 en bij vele optredens daarna kreeg de slogan een centrale plek. Pogingen van de sociaaldemocraten om onder dezelfde vlag *Lieber tot als Sklav’!* de straat gewapenderhand terug te veroveren, waren gedoemd te mislukken.¹¹⁹

Kranten uit Noordrijn-Westfalen laten zien hoe populair de valse vrijheidsretoriek in die jaren was.¹²⁰ De spreuk wordt tussen 1846 en 1945 1300 keer vermeld, waarvan 30 procent in de tijd van de Weimarer Republiek en 57 procent vanaf 1933. Een deel daarvan betreft citaten in Nederduits (18 procent) of in het Noord-Fries (15 procent). Sinds het uitbreken van de oorlog werd het gezegde vrijwel uitsluitend in het Hoogduits aangehaald, kennelijk omdat regionale sentimenten als schadelijk voor de eenheid van de Duitse natie werden gezien.¹²¹ Aan het einde van de oorlog verscheen *Lieber tot als Sklave!* als strijdkreet in de kranten en werd hij door jonge activisten als slogan op muren geschilderd. Overgave gold als het toppunt van lafheid en zou als landverraad worden bestraft.¹²²

Uit de koker van Goebbels propagandaministerie kwam naar verluidt nog een andere variant (*Lieber tot als rot!*) die het communisme als belangrijkste vijand aanwees.¹²³ Deze leus werd bijna vergeten, maar dook begin 1958 – tijdens het dieptepunt van de Koude Oorlog – opnieuw in Duitsland op. Dat was vooral te danken aan bondskanselier Konrad Adenauer, die een krachtige koers tegenover het Oostblok voorstond.¹²⁴ Zijn tegenstanders vreesden een kernoorlog en keerden de spreuk om: *Lieber rot als tot!*

Beide varianten belandden vrijwel onmiddellijk in de Verenigde Staten.¹²⁵ Het zijn achterhaalde gedachten, waarschuwde filosofe Hannah Arendt. Niemand wil graag slaaf blijven, maar als de dood van de hele mensheid op het spel staat, is het misschien verstandig een andere metafoor te kiezen.¹²⁶

Om de oorspronkelijke Friese slogan bekommerde zich na 1945 vrijwel niemand meer. Soms gaf men er een positieve wending aan, zoals dat gebeurde bij een gedenkteken te Itzehoe, opgericht in 1946 op initiatief van de Hongaarse Jood Gyula Trebitsch, die meerdere concentratiekampen had overleefd.¹²⁷ Met enige vertraging belandde de zegswijze in het vernieuwde citatenboek *Geflügelte Worte* (1952), daarna in het *Duden Stilwörterbuch* (1956), waaruit in 1993 werd verplaatst naar het twaalfde deel van *Duden: Zitate und Aussprüche*, telkens met een verwijzing naar Liliencrons gedicht.

117 Gerhard Kaldewei, “Wo deutsche Bauernfäuste den Pflug durch die Muttererde führen”. Von der Schlacht bei Altenesch 1234 nach “Stedingehre” auf dem Bookholzberg 1934, *Oldenburger Jahrbuch* 103 (2003), 107-67, 125.

118 Köhn, ‘Stedingeraufstand’, dl. 3, 134-35; Holzhausen, *Mythos Stedinger*, 333; vgl. Eric Hoekstra, ‘Wij Joden, eh Friezen, knielen alleen voor God’, *It Beaken* 81 (2019), 54-62.

119 Hans Eckert, *Protest! Der Kampf um Humanität in Dokumenten aus fünf Jahrhunderten* (München 1969), 62; Stefan Reker, *Der Deutsche Bundestag. Geschichte und Gegenwart im Spiegel von Parlamentariern aus fünf Jahrzehnten* (Berlijn 1999), 17.

120 <https://zeitpunkt.nrw> (geraadpleegd 23 november 2023).

121 Kay Dohnke, Norbert Hopster en Jan Wirrer (eds.), *Niederdeutsch im Nationalsozialismus. Studien zur Rolle regionaler Kultur im Faschismus* (Hildesheim 1994); Von Reeken, *Heimatabewegung*, 255; Peter Bürger, ‘Hitler und die Dialekte’, *Telepolis*, 24 januari 2016 URL=<https://telepolis.de/-3377905> (geraadpleegd op 1 juli 2024).

122 Klaus Mlynek en Waldemar Röhrbein, *Geschichte der Stadt Hannover* (Hannover 1984), dl. 2, 567; William Stivers en Donald A. Carter, *The City Becomes a Symbol: The U.S. Army in the Occupation of Berlin, 1945–1949* (Washington 2017), 107.

123 Charles Whiting, *Werewolf: The Story of the Nazi Resistance Movement 1944-1945* (Londen 1972), 146.

124 Frank Biess, *German Angst: Fear and Democracy in the Federal Republic of Germany* (Oxford 2019), 95-129.

125 Mieder, *Politics of Proverbs*, 119-120; Mac E. Barrick, ‘Better Red Than Dead’, *American Notes & Queries* 17 (1979), 143-44.

126 Hannah Arendt, *Thinking Without a Banister: Essays in Understanding, 1953-1975* (New York 2015), 246-247 (1961), 334 (1962).

127 Kaldewei, ‘Bauernfäuste’, 126.

Pas dankzij het oplevende toerisme raakte de vermeende lijfspreuk der Friezen weer in de mode, maar nu vooral als marketingleus en drager van regionale identiteit.¹²⁸

Warns

De ironie wil dat men juist in Nederlandse verzetskringen de Friezenspreuk nieuw leven inblies. De kreet was al lang daarvoor, in 1847, door Harmen Sytstra van ‘onze broedernatie’ overgenomen. Gerben Colmjon vertaalde hem in 1854 als *Leaver dead as slaef*¹²⁹ De arts Johan Winkler beweert dat het om een drinkspreuk ging, die hij met zijn Amsterdamse studievrienden omstreeks 1865 bezigde.¹³⁰ De zegswijze raakte algemeen verbreid, maar werd slechts zijdelings met de eigentijdse Friezen in verband gebracht. Veelschrijver Louwrens Penning legde hem bijvoorbeeld in de mond van de Zuid-Afrikaanse boerenleider Paul Kruger. Jacob Pieters Asman gebruikte hem in zijn historische roman *Reinder en Antsje* (1891), Steffen Bartstra deed hetzelfde in *Wigle Wever* (1904). Met taalstrijd had dit vooralsnog weinig te maken, eerder met gevoelens van regionale trots.

In de kringen van het Kristlik Frysk Selskip verbond men de vermeende strijdkreet in 1936 voor het eerst met de veldslag van 1345, waarvan men inmiddels zeker meende te weten dat die nabij Warns had plaatsgevonden.¹³¹ Deze gedachte belandde kort na het uitbreken van de Tweede

Wereldoorlog bij het driemanschap van de Friese beweging. De drie bestuurders (waaronder Eeltsje Folkertsma van het Kristlik Frysk Selskip) wilden de zeshonderdste verjaardag van de slag in 1945 aangrijpen om de bestaande verdeeldheid te overbruggen.¹³² Bij de eerste herdenkingen op het Reaklif, die in 1942 en 1943 onder toezicht oog van de Duitse bezetter plaatsvonden, gold als motto *Ljeaver dea as slaef*¹³³ Douwe Tamminga's 'Ballade fan de ridderslach' werd hier voorgedragen, met als sleutelzin: 'Frijdom of yn 'e frijdom stjerre'.¹³⁴ De organisatie was echter in handen geraakt van de Fryske Rie van Saxo-Frisia, een orgaan dat nauwe banden had met de Nederlandsche SS en de SS-Ahnenerbe.

Desondanks omarmde ook het verzet de beladen strijdkreet.¹³⁵ De ervaring van de bezetting maakte dat men zich na de oorlog gemakkelijk kon identificeren met het idee dat men samen in opstand diende te komen tegen ervaren onrecht. In zijn toespraak op 26 september 1945 op het Reaklif benadrukte de kersverse voorzitter van de Ried fan de Fryske Beweging, Eeltsje Folkertsma, dat de Friezen telkens weer voor de keus hadden gestaan 'óf hjar frijheit fordigenje, óf slaef wurde'.¹³⁶ De herdenkingen werden vervolgens ieder jaar herhaald. De veertien ton zware zwerfkei uit Tijnje die in september 1951 op de aangewezen gedenkplek kwam te staan, had aanvankelijk nog geen opschrift. Het besluit om voor de tekst '1345 leaver

128 Thomas Steensen, 'Nordfriesische Sprichwörter', in: Karl Heinz Groth (ed.), *So spricht Schleswig-Holstein* (Hamburg 2011), 18-23, 19.

129 'Fryksinnige lesers!', *Iduna* 3 (1847), i-ii; Gerben Colmjon, 'Oan der Iduna, bi d'ingung des jieres 1854', *Ibidem* 10 (1854), 1-8, 2.

130 Johan Winkler, *Oud Nederland* (Den Haag 1888), 328.

131 Gerben R. Brouwer (Bitgum), 'Graaf Willem IV en het vrije Friesche Volk', *De Standaard*, 9 oktober 1936 (Friesch Bijvoegsel). Het stuk was door de redactie sterk ingekort en verscheen daarna in vier afleveringen in *De Stim fan Fryslân*. Hendrik Algra corrigeerde vervolgens de 'misvatting' dat de slag bij Stavoren zou hebben plaatsgevonden. Groustra, *Slach*, 85-86. Algra's keuze voor Warns was vooral gebaseerd op de argumentatie van Sybrand A. Waller Zeper, *Jan van Henegouwen, Heer van Beaumont* (Den Haag 1914), 265-266.

132 Rintsje P. Sybesma, Jaap J. Kalma en Eeltsje B. Folkertsma, *Fryslân ropt! De findels foar* (z.pl. [1940]), 15. Zie vooral Gjalb R. Zondergeld, *De Friese Beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Leeuwarden 1978), 282-285, 350-352, 400-401; Sjoerd van der Schaaf, *Skiednis fan de Fryske biweging* (Leeuwarden 1977), 328, 339.

133 Doeke Sijes, "'Hwa't libje wol, moat fjuchtsje!'" De eerste herdenkingen van de Slag bij Warns', *De Vrije Fries* 101 (2021), 14-27; 'Slag uit 1345 voor het eerst in 1942 herdacht', *LC*, 20 september 1975.

134 Groustra, *Slach*, 55-59.

135 *Het woord als wapen. Keur uit de Nederlandse ondergrondse pers, 1940-1945*, uitg. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (Den Haag 1952), 166, 253.

136 *Friesch Dagblad*, 27 september 1945; Groustra, *Slach*, 87-88, 91-92.

dea as slaef te kiezen, werd genomen op 3 november van dat jaar. De leden van het nieuwe stichtingsbestuur waren het hierover hartgrondig eens.¹³⁷

Inmiddels was de taalstrijd in alle hevigheid losgebarsten. Dit gebeurde nadat de kantonrechter te Heerenveen het gebruik van het Fries in de rechtszaal had verboden. Journalist Fedde Schurer verweet hem 'kinderachtig, beledigend en treiterend optreden', maar moest daarvoor zelf op het matje komen. Na Schurers veroordeling op vrijdag 16 november 1951 te Leeuwarden braken rellen uit, waarbij een groep demonstranten door de politie met harde hand uiteen werd gedreven. Ook journalisten en omstanders kregen rake klappen. Jonge taalactivisten hadden leuzen geschilderd en deelden een pamflet uit, waarin werd opgeroepen tot verzet tegen 'de heren Hollandse rechters' en hun 'Schalkhaarmethoden', een verwijzing naar de politie in oorlogstijd. Dit uiteraard met als onderschrift: '*Leaver dea als slaef!*'¹³⁸

Het Openbaar Ministerie zag Folkertsma's Striðboun Fryslân Frij als belangrijkste aanstichter van de rellen. Ook de Binnenlandse Veiligheidsdienst hield deze organisatie een tijdlang in de gaten.¹³⁹ Het Striðboun wist echter niet van wijken en stuurde in februari 1952 een open brief waarin het Openbaar Ministerie werd verweten zich als 'een vreemde en Friesland vijandige macht' te gedragen. Dit werd 'allerwegen gevoeld [...] als een uiting van haat en verachting voor dit volk [...] dat twintig eeuwen lang [...] tegen zijn overweldigers en vóór de vrijheid' had gestreden. Aan de vooravond van het hoger beroep werd bovendien een nieuw pamflet verspreid dat de justitie en politie beschuldigde de Friezen met nazimethoden op de knieën te willen dwingen.¹⁴⁰ De auteur van dit pamflet bleek Striðboun-secretaris Govert Gezelle Meerburg, beter bekend onder zijn dichtersnaam Marten

Sikkema, die vier nachten in een politiecel moest doorbrengen. Als reactie op diens arrestatie stelde de Ried fan de Fryske Beweging zich vierkant achter de omstreden tekst en zijn makers. Men klaagde over 'een sterke krenking van het rechtsgevoel bij grote lagen van het Friese volk' en waarschuwde dat het op deze manier niet bij een enkel pamflet zou blijven. De zaak liep met een sisser af.¹⁴¹

De gebeurtenissen op Kneppelfreed – zoals de novemberdag bekend kwam te staan – trokken landelijk de aandacht en leidden in 1956 tot erkenning van het Fries als tweede rijkstaal. De toon was echter gezet. Nog nooit zijn de Friezen een oorlog begonnen, meldde oud-verzetsman Pieter Wijbenga bij de herdenking in 1952, maar tegen overheersing, dwang en aantasting van de Friese vrijheid zullen ze zich altijd blijven verzetten.¹⁴² De nieuwe strijdkreet stond niet alleen voor het oorlogsleed, maar meer nog voor erkenning van de eigen taal en behoud van de eigen cultuur en identiteit. Het vijandbeeld van de Duitse bezetter werd geprojecteerd op dat van het 'Hollandse imperialisme'. De hyperbool zorgde ervoor dat de gelederen gesloten bleven. Wie zich niet van het Fries bediende kwam buiten de Friese beweging te staan. Wie zich weigerde aan te passen, hoefde niet te rekenen op een warm onthaal.

De herdenkingen te Warns hadden hun eigen conjunctuur. De belangstelling nam af naarmate de taalpolitiek meer succes had, maar trokken aan zodra gevoelens van achterstelling opspeelden. Voorman Jaap Kalma waarschuwde tevergeefs voor '*the will to believe*' die maakte dat men slecht kon inzien dat de spreuk een product was van de Romantiek.¹⁴³ Eerst waren het de anarchisten van Sneed en Swatte Jat die de bijeenkomsten in 1977 en 1978 verstoorden onder het motto *Leaver dea dan sa!* De Friese bestuurders gedroegen zich volgens gastspreker Juw van Weringh als 'gedres-

137 Groustra, *Slach*, 94.

138 Peter R. Boomsma, *Kneppelfreed 2021. Ferline en takomst fan de Fryske taal* (Franeker 2021), 44 e.v.; Tresoar: toegang 17.02, inv.nr. 449, map 1, p. 17 en 31 (dossier Kneppelfreed).

139 Allart van der Woude, 'De Fryske beweging en de geheime dienst', *LC*, 9 maart 2024; vgl. Nationaal Archief, Den Haag: toegang 2.04.127, inv.nr. 716.

140 *Heerenveensche Coerier*, 22 maart 1952; Tresoar: toegang 17.02, inv.nr. 449, map 2 (dagrapport 17 maart 1952).

141 *LC*, 24 maart 1952; Van der Schaaf, *Skiednis*, 369.

142 *LC*, 27 september 1952; NvhN, *Ibidem*.

143 Jaap J. Kalma, 'Bedrog, bedriegers en bedrogenen', *De Vrije Fries* 55 (1975), 5-13, 7.

6. FNV-voorman Jan Bearn Singelsma houdt in 1966 een herdenkingsrede op het Reaklif. Foto: Tresoar

seerde apen' die te veel zouden toegeven aan het 'Hollandse etnocentrisme'.¹⁴⁴ In 1983 ijverde de FNP voor invoering van regionaal zelfbestuur; in 1988 hekelde de actiegroep Warns 2000 het 'Haagse kolonialisme' waaraan het provinciebestuur zou meewerken.¹⁴⁵ In 1992 verschenen bij de herdenking vertegenwoordigers van extreemrechts die Friesland voor de Friezen wensten. Nieuwkomers zijn wel degelijk welkom, reageerde een woordvoerder van de Ried fan De Fryske Beweging, als ze maar Fries willen leren.¹⁴⁶ Naar aanleiding van het gebeuren verspreidden antifascisten de leus *Leaver dea as rassist!*¹⁴⁷

En terwijl het publiek op leeftijd raakte, golfd en ook de meningen heen en weer. Bepleitte de één meer openheid, tolerantie en gastvrijheid, anderen vroegen juist om hardere actie en stevige maatregelen om 'de takomst fan ús heitelân, ús kultuer en ús memmetaal' veilig te stellen.¹⁴⁸ Het ligt aan de Friezen zelf, die te gemakkelijk inbinden, mopperden de woordvoerders van de Friese beweging.¹⁴⁹ Vertegenwoordigers van de jongste generatie wensten daarentegen afscheid te nemen van 'stokâlde sentimenten en de negativiteit'.¹⁵⁰

Leaver dea as slaef! werd een van de leuzen van de Blokkeerfriezen, die in 2017 de actievoerders

144 Martin Smit, 'Brandsma mut fut! Het libertair-provincialisme van Swatte Jat', *Twaalfde Jaarboek Anarchisme "De As"* (2008), 49-57, 55; *LC*, 29 september 1977; *NvH*, 3 oktober 1977.

145 *LC*, 26 september 1983.

146 'Fryslân Boppe: Slag bij Warns', *Omrop Fryslân*, 25 oktober 1992; <https://weromrop.omropfryslan.nl/nl/uitzending/fryslan-boppe-slag-bij-warns-en-frico-domo> (geraadpleegd 1 juli 2024).

147 *LC*, 24 september 1994.

148 Maria del Grosso, 'Reaklif: een plek waar je wel of niet wilt zijn', *LC*, 26 september 2014.

149 Marc van Oostendorp, "De grootste vijanden van het Fries zijn de gewone Friezen". Het Fries en de Friese beweging in de 21ste eeuw', *Onze Taal* 75 (2006), 134-36; 'Friezen zelf schuldig aan uitverkoop Friesland', *LC*, 25 september 2006: Het betreft uitspraken van Jabik van der Bij van de Ried fan de Fryske Beweging en Jacob Kramer van de FNP.

150 *LC*, 3 oktober 2015.

van Kick Out Zwarte Piet de toegang tot Dokkum wilden ontzeggen. De boze Friezen kregen achteraf steun van de Jongfryske Mienskip: het Pietenprotest zou ‘de traditie ernstig verstoren en daarmee de kinderrechten schenden’.¹⁵¹ In het spoor van de coronapandemie ontdekten ook complotdenkers het monument bij Warns. Klimaatsepticus Rypke Zeilmaker presenteerde er zijn boek *Liever dood dan slaaf* en las in juli 2022 een ‘Verklaring van het Frije Fryske Folk’ voor, waarin hij opriep de regering omver te werpen.¹⁵²

In Duitsland gebruikten protesterende boeren dezelfde protestslogan, zonder zich om de impliciete verwijzingen naar de Hitlertijd te bekommeren. T-shirts met het opschrift ‘*Leaver dea as slaef!*’ werden populair bij neonazi’s en dwarsdenkers van diverse pluimage. Daarnaast ging de spreuk een rol spelen in de theatrale romantiek rond films als *Redbad* (2017) en *Grutte Pier* (2022) en in het repertoire van muziekgroepen als de Friese folk-metalband Baldrs Draumar en de Oost-Duitse hardcoreband COR.

Bij de Warns-herdenking in 2023 waarschuwde antropologe Anne-Goaitske Breteler dat er te gemakkelijk wordt ‘voortgeborduurd op een vastgeroest idee’ over de veronderstelde identiteit van de Friezen.¹⁵³ Dit overtrokken identiteitsbesef werkt het ontstaan in de hand van ‘ingebeelde gemeenschappen’, een term van Benedict Anderson. Hij leidt tot de mythe dat, zoals Goffe Jensma het ooit uitdrukte, alle Friezen op een of andere manier familie van elkaar zijn.¹⁵⁴ Die mythe zorgt ervoor dat we onderscheid kunnen maken tussen ‘de Friezen’ en hen die daar niet toe behoren: de een wordt tot de eigen gemeenschap gerekend, de ander juist buitengesloten.

De taalkwestie fungeert hierbij soms als splijtzwam. Niet iedere Fries spreekt immers Fries. En wie het wel geregeld spreekt (tweederde van de

inwoners), voelt zich niet automatisch verbonden met de Friese taalgemeenschap en al helemaal niet met het activistische deel van de Friese beweging. Andere aspecten, zoals liefde voor natuur en landschap, zijn voor veel Friezen minstens zo belangrijk. Anders gezegd: identiteit is veranderlijk en we maken allemaal – meer nog dan vroeger – deel uit van verschillende gemeenschappen, waarvoor we in veel gevallen zelf kiezen. ‘Laten we dus iets minder reppen over de populistische vrijheidsstrijders, maar des te meer over hoe het écht met de Fries gaat’, stelt Breteler.¹⁵⁵

Zo is de gedenksteen van Warns een steen des aanstoets geworden. Een steen die uitnodigt tot radicale stellingname, overspannen verwachting en luidkeelse teleurstelling. De hyperbool die gelijkgestemden eerder in eenzelfde keurslijf dwong, leidt nu tot verdeeldheid. Maar daarmee is de gedenksteen niet overbodig geworden. De spreuk nodigt nog altijd uit tot nadenken, niet alleen over het verleden, meer nog over onze omgang daarmee.

151 Sjoerd Groenhof, ‘It skeinen fan bernjerjochten by it Sinteklaasfeest te Dokkum yn 2017’, *Nij Frisia* 57, nr. 2 (juni 2018), 7-9.

152 Ferklearring Frije Fryske Folk. De Ommekeer (13 juli 2022), <https://www.youtube.com/watch?v=n77ClIBVdps> (geraadpleegd op 20 september 2023); ‘Steeds meer steun voor boeren vanuit bevolking’, *De Andere Krant*, 16 juli 2022.

153 Anne-Goaitske Breteler, ‘De (on)vrije Fries’, *LC*, 30 september 2023, 18.

154 Goffe Jensma, *Exit Fryslân. Plaats, taal en verbeelding in Friesland (1800-2022)* (Gorredijk 2023), 127-139, de tekst betreft zijn oratie uit 2009.

155 Breteler, ‘De (on)vrije Fries’, 18.

1. Lothar I, Lothar Gospels, St Martin de Tours, 849-851. Image: Bibliothèque nationale de France, Latin 266, fol. 1v. Image: Gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France.

Who ruled Frisia in the mid-ninth century?

SIMON COUPLAND¹

Introduction: why is this article necessary?

It is well known that the Carolingian province of Frisia was much larger than the present-day Dutch province of Friesland, or indeed than that province combined with neighbouring Groningen and the German province of Ostfriesland.² What is less widely appreciated is that there is a difference of opinion among scholars over who ruled the various regions of Frisia following the death of the emperor Louis the Pious (814-840) and the division of the

empire in 843. The problem arises from the fact that the treaty of Verdun which agreed the partition has not survived in full, but is only recorded in summary form in the Annals of St Bertin, and in these few lines Frisia is not mentioned by name. All that is stated is that the kingdom of Louis the German (840-876) included ‘everything beyond the Rhine’ as well as Speyer, Worms and Mainz, while his brother Lothar I (840-855) received the land ‘between the Rhine and the Scheldt where it runs into the sea’.³ This appears to suggest that the

2. Map of Frisia in the Carolingian era. Image: S. de Bruijn, G.J. de Langen and H. Mol, *Provinsje Fryslân/Fryske Akademy*.

1 Affiliated Researcher at the Fryske Akademy and Affiliated Scholar, Macdonald Institute for Archaeology, University of Cambridge; Scientific Advisory Board member, Liebenstein Gesellschaft.

2 Important recent discussions of Carolingian Frisia include J. Hines and N. IJssennagger (eds.), *Frisians and their North Sea Neighbours: From the Fifth Century to the Viking Age* (Woodbridge 2017); M. Stoter and D. Spiekhou, *We Vikings. Frisians and Vikings in the Coastal Area of the Low Countries* (Leeuwarden 2020); J. Hines and N. IJssennagger-van der Pluijm (eds.), *Frisians of the Early Middle Ages* (Woodbridge 2021).

3 *Annales Bertiniani* 843: F. Grat, J. Vielliard and S. Clémencet (eds.), *Annales de Saint-Bertin* (Paris 1964), 44-45; *The Annals of St-Bertin*, trans. J. L. Nelson (Manchester 1991), 56.

3. The traditional division of Frisia following the Treaty of Verdun (843). Image: Edmaps.com.

whole of Frisia north of the Rhine fell into Louis the German's East Frankish Kingdom, but in 855 the same author, Prudentius of Troyes, reported that Lothar granted 'all of Frisia' (*totam Fresiam*) to his son Lothar II (855-869).⁴ The clear implication is that this was more than the small strip of coastal territory between the mouth of the Scheldt and the mouth of the Rhine. Traditionally historians have given greater weight to the later account, particularly given the abbreviated form and lack of specific reference to Frisia in 843, and have there-

fore concluded that the whole province of Frisia formed part of the Middle Kingdom governed by Lothar I and then his son (see figure 3). A number of academics have now questioned this interpretation, however, arguing that Lothar reigned only over West Frisia, from the Sinfal, the coastal basin south of Walcheren, to the Vlie. According to this hypothesis, Louis the German was granted Central Frisia – Oostergo and Westergo, described in a recent book as 'the largest... most densely populated and richest' of the salt marsh regions⁵ – as well as

⁴ *Annales Bertiniani* 855: ed. Grat, Viellard and Clémencet, 70; *Annals of St-Bertin*, trans. Nelson, 80.

⁵ G. de Langen and J.A. Mol, 'Landscape, Trade and Power in Early-Medieval Frisia', in Hines and IJssennagger-van der Pluijm (eds.), *Frisians of the Early Middle Ages*, 79-136, at 86.

East Frisia between the Lauwers and the Weser (see figure 4).⁶ This belief stems from their reading of the settlement agreeing the division of Lothar II's kingdom following his death in 869, the Treaty of Meerssen (870), and the interpretation of this text is obviously crucial. The new approach also raises questions about the reliability of the *Lex Frisionum* and the way in which the Franks themselves defined 'Frisia' at the time. So who did rule the various regions of Friesland in the mid-ninth century? This short essay will re-examine the primary sources and bring in the previously untapped source of numismatics to offer a fresh perspective on this question which divides the academic community. It will conclude that in the case of Westergo and Oostergo there is a significant amount of evidence upholding the traditional view that these Central Frisian territories formed part of Lothar's Middle Kingdom, and that although there is much less to indicate who ruled East Frisia between 843 and 870, one document in particular again suggests that it was Lothar I and II.

Kaj van Vliet questions the traditional view

It is above all the work of Kaj van Vliet which has led to the belief among a growing group of scholars that the extent of Lothar's rule in Frisia was much less than has previously been believed.⁷ First in his PhD thesis about the medieval clerical communities within the Diocese of Utrecht and then in a subsequent article Van Vliet argued that the wording of the Treaty of Meerssen, which apportioned Lothar II's former kingdom between Charles the Bald (840-877) and Louis the German, has consistently been misinterpreted.

4. The area which Jongbloed describes as 'Middenrijks Friesland'. Image: Jongbloed, "Cold case", 34.

The key phrase is a reference to Louis receiving – in addition to Utrecht and the counties of Teisterbant and Betuwe – *de Frisia duas partes de regno quod Hlotharius habuit* ('in Frisia, two parts of the kingdom which Lothar held'), while Charles was given *de Frisia tertiam partem* ('the third part of Frisia').⁸ Previous scholars such as D.P. Blok had assumed that these three parts related to the three parts of Frisia described in the *Lex Frisionum*: from the Weser to the Lauwers, the Lauwers to the Vlie, and the Vlie to the Scheldt estuary.⁹ Van Vliet claimed that this cannot be correct because the Meerssen treaty indicated that

6 For example: 'For good reasons, the latest research no longer sees the whole of Frisia as belonging to the area given to Lothar in the Treaty of Verdun, but only a part of it. Only Dorestad was under Lothar's protection; Oostergo and Westergo must have belonged to Louis the German': M. Schäpers, *Lothar I. (795-855) und das Frankenreich* (Vienna, Cologne and Weimar 2018), 484 (translation S. Coupland). Others holding these views include Kaj van Vliet, Jens Schneider and Hein Jongbloed: see below.

7 K. van Vliet, *In Kringen Van Kanunniken: munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002), esp. 133-135; Idem, 'Traiecti muros heu! The Bishop of Utrecht during and after the Viking Invasions of Frisia (834-925)' in R. Simek and U. Engel (eds.), *Vikings on the Rhine: Recent Research on Early Medieval Relations between the Rhinelands and Scandinavia* (Vienna 2004), 133-154, at 136-138.

8 *Annales Bertiniani* 870: ed. Grat, Vielliard and Clémencet, 173-174; *Annals of St-Bertin*, trans. Nelson, 169.

9 D.P. Blok, 'Holland und Westfriesland', *Frühmittelalterliche Studien* 3.1 (1969), 347-361.

it was the Meuse (Maas) rather than the Vlie that formed the northern border of Charles's portion.¹⁰

In Van Vliet's view this signifies that the other two 'parts', which Louis the German gained, must have been the regions (1) between the Meuse and the Rhine and (2) between the Rhine and the Vlie. That in turn leads to the unavoidable conclusion that Central Frisia – Oostergo and Westergo – and East Frisia must have already belonged to Louis the German's East Frankish kingdom, rather than, as had been assumed by virtually all earlier scholars, Lothar's Middle Kingdom.

Jens Schneider develops the argument

Van Vliet offered no further evidence for his conclusion, principally because his concern was to establish the boundaries of the diocese of Utrecht, the subject of his thesis and his article, rather than who ruled the various regions of Frisia in the mid-ninth century. It was Jens Schneider who subsequently sought to find further evidence to bolster the case put forward by Van Vliet.¹¹ His first text was the cartulary of Werden, in which two charters giving land in Frisia to the abbey were dated using Louis the German's regnal years, even though earlier charters had referred to Lothar's reign.¹² The flaw in Schneider's argument, however, is that a charter of 12 November 843 (thus drawn up after the Treaty of Verdun) described how a gift to the abbey of land in

Menden in Nordrhein-Westfalen was made 'in the fourth year of King Lothar', even though Menden unquestionably lay in territory ruled by Louis the German.¹³ In fact, the charters from 841 to January 845 all referred to Lothar as ruler, and all those from August 845 onwards to Louis the German. As Maria Schäpers has pointed out, this reflected the loyalties of the abbot of Werden, Altfrid, who was a supporter of Lothar but was ultimately, albeit reluctantly, obliged to recognise Louis the German's rule because the abbey fell into his territory east of the Rhine.¹⁴ The charters do not therefore reveal anything about who ruled Central or East Frisia in the mid-ninth century.

Schneider's second line of argument was based on Scandinavian activity in Frisia, particularly the benefices held by Viking leaders related to the Danish royal family.¹⁵ It is frustrating to read his first conclusion, that the relationships between the various similarly-named individuals demands an in-depth study,¹⁶ because just such a study was published by the present author in a major journal in 1998, setting out clearly the web of connections between them and the different parts they played in relation to the Franks.¹⁷ Dismissing the *Lex Frisionum* as an unreliable source of information, Schneider analysed the references to 'Frisia' in the four main annals of the period (the Royal Frankish Annals, and the Annals of St Bertin, Xanten and Fulda) in order to establish how the term would have been understood in the mid-ninth

10 Van Vliet, 'Traiecti muros heu!', 137 and n. 14; cf. Idem, *In Kringen Van Kanunniken*, 133 and n. 547. It is important to note that although Van Vliet claimed that 'the Meuse, at least downstream of Liège, served as the frontier', the treaty only referred to the Meuse as the border as far as Upper and Lower Maasgau: *Annales Bertiniani* 870: ed. Grat, Vieliard and Clémencet, 174; *Annals of St-Bertin*, trans. Nelson, 169. This is an issue to which we shall return below.

11 J. Schneider, *Auf der Suche nach dem verlorenen Reich. Lotharingen im 9. und 10. Jahrhundert* (Cologne, Weimar and Vienna 2010), 78–91.

12 Schneider, *Auf der Suche*, 81. Th. J. Lacomblet (ed.), *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Köln, der Fürstentümer Jülich und Berg, Geldern, Moers, Kleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden*, vol. 1 (Elberfeld 1840), 25–32. The texts can be consulted at http://www.michael-buhlmann.de/Werden_Quellen_I/index.htm (accessed 17.7.23).

13 Lacomblet (ed.), *Urkundenbuch*, vol. 1, 26 (no. 57).

14 Schäpers, *Lothar I.*, 548–549; cf. T. Schieffer, 'Zu einem Briefe der späten Karolingerzeit', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 2 (1938), 193–204.

15 Schneider, *Auf der Suche*, 81–91.

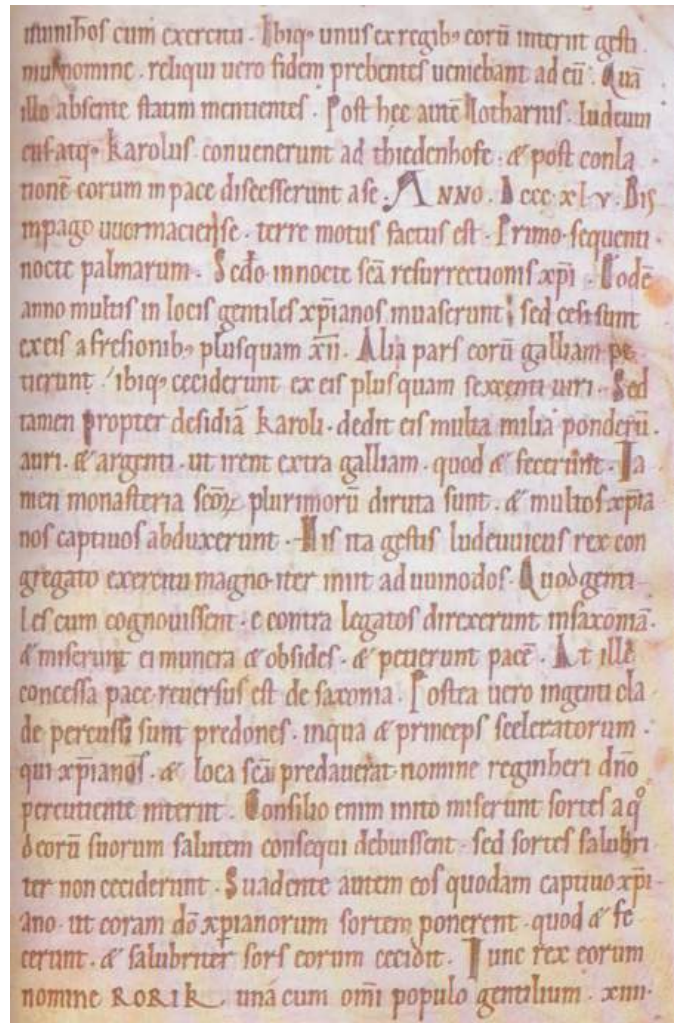
16 'Diese Konstellationen erfordern eine eigene Untersuchung': Schneider, *Auf der Suche*, 85.

17 S. Coupland, 'From poachers to gamekeepers: Scandinavian warlords and Carolingian kings', *Early Medieval Europe* 7.1 (1998), 85–114, reprinted in S. Coupland, *Carolingian Coinage and the Vikings: Studies on Power and Trade in the 9th Century* (Aldershot 2007), no. XII.

century. He judged that West Frisia and Frisia citerior, particularly Dorestad and the Danish benefices stretching from the Scheldt to Kennemerland, were mentioned more often than Central Frisia, concluding that West Frisia had now replaced Oostergo and Westergo as the heart of the Carolingian province.¹⁸ Schneider believed that this western region therefore represented the Frisian kingdom 'quod Hlotharius habuit', in the words of the Meersen treaty. He claimed that support for this idea could be found in the Annals of St Vaast for 882, when Charles the Fat gave the Viking leader Godfrid 'the kingdom of the Frisians which Rorik the Dane had previously ruled.'¹⁹ In the same year the Annals of St Bertin described this territory as 'Frisia and the other benefices which Rorik had previously held.'²⁰ Apparently unbeknown to Schneider, Hein Jongbloed had quoted the same passages to make a similar argument two years earlier, calling this West Frisian kingdom – which he distinguished from Lotharingia – 'Middenrijks Friesland' (see figure 4).²¹

Flaws in the revisionist hypothesis

There are three major weaknesses in Schneider's analysis, however. The first is that he failed to take account of the fact that the two most substantial annals for the period in question – those of St Bertin and Fulda, which are considerably longer than the Annals of Xanten – were compiled far from Frisia (the same is true of the Royal Frankish Annals, but that text contains very few references to Frisia). As a result they have much greater awareness of, and interest in, events in the south of Frisia and the Frankish-oriented region around the port of Dorestad and the cathedral city of Utrecht than the remote coastal regions of Central and East Frisia.²²

5. The Annals of Xanten 845, British Library, Codex Cotton Tiberius C.XI. Note the purported 12,000 casualties in line 9 and the name of Rorik at the bottom of the page. Image: Public domain.

18 Schneider, *Auf der Suche*, 87-91.

19 Godefridus vero rex ad eum exiti, cui imperator regnum Fresonum, quod olim Roricus Danus tenuerat, dedit: Annales Vedastini 882: Annales Xantenses et Annales Vedastini, ed. B. de Simson, MGH, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (Hannover and Leipzig 1909), 51 (all translations in the article are the author's).

20 Frisiam aliosque honores quos Roricus habuerat reciperet: Annales Bertiniani 882: ed. Grat, Viellard and Clémencet, 248; *Annals of St-Bertin*, trans. Nelson, 225.

21 H. H. Jongbloed, "Cold case" Upladen (oktober 1016): Godfrieds prefectuur tussen grote politiek en dynastieke competitie (850- 1101)', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 11 (2008), 7-68, at 31-35.

22 S. Coupland, 'Carolingian Frisia and the Vikings: confrontation and cohabitation', in M. Gierszewska-Noszczyńska, L. Grunwald and O. Grimm (eds.), *Frankish seats of power and the North – centres between diplomacy and confrontation, transfer of knowledge and economy* (forthcoming).

This is very evident from their coverage of events, and provides a contrast to the descriptions of Scandinavian activity in Frisia in the Annals of Xanten, which were probably written in Gendt near Nijmegen.²³ The Xanten annalist thus twice explicitly named Oostergo as the target of Viking attacks (on one occasion Westergo as well), while the Royal Frankish Annals and the Annals of Fulda and St Bertin failed to mention these northern counties at all.²⁴ It is true that, following Schneider's method, the Annals of Xanten mentioned Dorestad five times, compared with Oostergo twice, and Westergo and Walcheren only once, but all these references related to Viking attacks rather than to the Danish benefices.²⁵ The latter were mentioned just twice, and then only indirectly.²⁶ Indeed, almost all the references to Frisia in the Xanten annals described Viking attacks inflicted somewhere in the province, many of them without any further geographical details. Schneider's analysis was thus skewed by an overemphasis on the south and west of the Netherlands, and the Danish benefices in particular, in the longer, less local, Frankish texts.

A second flaw relates to the definition of the term 'Frisia', which as we have seen is central to Schneider's interpretation of the treaty of Meersen. Schneider rightly noted that annalists used the term to refer to different regions,²⁷ but by this meant simply that at times different authors focussed on different parts of Frisia. What he failed to consider was how Frankish authors used the term and how they defined Frisia's borders. This goes to the core of Van Vliet's claim, and in fact fatally undermines it. In this regard the Annals of St Bertin represent a key text, for they were not only one of the annals studied by Schneider

which included a large number of references to Frisia, but also contained the crucial description of the Treaty of Meersen. What emerges from a careful reading of the annals is that they consistently drew a distinction between Frisia on the one hand and Dorestad, Teisterbant and Betuwe on the other, indicating that these inland regions were not regarded as part of Frisia. For instance, in 836 Vikings sacked '*Dorestadum et Frisiam*', and several similar instances could be quoted.²⁸ More significant, because closer in style to the Meersen treaty, is the account of how in 839 Louis the Pious offered his son Lothar land including '*ducatum Frisiae usque Mosam, comitatum Hamarlant, comitatum Batauorum, comitatum Testrebent cum Dorestado*'.²⁹ The first point to note is that 'the duchy of Frisia as far as the Meuse' must have signified Frisia north of the Meuse, as it was contrasted with 'the territory between the Meuse and the Seine', which went to Charles the Bald.³⁰ Secondly, and crucially, Betuwe, Teisterbant and Dorestad all lay north of the Meuse, but were not seen as part of Frisia, so that 'Frisia as far as the Meuse' must include the coastal region to the west of the Vecht (see figure 2). Thirdly, the fact that this Frisian duchy immediately followed 'the duchy of Thuringia with its marches and the *regnum* of Saxony with its marches' implies that the whole of Carolingian Frisia was in view here, running all the way to the border with Saxony.

While neither Betuwe, Teisterbant nor Dorestad were viewed as part of Frisia, the description of a Viking raid in 837 reveals that Walcheren definitely was,³¹ as was Rüstringen at the province's other extremity, being explicitly described as 'a county in the province of Frisia'

23 H. Löwe, 'Studien zu den Annales Xantenses', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 8 (1951), 59-99; Schäpers, *Lothar I.*, 27-29; cf. Schneider, *Auf der Suche*, 86, n. 280.

24 'As usual the Northmen ravaged Oostergo and Westergo': *Annales Xantenses* 846, cf. also 873: ed. de Simson, 15, 32.

25 *Annales Xantenses* 834, 835, 837, 846, 847, 850, 873: ed. de Simson, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 32.

26 *Annales Xantenses* 850, 873: ed. de Simson, 17, 32.

27 Schneider, *Auf der Suche*, 88.

28 *Annales Bertiniani* 836: ed. Grat, Vielliard and Clémencet, 19; cf. *Annals of St-Bertin*, trans. Nelson, 35.

29 *Annales Bertiniani* 839: ed. Grat, Vielliard and Clémencet, 32; cf. *Annals of St-Bertin*, trans. Nelson, 45.

30 *Annales Bertiniani* 839: ed. Grat, Vielliard and Clémencet, 32; cf. *Annals of St-Bertin*, trans. Nelson, 45.

31 *Annales Bertiniani* 837: ed. Grat, Vielliard and Clémencet, 21; cf. *Annals of St-Bertin*, trans. Nelson, 37.

in 826.³² When these different references are combined, the clear implication is that Frisia was defined as a coastal province which stretched from the *Sincfal*, the coastal basin south of Walcheren, to the Weser, which formed the eastern border of Rüstringen, just as the *Lex Frisionum* describes. This text has incidentally been subject to renewed study in recent years and shown to be consistent with what is later found in Old Frisian law and thus not only genuine but also a valuable contemporary source.³³

The key passage: interpreting the treaty of Meersen

Turning then to the Meersen text, by 870 Dorestad had disappeared as a port of any significance so was not mentioned.³⁴ Louis the German was given 'comitatum Testrebant, Batua, Hattuarias' and many others, and, as previously noted, 'de Frisia duas partes de regno quod Hlotharius habuit', while Charles the Bald received numerous lands in the south of Lothar II's kingdom and, without further qualification, 'de Frisia tertiam partem'.³⁵ As was mentioned earlier, unlike the partition of 839, the dividing line within Frisia was not specified, and once the definition of Frisia as a coastal territory excluding Betuwe and Teisterbant is recognised, it becomes apparent that the treaty did not limit Charles the Bald's portion of Frisia to the region between the Scheldt and the Meuse as Van Vliet and, following him, Schneider have proposed.

A crucial question is therefore: what was 'the realm which Lothar held in Frisia', and was it coterminous with the Danish *regnum* referred to

in 882? Despite the use of a number of common words, the phrases in the two sources are by no means 'exactly the same' as Jongbloed claimed.³⁶ Charles the Fat's land-grant to Godfrid in 882 simply identified the territory in question as 'the kingdom of the Frisians which Rorik the Dane had previously ruled',³⁷ and there is nothing surprising about the use of the word *regnum* given that at least two contemporary Frankish sources referred to Rorik as *rex*.³⁸ By contrast, the *regnum* ruled by Lothar II was a significantly larger territorial entity, with Frisia only a small part of it, as the extensive list of regions in the Meersen treaty highlights. While Danes living in the Netherlands might have regarded the Scandinavian benefice as their *regnum*, and their leader as its *rex*, there is no evidence that the coastal strip from the *Sincfal* to the Vlie was ever recognised by Franks or Frisians as a 'kingdom' under Lothar.³⁹

The obvious division of coastal Frisia into three parts in 870 is thus – as previous scholars have assumed – that Charles was given West Frisia, from the *Sincfal* to the Vlie, including Kennemerland, and Louis the German Central and East Frisia, including Westergo, Oostergo and Rüstringen. The acquisition of Lothar's West Frisian territory by Charles the Bald incidentally explains why the king met with Rorik in 870 and twice in 872, even though it was Louis the German who now ruled over Rorik's territory around Dorestad.⁴⁰ It explains why the Annals of St Bertin referred to the Viking leader Godfrid receiving '*Frisiam aliosque honores quos Roricus habuerat*' in 882. In Hincmar's eyes Kennemerland and the coast to the south of it

32 *Annales regni Francorum inde ab A. 741 usque ad A. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* 826, ed. F. Kurze, MGH, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (Hannover 1895), 170; Schneider, *Auf der Suche*, 82.

33 H. Nijdam, 'Law and Political Organization of the Early Medieval Frisians (c. AD 600-800)', in Hines and IJssennagger-van der Pluijm (eds.), *Frisians of the Early Middle Ages*, 137-170.

34 S. Coupland, 'Dorestad and the north: Frankish connections to Scandinavia', in Gierszewska-Noszczyńska, Grunwald and Grimm (eds.), *Frankish seats of power and the North* (forthcoming).

35 *Annales Bertiniani* 870: ed. Grat, Viellard and Clémencet, 172-174; *Annals of St-Bertin*, trans. Nelson, 168-169; *Divisio regni Hlotharii II*: A. Boretius and V. Krause (eds.), MGH, *Capitularia regum Francorum* 2 (Hannover 1897), 193-195.

36 Jongbloed, '"Cold case" Upladen', 35. Schneider was more circumspect, saying only that the two texts 'appear to tie in' with one another: *Auf der Suche*, 90.

37 See n. 19 above.

38 Coupland, 'From poachers to gamekeepers', 98-99, 100.

39 So also J. M. van Winter, 'Mittelreichisches Friesland eine Markgrafschaft?', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 13 (2010), 33-57, at 46.

40 Coupland, 'From poachers to gamekeepers', 99.

belonged to Frisia, but the Dorestad region which Rorik had held in benefice did not. Furthermore, it makes sense of the description of Rorik's benefice in 850 as '*Dorestadum et alios comitatus*', because the latter phrase denoted the western coastal counties of Frisia.⁴¹

Further evidence for the traditional view

The third weakness in Schneider's analysis is his failure to address certain references to events in Frisia which run counter to his thesis. These include an account in the Annals of St Bertin for 866, when part of a Viking fleet from the Seine 'returned for a while to the IJssel region and got up to whatever they pleased, apart from striking a deal with Lothar.'⁴² The IJsselgouw, on the northern section of the IJssel river, lies in an area which Van Vliet and Schneider saw as ruled by Louis the German,⁴³ but the St Bertin annals make it clear that it was part of the kingdom of Lothar II (his father having died in 855). This raid incidentally underlines the point made earlier about contemporary references to Frisia. While annalists did discuss the circumstances by which certain Danish leaders became benefice-holders in Frisia, the many Viking attacks on the region were also of considerable concern to them, even if their accounts were often frustratingly brief. For example, in the year 845 Vikings are said to have fought three battles 'in Frisia', losing one but winning two with great slaughter. The Fulda annalist regrettably neglected to provide any indication of the locations of these encounters.⁴⁴ The Annals of Xanten for that year reported only the battle the

raiders lost, claiming that 'more than 12,000 of them were slain by the Frisians', a figure which was undoubtedly exaggerated.⁴⁵ These events presumably lie behind the subsequent entry for 846, cited earlier: 'As usual the Northmen ravaged Oostergo and Westergo.'⁴⁶ The implication is that this was the latest in a string of attacks, including the one in 845, even though no others had been described. Unfortunately neither annalist reported which Frankish monarch was ruling this part of Frisia at the time, but it is important to bear in mind that there is no evidence that Central Frisia ever formed part of a Danish benefice. As was noted earlier, Schneider's emphasis on events in West Frisia and the granting of land there to certain Scandinavian leaders is thus misleading, for many raids on Frisia during the mid-ninth century were mentioned, albeit with few details of who carried them out, or precisely when or where they took place.⁴⁷

Another passage which indirectly casts doubt on Schneider's hypothesis is the report of Rorik's actions over the course of the previous decade in the Annals of Fulda for 850. Having earlier fled from Lothar at an unspecified date, Rorik is said to have pledged loyalty to Louis the German and lived in the East Frankish Kingdom 'among the Saxons who border the Northmen.' From here he collected a Danish force and began to carry out piracy and to 'ravage places in Lothar's kingdom on the North Sea coast.'⁴⁸ If Louis the German ruled Central and East Frisia, as the revisionist view believes, in the 840s Rorik and his fleet must have been sailing past Oostergo and Westergo on their way from their eastern base to attack Lothar's territory in West

41 *Annales Bertiniani* 850, 882: ed. Grat, Vielliard and Clémencet, 59, 248; *Annals of St-Bertin*, trans. Nelson, 69, 225; cf. Schneider, *Auf der Suche*, 90.

42 *Pars quaedam ex ipsis aliquandiu in pago Isaliae redit et libitibus suis, excepta publica Hlotharii coniunctione, perfruitur: Annales Bertiniani* 866: ed. Grat, Vielliard and Clémencet, 127; *Annals of St-Bertin*, trans. Nelson, 131-132. This is, it is true, an emendation from an original text reading '*in pago Italiae*', but since it was proposed by Pertz in 1826 it has been accepted by all successive editors: see Grat, Vielliard and Clémencet, 127, n. 1 and F. Lot, 'Une année du règne de Charles le Chauve: année 866', *Le Moyen Âge*, Second Series, VI (1902), 393-438.

43 Van Vliet, *In Kringen Van Kanunniken*, 134 (Kaart 11).

44 *Annales Fuldenses* 845: ed. F. Kurze, *MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (Hannover 1891), 35; *The Annals of Fulda*, trans. T. Reuter (Manchester 1992), 23.

45 *Annales Xantenses* 845: ed. de Simson, 14.

46 *Annales Xantenses* 846: ed. de Simson, 15.

47 See Coupland, 'Carolingian Frisia and the Vikings' (forthcoming).

48 *Annales Fuldenses* 850: ed. Kurze, 39; *Annals of Fulda*, trans. Reuter, 30.

Frisia. Yet there are no references to raids on what is now Noord- or Zuid Holland or Zeeland at this time, while as we have seen there are explicit references to incursions in Oostergo and Westergo. By contrast, if Lothar was ruling Central Frisia, attacks on that region by Rorik and his men would have met with Louis' approval; indeed, he may even have encouraged them.⁴⁹

In sum, contemporary written sources offer no support to the thesis that Louis the German ruled Oostergo and Westergo from 840 to the death of Lothar II in 869, but rather indicate that the traditional view, locating them in the Lotharingian Middle Kingdom, is correct. Neither the Werden charters nor the texts describing Viking activity in the north corroborate the theory put forward by Van Vliet and Schneider, nor does the text of the Treaty of Meersen.

As for East Frisia, Johanna Maria van Winter has suggested a third scenario, namely that Lothar controlled West and Central Frisia from 843, but that East Frisia was ruled by Louis the German. Her basis for the former was that the Gerulfinger family held lands in Central Frisia and were closely linked to Godfrid the Danish benefice holder in the 880s, but she offered no evidence for the attribution of the lands east of the Lauwers to the East Frankish Kingdom.⁵⁰ Maria Schäpers described van Winter's argument as unconvincing, preferring to follow Van Vliet, Schneider and Jongbloed, but she, too, failed to quote any other source material in support of the hypothesis.⁵¹

Rorik's relocation to the Saxon border region beyond East Frisia in the 840s could indicate that the latter lay under Lothar's control, but this is suggestive rather than conclusive. There is, however, a charter of Lothar I which appears to

state that his kingdom abutted that of his brother Louis the German not at the Vlie but far to the east, near the borders with the Danes and Obodrites. The charter in question is one of three issued in the year 850 in favour of Count Waltbert, a follower of Lothar who had founded a monastery at Wildeshausen in Louis the German's territory.⁵² The text of the three charters was reproduced in the *Translatio sancti Alexandri* by Rudolf of Fulda.⁵³ Lothar asks for support for the count as he journeys to Rome to acquire relics for the new foundation, and gives as a reason, 'For there is a populace in parts of our kingdom made up of a mixture of Saxons and Frisians, located on the borders of the Northmen and Obodrites...' whose faith, he says, needs strengthening (emphasis mine).⁵⁴ It could conceivably be argued that this is a fraternal 'our kingdom', by which Lothar associates himself with his recently reconciled brother Louis the German, but Louis is nowhere mentioned in the text, and the natural reading of the passage is that the border region forms part of Lothar's kingdom, and thus that East Francia did indeed belong to Lothar.

Another source of evidence: coin hoards and single finds

Besides the contemporary written texts, there is in addition an entirely different type of source which offers support both to the continuing significance of Central Frisia in the mid-ninth century and to the belief that it was ruled by Lothar I at that time. This is the evidence of numismatics, which has become an increasingly valuable tool in historical research since the emergence of metal detection as a widespread popular hobby. The Netherlands is particularly well suited to this type of investigation thanks to the liberal laws surrounding detection (which

49 As Lothar is reported to have done with a different Viking leader, Harald, in the 830s, to cause grief to his father Louis the Pious: Coupland, 'From poachers to gamekeepers', 90.

50 Van Winter, 'Mittelreichisches Friesland', 46-47.

51 Schäpers, *Lothar I.*, 484 and nn. 306-307.

52 *Hlotharii I et Hlotharii II Diplomata*, ed. T. Schieffer, MGH, *Diplomata Karolinorum* III (Berlin and Zurich 1966), 256-259, nos. 108-110. See E. J. Goldberg, *Struggle for Empire: Kingship and Conflict under Louis the German, 817-876* (Ithaca and London 2006), 154-155; H. Röcklein, *Reliquientranslationen nach Sachsen im 9. Jahrhundert: über Kommunikation, Mobilität und Öffentlichkeit im Frühmittelalter*, Beihefte der Francia 48 (Stuttgart 2002), 241-246.

53 *Translatio sancti Alexandri* c. 4: MGH, *Scriptores* II (Hannover 1829), 673-681, at 677.

54 *Est enim gens in partibus nostri regni Saxonum scilicet et Fresonum commixta, in confinibus Nordmannorum et Obodritorum sita*. Reference as previous note.

6. The Wirdum hoard, concealed in the 850s, discovered in Friesland in 2014. Image: E. de Vries.

is not the case in all countries), the excellent reporting schemes of PAN and NUMIS,⁵⁵ and the strong networks among detectorists, with a number of websites where finds are shared.⁵⁶ These result in a large and constantly growing body of evidence both in the form of coin hoards and single finds, the significance of which will be explained below.

The first contribution that the numismatic material can make is in revealing that Oostergo and Westergo were still important regions in the mid-ninth century, at least in terms of prosperity and economic activity. As an article in *De Vrije Fries* 2022 showed, by far the largest number of

Dutch coin hoards from the Carolingian period have turned up in Friesland, the great majority of them from the period 840-864.⁵⁷ However, while it is true that there can be no hoarding unless there is wealth to hoard, a larger number of hoards in one particular area does not necessarily indicate that it was wealthier than other regions, but may rather reflect a higher degree of fear and unrest. This leads to more silver being buried and fewer deposits being recovered. We have already seen that there were attacks on Central Frisia in 845 and 846, and probably before that as well, and this is consequently likely to be the primary reason for the large

55 NUMIS: <https://nnc.dnb.nl/dnb-nnc-ontsluiting-frontend/#/numis/>; PAN: <https://portable-antiquities.nl/pan/#/public> (both accessed 22.7.23).

56 Such as the Facebook group *Middeleeuwse Munten* or the site *bodemvondstenwereld*: <https://www.bodemvondstenwereld.nl/index.php?> (accessed 22.7.23).

57 S. Coupland, 'Coins and Vikings: On the trail of the Scandinavians in Frisia', *De Vrije Fries* 102 (2022), 114-123, at 120.

7. Silver denier of Lothar I, Dorestad mint, 840-c. 850. Image: Peter Buis.

number of mid-ninth-century hoards from Friesland.⁵⁸ Having said that, the size of the hoards indicates that this region was unquestionably wealthy: the second hoard from Tzummarum contained over 2,500 coins,⁵⁹ and several other finds from Friesland and Groningen consisted of a hundred or more coins rather than the much smaller numbers which form the majority of Carolingian hoards.⁶⁰ There are no finds of a comparable size in West Frisia.

While the level of hoarding can be a reflection of instability and violence, this is not the case with single finds, which are stray losses over time and thus offer a more reliable indication of monetary

use and, by implication, economic activity. A chart listing the number of finds from the period 840-864 by province shows Zeeland to have the most (46), with Utrecht in second place (40), Gelderland third (30) and Friesland fourth (28).⁶¹ However, these figures conceal the fact that three major trading sites account for the overwhelming majority of finds in the provinces of Zeeland and Utrecht: 40 of the finds are from Domburg, five from Schouwen, and 36 from Wijk bij Duurstede. This is in essence the core of Schneider's thesis: here was where economic wealth was to be found, signifying that West Frisia now represented the heart of the Carolingian prov-

58 Coupland, 'Coins and Vikings', 120-121; fuller discussion in S. Coupland, 'Between the devil and the deep blue sea: hoards in ninth-century Frisia', in G. Williams and B. Cook (eds.), *Coinage and History in the North Sea World, c. 500-1250* (Leiden 2006), 241-266; updated in S. Coupland, N. Ijssennagger and C. Peek, 'A Carolingian coin hoard from Wirdum (Friesland, the Netherlands) and the Dorestad mint' in A. Willemsen and H. Kik (eds.), *Dorestad and its Networks: Communities, Contacts and Conflict in Early Medieval Europe. Proceedings of the Third 'Dorestad Congress' held at the National Museum of Antiquities, Leiden, The Netherlands, 12-15 June, 2019*, PALMA 25 (Leiden 2021), 119-135.

59 A. Pol, 'Spectaculaire schatvondst uit de 9e eeuw', *De Beeldenaar* 16/2, March/April 1992, 66-71.

60 S. Coupland, 'A checklist of Carolingian coin hoards, 751-987', *Numismatic Chronicle* 171 (2011), 203-256, nos. 59, 66, 68, 92, 105, 108, 119, 121; on the small average size of hoards see Idem, 'A supplement to the checklist of Carolingian coin hoards', *Numismatic Chronicle* 174 (2014), 213-222, at 214-215.

61 Coupland, 'Coins and Vikings', 118, Table 5.

	Netherlands	France	Germany	Italy	Total
Frisia (Lothar I, Dorestad)	89 (64%)	3 (2%)	9 (36%)	0	101
West Francia (Charles the Bald & Pippin II)	50 (36%)	124 (90%)	8 (32%)	1 (17%)	183
Germany (Louis the German)	0	1 (1%)	6 (24%)	0	7
Italy (Lothar I)	0	10 (7%)	2 (8%)	5 (83%)	17
Total	139	138	25	6	308

Table 1: Carolingian single finds minted between 840 and 864 by origin and find-spot.

ince. However, emporia such as these were predominantly focused on long-distance trade, and did not necessarily reflect the economic importance of the surrounding region. When these three sites are removed from the equation, there is only one find from Zeeland outside Domburg and Schouwen, and just two from Zuid-Holland. Utrecht has four outside Wijk bij Duurstede; Noord-Holland five. This compares with 28 from Friesland and 30 from Gelderland. Central Frisia was consequently still a wealthy region at this time, which is doubtless why it was targeted by Scandinavian attacks in the 840s.

Single finds and hoards alike also cast doubt on the notion that Louis the German ruled Central Frisia between 840 and 869, because both are dominated by coins of Lothar I minted in Dorestad, while absolutely no coins minted in Germany during this period have turned up anywhere in Carolingian Frisia. This is despite the fact that literally thousands of coins minted after 840 have been found in northern Dutch hoards.⁶²

It represents a marked contrast to the situation in Germany, where three out of four contemporary hoards included coins of Louis the German, the exception being a hoard of just a dozen coins, all minted by Lothar II in Cologne.⁶³ It is also very different from earlier decades, when numerous coins of Mainz reached the Netherlands, including Friesland, turning up both in hoards and as single finds.⁶⁴ The disappearance of German coins from the north after 840 is in part because coin production in Germany was massively reduced under Louis the German.⁶⁵ It is also due to a surprising development which is discernible after the breakup of the empire, namely the increasingly limited circulation of coinage between the newly established kingdoms.⁶⁶ This took place even though the identical designs of the coins of the various rulers would have rendered them indistinguishable to an illiterate coin-user and made it impossible for individual monarchs to exclude coins of their fellow Frankish rulers from circu-

62 The only Dutch hoard to contain any coins of Louis the German is from Roermond in Limburg, which included two of his coins among more than 1100 in total: S. Coupland, 'The Roermond coins reconsidered', *Medieval and Modern Matters* 2 (2011), 25-50. There are no Dutch single finds of his coinage.

63 S. Coupland, 'Das Münzwesen in der Zeit der Karolinger im zentralen Rheingebiet (Mainz)', in R. Diry, C. Stoess and F. Berger (eds.), *Münzstätten, Münzprägung und Münzwege des Mittelalters in Hessen. Ergebnisse der Tagung Frankfurt und Hessen im monetären mittelalterlichen Transit*, Berliner numismatische Forschungen, neue Folge, Band 12 (Berlin 2021), 19-32, at 32. The exception is Niederlahnstein: Idem, 'Ein Schatzfund Lothars II. (855-869) aus Niederlahnstein (Rheinland-Pfalz) und die Münzen von Köln im 9. Jahrhundert', *Münzfunde aus Rheinland-Pfalz* 68, *Numismatisches Nachrichtenblatt*, 5/2022, 181-186.

64 Charlemagne pre-reform hoards: Jelsum (3); Wijk-bij-Duurstede III (1). Single finds: Domburg; Franekeradeel (Oosterbierum); Lienden; Schouwen; De Marne (Houwerzijl). Charlemagne monogram hoards: Borne (3); Wijk bij Duurstede I (1). Single finds: Domburg (2); Houten; Leeuwarden; Leiderdorp; Lutjewijtwerd; Menaldumadeel (Berlikum); Oostkapelle; Texel; Tzummarum; Wijk bij Duurstede (10); 'Zuid-Holland'. Louis the Pious Class 2 hoards: Achlum (1); Wijk bij Duurstede 1845/6 (2). Single finds: Domburg; Leeuwarden; Littenseradeel; Tiel; Wijk bij Duurstede (2). Most of these finds are listed in Coupland, 'Das Münzwesen in der Zeit der Karolinger', 31-32.

65 Coupland, 'Das Münzwesen in der Zeit der Karolinger'.

66 S. Coupland, 'Attributing the Melle coins of Charlemagne and Charles the Bald, particularly single finds from the Netherlands', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 102 (2015), 61-96, at 78-81.

	West Frisia	Central Frisia	East Frisia	Frisia Citerior	Total
Frisia (Lothar I, Dorestad)	25	22	1	24	72
West Francia (Charles the Bald & Pippin II)	16	3	0	22	41
Total	41	25	1	46	113

Table 2: Frisian single finds minted between 840 and 864 by origin and find-spot.

lation.⁶⁷ The restricted circulation between 840 and 864 becomes very apparent when we compare where single finds were minted with where they were found. (Table 1). The dominance of locally minted coins is obvious in the Netherlands, France and Italy, with only Germany providing an exception. The likely reason for the latter is the dramatic reduction in minting under Louis the German mentioned earlier, leading to a shortage of locally produced coinage which was compensated for by the import of coins from elsewhere. It is nonetheless still apparent that the overwhelming majority of coins minted in Germany remained within the East Frankish Kingdom.

The second chart breaks down the Dutch finds from the four areas of Carolingian Frisia: West, Central and East Frisia and Frisia *citerior*, the inland region north of the Meuse and including Utrecht and Dorestad.⁶⁸ (No German or Italian coins were found in any of these regions so they have been omitted from the table.) The difference between the regions is clear: in West Frisia and Frisia *citerior* there are almost as many coins from the West Frankish kingdom as Dorestad issues, while in Central Frisia fully 88 per cent of finds were minted by Lothar I in Dorestad. In East Frisia there is very little evidence of coin use at all.⁶⁹ (Table 2)

Given the empire-wide trend for coins to circulate within the borders of the kingdom in which they were minted, it would be exceptional for a coin-using territory ruled by Louis the German to be wholly devoid of finds of his issues, and instead almost entirely dominated by coins minted by one of his brothers. The evidence of the coin finds, both

hoards and single finds, thus reinforces the conclusion reached above that Central Frisia was part of Lothar I's kingdom rather than the East Frankish realm of Louis the German. With regards to East Frisia, the virtual absence of numismatic evidence neither confirms nor contradicts the argument set out above that it belonged to Lothar I rather than Louis the German following the Treaty of Verdun in 843.

67 Coupland, 'Coins and Vikings', 120, Fig. 7.

68 See the discussion in de Langen and Mol, 'Landscape, Trade and Power', including the map on p. 84.

69 This is true for other periods as well: Coupland, 'Coins and Vikings', 117-118.

1. Overzichtsfoto van het Planetarium in 2013.
Foto: Koninklijk Eise Eisinga Planetarium

Het Eise Eisinga Planetarium als werelderfgoed

De lange weg naar universele erkenning

ARJEN DIJKSTRA

Het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium in Franeker kreeg in september 2023 na een jarenlang traject een plek op de Werelderfgoedlijst van Unesco. Formeel is dat de erkenning dat het oudste nog werkende mechanische model van het zonnestelsel ter wereld ‘*Outstanding Universal Value*’ bezit. Het in de achttiende eeuw gebouwde Planetarium is dus van belang voor het begrijpen van het universum. Dat is nogal een veer op de hoed van het complexe uurwerk in het kleine grachtenpand in het Friese stadje. Met deze status voegt het zich in een illuster rijtje met slechts twaalf andere plekken in het Koninkrijk der Nederlanden en ruim twaalfhonderd wereldwijd. Het Planetarium kan dus niet alleen in één adem worden genoemd met onder andere het Woudagemaal in Lemmer, de Waddenzee en het Rietveld Schröderhuis in Utrecht, maar ook met het Colosseum in Rome en Stonehenge in Zuid-Engeland.¹

Terwijl het er aanvankelijk heel anders uitzag toen Eise Eisinga (1744-1828) zijn ‘werkstuk’ net af had. Het was zelfs niet vanzelfsprekend dat het Planetarium zijn eigen maker zou overleven, laat staan dat het zou opklimmen tot deze grote hoogten. In dit artikel ga ik op zoek naar de geschiedenis van het Planetarium als publiek bezit en als monument. Ik begin bij het ontstaan en ga door tot in de huidige tijd. Er is nog geen overzichtelijke, diepgaande studie die als basis kan dienen. Ik geef hier noodzakelijkerwijs een beperkt overzicht, dat een aanvulling is op het nominatiedossier en het werk van andere onderzoekers.²

Ik maak een onderscheid tussen de waardering voor het fysieke object en de invloed die hiervan is uitgegaan op de verbeelding van het Planetarium in uitgegeven teksten. Aan de ene kant gaat het dus om de status die wordt toegekend aan het Planetarium en welke gevolgen dit heeft voor het behoud en beheer, aan de andere kant om hoe die status tot uitdrukking komt in geschiedschrijving en literatuur. Daarbij zal ik laten zien dat deze twee dingen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn: is er veel aandacht van schrijvers, dan levert dit uiteindelijk ook een beter behoud en beheer op, net zoals dat het goede onderhoud ervoor heeft gezorgd dat journalisten en schrijvers hun weg hebben kunnen vinden naar het Planetarium. Er zijn tientallen boeken, gedichten, films, artikelen en beelden gemaakt waarin het Planetarium figureert, het kent talloze navolgingen van mensen die zelf modellen zijn gaan maken van het zonnestelsel.

Dit artikel is vooral een aanzet om te beginnen met de geschiedschrijving van het Planetarium na het overlijden van Eise Eisinga. In een recent artikel merkt Sieger Vreeling dat ook op. Hij zoekt de geschiedenis voor de periode rond het einde van de negentiende eeuw goed uit en laat zien hoezeer dit inzage biedt in het verhaal van Franeker, Fryslân en Nederland.³ Het Planetarium blijkt ons niet alleen een blik te gunnen op ons universum en de wetenschap in de late achttiende eeuw, maar ook op de ontwikkeling van Nederland.

Natuurlijk is de erkenning als werelderfgoed in 2023 een voorlopig hoogtepunt, want de mensheid

1 <https://whc.unesco.org/en/list/> (geraadpleegd 1 augustus 2024).

2 Het volledige nominatiedossier is beschikbaar via <https://whc.unesco.org/en/list/1683/documents/> (geraadpleegd 1 augustus 2024). De meest recente ingang op de studie naar de geschiedenis van het Planetarium biedt S. Vreeling, ‘Eise Eisinga was hier: De afnemende authenticiteit van het Planetarium in Franeker rond 1900’, *Bulletin KNOB* 121, no. 2 (2022), 20-33.

3 Vreeling, ‘Eise Eisinga was hier’.

gaat nog eeuwen genieten van het Planetarium. Dat was het einde van een proces dat zo'n twintig jaar eerder was ingezet door de huidige 'bewaarders' van het Planetarium. Met name de directeur-conservator Adrie Warmenhoven, het bestuur van de Stichting Koninklijk Eise Eisinga Planetarium, die het pand exploiteert, en verschillende Nederlandse overheden (het Rijk, de provincie Fryslân de gemeente Waadhoeke) hebben daarin een belangrijke rol gespeeld.

Een planeetsphaerium

Eise Eisinga groeide op als zoon van een meester-wolkammer in het Friese Dronryp. In 1768 vestigde hij een eigen wolkammerij in Franeker, waar hij al snel tot de lokale elite ging horen. Tussen 1774 en 1781 bouwde hij samen met zijn vader en broer het Planetarium.⁴ De eerste keer dat de wereld kon kennismaken met het grote astronomische uurwerk was in de zomer van 1778, vier jaar nadat Eisinga begonnen was met de bouw. Hij publiceerde dat jaar een boekje met tabellen, waarin je de belastingen op allerlei producten in verschillende Friese steden en dorpen kon opzoeken: *De Vriesche Koopman*.⁵ In het voorwoord schreef hij ook over een 'half gemaakt beweeglijk astronomis planeetsphaerium' waarmee je in een oogopslag de stand van de hemellichamen kon bekijken.⁶ Vanaf dat moment kon men dus weten van het project dat Eisinga begonnen was. Het is niet bekend of er direct bezoekers kwamen of dat zijn 'planeetsphaerium' nauwelijks werd opgemerkt. Hoewel het boekje goed verkocht – Eisinga zou later verschillende herdrukken publiceren – zijn er geen bronnen te vinden van mensen die direct reageerden op deze aankondiging.

In 1780, het jaar waaruit we de eerste bezoekers aan het Planetarium kennen, zou zijn werk wel het grote publiek bereiken. Op 22 februari 1780 kreeg Eisinga bezoek van een drietal hoogleraren van de Franeker universiteit die van het Planetarium hadden gehoord. Het was nog steeds niet af, maar wel duidelijk verder gevorderd. Hij zei later dat het in 1778 al 'gangbaar' was en in 1780 vrijwel zijn definitieve vorm had, alleen was het nog niet geschilderd, al wel 'met krijt afgeteekend'.⁷ De hoogleraren zagen dus een werkend Planetarium. Een van hen was Jean Henri van Swinden (1746-1823), een van de meest vooraanstaande geleerden van zijn tijd, met een groot internationaal netwerk en een sterke drang om zich te bewijzen.

Van Swinden was zeer onder de indruk. Hij had een tafelmodel verwacht, maar vond een werkstuk dat zijn weerga niet kende.⁸ Hij was het die het Planetarium de publieke ruimte in katapulteerde. Waar de reacties op het eerdere boekje van Eisinga geen sporen hebben nagelaten, zou de bemoeienis van Van Swinden met het Planetarium van doorslaggevend belang zijn.⁹ Van Swinden begon al enkele dagen na zijn bezoek, in maart 1780, over het Planetarium te schrijven aan zijn internationale correspondenten. In verschillende van zijn brieven komen enkele alinea's voor waarin hij in het Frans een korte beschrijving van het Planetarium geeft. Deze alinea's werden vervolgens gepubliceerd in Franse, Engelse en ook Nederlandse wetenschappelijke tijdschriften. Ze werden opgenomen in rubrieken uit het genre 'van onze correspondent'.¹⁰

De Franeker professor was geen onbekende in dit soort tijdschriften en rubrieken. Hij berichtte over meteorologie, astronomie of natuurkunde en

4 A. Dijkstra, *De hemelbouwer. Een biografie van Eise Eisinga* (Gorredijk 2021); vgl. Idem, 'Eise Eisinga's World. The Profile of a Devotee to Astronomy between Enlightenment and Romanticism', in: Bijleveld e.a., *Cultivating and communicating* (Verwacht Amsterdam 2025).

5 Voor zover bekend heeft alleen de eerste druk het voorwoord met verwijzing naar het Planetarium. Hiervan zijn slechts twee exemplaren bekend: één bij Tresoar in Leeuwarden en één bij de Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen.

6 Eise Eisinga, *De Vriesche Koopman*, geciteerd in: Dijkstra, *De hemelbouwer*, 196-197.

7 Eise Eisinga, 'Bijvoegsels', in: J.H. van Swinden, J. Brouwer, en E. Eisinga, *Beschrijving [...] van een kunststuk, verbeeldende een volledig beweeglijk hemels-gestel, uitgedacht en vervaardigd door Eise Eisinga* (Franeker 1824), 141-154.

8 Dijkstra, *De hemelbouwer*, 87.

9 Dijkstra, 'Eisinga's World'; vgl. K. van Berkel, 'The Changing Landscape of Science in Eighteenth-Century Europe', in: Bijleveld, *Cultivating and communicating*.

10 Dijkstra, *De hemelbouwer*, 63-64 en 88-94.

MDCCLXXXIII.

THE Massachusetts Spy.

Or, WORCESTER GAZETTE.

The noble Effects of a Virtuous, Free and United People, shall extinguish TYRANNY, and establish LIBERTY and PEACE.

VOL. XII. THURSDAY, DECEMBER 19, 1781. (No. 607.)

FOREIGN LITERATURE.

Journal of a letter to Father Count, Prof. of the Observatory, Count of Marbourg, and corresponding Member of the Royal Academy of Sciences, concerning a curious Astronomical Machine, &c. &c.

THIS letter was written to Father Count, by M. Van Swinden, Professor of Philosophy at Franeker, in Friesland, and it contains an account of a production of unfeigned genius that almost surpasses credibility. The part of the letter that relates to this truly singular fact, is as follows:—“I am now employed in the publication of a planisphere in the Dutch language, on a singular subject: It contains the description of a very curious machine, which exhibits a complete planetarium or orrery, a movable planetarium, and represents moreover all the motions of the moon, the mean motions as well as the true. This machine was invented, calculated and made, by a citizen of Franeker, in Friesland, who never had seen any thing of the kind, nor any description, plate or drawing, that had the least relation to such an invention. It was owing to the mere unfeigned impulse of genius. He wrought at it in secret and in silence, without communicating his design to any person, and applied himself to the study of astronomy, to which he had a propensity from his early youth, and in which he had made a certain progress before he understood this surprising work. He employed in the study of his science all the hours of leisure that his calling (which is that of a wool-carder) would admit. I shall here give you a compendious description of this machine, which is superior to any I have ever seen. I am publishing a full more ample and circumstantial account of it in Dutch, to acquaint my countrymen with the uncommon merit of this modest and ingenious man, who has done an eminent title to the applause of the publick.

The matter-piece of workmanship consists, first, of a complete planetarium or orrery, which contains all the principal planets and the moon. Each of these bodies is placed at its proportional distance from the sun, moves in an eccentric orbit, according to its true eccentricity, and follows, in its motion, the laws of the true anomaly, moving with moon velocity towards the perihelion, then towards the aphelion: Each moves in its periodical time; for the whole machine is kept in motion by a pendulum clock. The moon revolves about the earth, in carried with the earth, in its motion round the sun, and discovers her phases in every part of her orbit. The planetarium is fastened to the ceiling of the chamber, and the wood-work, which is remarkable for its simplicity, is placed between the rafters and the ceiling. The ceiling is consequently divided into six concentric circles, that the shades which bear the six principal planets may pass through the grooves. The planes of these circles are fastened by vices to the rafters. There is also a seventh eccentric circle, through the groove of which an index-palm, which points out, every day, the longitude, and the declination of the sun, the moon, and the day of the month, and the sign of the zodiac in which the sun is. Each planet marks its longitude on a circle, which surrounds the groove, through which its dial or finger-pieces. The places of the poles, the apoclon and the perihelion, are marked on each of these circles, and to avoid all confusion and obscurity, the degrees from the ascending to the descending node are marked on the outside of the grooves, and the others on the inside. This is all easy to perceive, by a single look, whether the latitude is northern or southern, and the

complement of latitude is indicated at every five degrees of longitude. When a person is sitting in this chamber, he has only to lift up his eyes, and he sees the whole arrangement and situation of the planets on the ceiling. There is moreover an index which points out the day of the week and the hour of the day, as also the year, whose number changes in the right of the 31st of December. All this is admirably adjusted; but much more remains yet to be described.

At the end of this astronomical chamber there is an alcove, at the side of which is a cupboard, both of wood. Above the alcove a celestial planetarium is placed, with several dials arranged with symmetry, two of which are above the cupboard. The principal lines the equator and the ecliptic, are delineated on the planetarium, which moves on its centre in 24 four hours, 36 minutes and a second. The sun is placed in the ecliptic, and moves with the rest of the heavens every day; but his proper and annual revolution in the ecliptic is also pointed out. This planetarium is bordered by an horizon, such as it required for the latitude of Franeker; and the whole thus indicate the eight principal winds and hours of the day. That the spectator sees the sun and stars rise every day, present to the meridian, and set, as their motions are performed in nature, and the sun likewise proceeding, by his course in the ecliptic, the various seasons, and the unequal duration of day and night. At the moment that the sun rises or sets, he marks upon the horizon the time of the day; and this may be seen every moment of the day, by observing in what hour circle the sun is. The situation of the stars also, which are above the horizon, may be seen every moment.

I proceed to the dial: There are as many in number as are the objects which are to be represented:—
The hour of the day. This dial is divided into hours (for the four first objects) or into signs, and degrees (for the two last) have only one index.
The distance of the moon from her ascending node and her latitude. This dial is divided into signs and degrees, have two indexes, of which the first marks the signs, and the other the degrees, as it would mark the minutes on the dial of a planet.
The phases and age of the moon. From the first point of Aries, or her longitude.

These dials are the most difficult and the most ingeniously contrived parts of this beautiful machine; because nine of the indexes have a uniform motion, but have all a motion occasionally diversified, sometimes accelerated, sometimes retarded, in order to efface the unequal augmentation and diminution of the solar and lunar days, or all the inequalities of the motion of the moon. Moreover, as the hours of sunrise and sunset are comprehended within the hours and eight hours, the two first indexes, instead of a circular, have only an oblique motion, proceeding first from four hours to eight and going retrograde afterwards from eight hours to four, and reciprocally. The whole mechanism of this admirable work exhibits a simplicity of construction that deserves the highest applause. The time-pendulum clock sets in motion the planetarium, the planetarium, and the dial. There is besides a remarkable degree of elegance and symmetry in the construction and arrangement of this orrery. It is but late that I knew there was such a thing, and that I became ac-

quainted with the author. This modest man seems to have had no ambitious desire of being known, either to the publick or to the professors of this university. He has had no kind of assistance in the construction of this machine, nor had he ever applied himself to the study of mechanics before he undertook this arduous work. This modesty, however, does not hinder him from being communicative; for he explains all the parts of the machine, and answers all questions without mystery, and without reserve. The particular circumstances render both the work and the artist still more worthy of admiration. I am truly delighted with both. In what obscure corners and positions does genius sometimes take up its residence!

I am, Sir, &c.
Franeker, May 17, 1781.

BOSTON, December 19.

At a town-meeting on Saturday last, the Hon. Samuel Adams, Esq. the moderator, the Hon. James Sullivan, Esq. and Samuel Barrett, Esq. together with the gentlemen the Selectmen, were appointed a Committee to wait on his Excellency the Baron VIOMENIL, General and Commander of the forces of his Most Christian Majesty in the United States of America, with the following address: And yesterday the Committee waited on his Excellency accordingly.

To his Excellency the Baron VIOMENIL, General and Commander of the forces of his Most Christian Majesty, in the United States of America.

SIR,
THE Freemen and other Inhabitants of the town of Boston, legally assembled in Faneuil-Hall, congratulate your Excellency on your safe arrival in this capital of this Commonwealth. It is with particular pleasure that we embrace this opportunity, of testifying the singular respect with which we regard your Excellency and the gallant army under your command; sent by his Most Christian Majesty the illustrious Ally of the United States, to their succour, and crowned in this service with the most brilliant success and permanent honours.

We assure your Excellency, that no part of the United States, can be impressed more deeply with every sentiment becoming the most faithful Allies towards the King your Sovereign, and the nation which he governs with so much glory; or can entertain a higher sense of the great merits of his land and naval forces in America, than the inhabitants of Boston. Our whole country attests the perfect discipline, the uncommon good order and civility which these forces have constantly preferred; a circumstance, among many others, which while it loves the most agreeable impression on the minds of the inhabitants in every quarter, and must be extremely favorable to the publick friendship, cannot but at the same time begotten our regard to their deputation. Where ever their forces may be employed, may Heaven defend their persons, prosper their valor, and add new glories to their arms and to that of their nation.

Your Excellency we are sure will be pleased, that upon this occasion we do not forget to mention with the utmost respect, the name of Count RECAUVEN, your predecessor in this important command; whose distinguished services in America can never be forgotten, and to whom also we ardently wish every felicity.

May the happy Alliance with France never be dissolved or impaired! In the hopes of which such expenses have been incurred! Such tolls endured—Such invaluable lives expended—Such great actions displayed, the name of Count RECAUVEN, your predecessor in this important command; whose distinguished services in America can never be forgotten, and to whom also we ardently wish every felicity.

The answer being translated into English, is as follows:

Gentlemen,
I belonged to the Count de Reclanchen which was more than myself to receive this distinguished and flattering testimonial, which you have been pleased to give to the cause of the troops, placed by the choice and confidence of the King in his hands, in order to free the coast of your liberty. It is by pursuing the intentions of his Majesty, and the orders, the particular instructions, and the example of the General which he gave me, that we have been able to insure you with those sentiments of esteem and attachment of which you now assure us in expressions that do us the greatest honour.

All the principal officers of his army are, as well as myself, gentlemen, extremely touched with your passages in their favour; it is a matter of course to them the approbation of the King, and is a very flattering recompense for the care they have taken to maintain discipline in the regiments which they command. The chief officers by whom they have been perfectly seconded, will also be rewarded with the same distinctions; and the whole army feel with satisfaction, how thankfully you are persuaded, that it is in the present union that has reigned between the American troops, the armies of the King and the French, under the orders of the Count de Rochambeau, that France and the United States are indebted for that success you so lately enjoyed.

Permit me also, gentlemen, to force the present moment for tendering to you our acknowledgments of the services, the talents, and the accomplishments, which so particularly distinguish his Excellency General Washington. We all desire this the language of our respect, and of our warm wishes for his present success and happiness, may be agreeable to him as a testimony of the satisfaction we have had in serving under his orders.

I may venture to assure you before hand, gentlemen, that the King will very justly feel the good wishes which the inhabitants of the town of Boston have so warmly made for the glory of his reign and the prosperity of the nation which he governs. The acknowledgments and the esteem of the views of his Majesty in all that he has done for his support of the independence of America, do not admit a doubt that the next distinction of this army will still contribute with efficacy to the complete glorification of this object. To whatever part of the earth his orders may first be, all who compose his corps, will not remember with much fondness, the pleasing recollection that he has chosen for us as our depository.

The assurance of your affection, and the expressions of your desire for the maintenance of an alliance, which his Majesty regards as one of the most happy events that have marked his reign, have not the least cause to doubt of the attention of the nation, or of the great advantages that will result from it in the two nations in all times to come.

For myself, having gentlemen would flatter me more than the particular marks you have been pleased to give me of your esteem. I beg you to accept, together with all the thanks I owe to you, my most sincere respects, and my assurances, that I shall not soon forget the warm wishes for the prosperity of the United States in general, and for the happiness of the citizens of Boston in particular.

Half week arrived in town, from the factious and, in fact, the troops of our generous ally the King of France. A three corps of men never preceded the threat of Boston in this infamous advertisement of Boston, Massachusetts and France. The cruel, peevish and unworthy behaviour of this troops, during their long march, sufficiently

correspondeerde met andere geleerden en bekende intellectuelen. Allemaal konden ze deze correspondentie doorspelen naar tijdschriften om zo het internationale geleerdendebat te voeden. Daarin speelde Eisinga's Planetarium plots een opvallende rol. Die groeide verder toen in de jaren daarna verschillende Amerikaanse kranten het bericht overnamen. Zo werd in 1781 en 1782 het Planetarium plotseling voorpaginanieuws in de Verenigde Staten.¹¹

Ondertussen was Van Swinden begonnen met een uitvoerige Nederlandse beschrijving van het Planetarium en een korte inleiding op het leven van de maker: *Beschryving van een konst-stuk, verbeeldende een volledig bewegelyk hemels-gestel*.¹² Ook die stuurde hij rond in zijn uitgebreide internationale netwerk en er kwamen reacties op: het Planetarium werd aangekondigd in Nederlandse en Duitse tijdschriften. Exemplaren van dit boek die door Van Swinden zijn verstuurd, zijn nog steeds te vinden in verschillende grote internationale bibliotheken. Sailant is wellicht dat hij de eerste is die het woord 'planetarium' gebruikte om te omschrijven wat Eisinga in 1776 zelf nog 'planeetsphaerium' had genoemd. Het zou de naam van het Planetarium worden.

Het is onmogelijk om te achterhalen wat het effect was van Eisinga's eigen aankondiging, maar de brieven en publicaties die volgden op het werk van Van Swinden brachten grote veranderingen teweeg. Van verschillende correspondenten van de hoogleraar weten we zeker dat ze in de jaren na 1780 in Franeker op bezoek zijn geweest. Daarnaast namen bezoekers zijn *Beschryving* mee. Dit boek is nog steeds de belangrijkste bron voor de vroegste geschiedenis van het Planetarium. Maar voor Van Swinden was dat niet genoeg. Enkele jaren later zou hij proberen om de toekomst van zowel Eisinga als van het Planetarium nog verder vorm te geven.

Koffie- en theekan

In september 1783 schreef Van Swinden een uitge-

breide brief aan het bestuur van de Franeker universiteit over Eisinga en het Planetarium. Er waren volgens hem drie redenen waarom dat bestuur aan Eisinga een beloning zou moeten toekennen voor het maken van het Planetarium: hij had een uniek instrument gemaakt (1), zonder dat hij was opgeleid in de werktuigkunde (2) en een beloning zou zeker een positief effect hebben op andere Friezen die met grootse plannen rondliepen (3). Om dit alles goed te doen zou het Planetarium moeten worden overgebracht naar de Franeker universiteit, het zou bij een groot publiek bekend moeten worden gemaakt en er zou daar een uitgebreid educatief programma bij moeten komen. Ten slotte zou Eisinga als curator van dat verplaatste – of nog beter, vernieuwde! – Planetarium moeten worden aangesteld.¹³

Het was een eerste poging om de toekomst van het Planetarium veilig te stellen. Het bestuur van de Franeker universiteit nam kennis van de aanbevelingen van hun vooraanstaande hoogleraar en stuurde ze door naar de Staten van Friesland, het hoogste politieke orgaan in de provincie. Ook daar waren er lovende woorden, maar de actie die daarop volgde stelde de betrokkenen teleur: er kwam een prachtige brief waarin de inzet van Eisinga en het resultaat van die inzet werd geprezen. Verder ontving Eisinga als blijk van dank twee zilveren kannen, een voor thee, de andere voor koffie. Het stond natuurlijk in geen verhouding tot de vraag van Van Swinden, noch tot het werk dat Eisinga erin gestoken had. En om het extra pijnlijk te maken: Eisinga ontving de kannen uit handen van de knecht van de zilversmid, zonder plichtplegingen, zonder dat er een inscriptie op was aangebracht.¹⁴

Maar toch was hier een pagina omgeslagen: met de erkenning van de Staten van Friesland kreeg het Planetarium nog meer een publiek karakter. Vanaf 1783 bleek dat er politieke belangstelling was en dat die ook gemobiliseerd kon worden, ook al leidde dat nog maar tot een beperkt resultaat.

11 Dijkstra, *De hemelbouwer*, 93-94.

12 J.H. van Swinden, *Beschryving van een konst-stuk, verbeeldende een volledig bewegelyk hemels-gestel*, uitgedagt en vervaardigd door Eise Eisinga (Franeker 1780).

13 Dijkstra, *De hemelbouwer*, 97-99.

14 J.H. van Swinden, J. Brouwer, en E. Eisinga, *Beschrijving [...] van een kunststuk, verbeeldende een volledig bewegelyk hemels-gestel, uitgedacht en vervaardigd door Eise Eisinga* (Franeker 1824), xiii-xv.

3. Portret van Eise Eisinga door Willem Bartel van der Kooi. Foto: Koninklijk Eise Eisinga Planetarium

Broeder Eisinga

Het is onduidelijk of de brief van de Staten van Friesland Eisinga heeft aangezet tot een andere houding tegenover zijn eigen Planetarium, maar nog in hetzelfde jaar schreef hij een uitgebreide handleiding voor het onderhoud – een handleiding die nog altijd wordt gebruikt en als basis diende voor de uitgebreidere stukken die tegenwoordig beschikbaar zijn. Eisinga begon zich langzaam maar zeker druk te maken over het onderhoud en de toekomst van het Planetarium. Er is slechts een beperkt aantal brieven van hem overgeleverd, maar af en toe spreekt hij daarin zijn zorg uit. Daarnaast ontwikkelde hij duidelijke plannen voor een mooier en groter Planetarium, maar dat zou er nooit komen. Langzaam drong de vraag zich op wat er met het Planetarium zou gebeuren als Eisinga er niet meer zou zijn.

Vanwege zijn betrokkenheid bij de geweldadige politieke revolutie van 1787 moest Eisinga Franeker verlaten. Enkele jaren later werd hij alsnog gearresteerd en uiteindelijk veroordeeld en gevangengezet. Meer dan acht jaar bracht hij buiten Franeker door. Zijn huis en het instrument bleven in bezit van zijn familie. Maar omdat zijn achtergebleven vrouw in deze periode overleed, was de familie genooddaakt het pand te verhuren. Toch bleek bij terugkeer van Eisinga in 1795 dat het Planetarium deze beproeving goed had doorstaan. Hij keek alles na en in 1797 opende hij de deuren weer voor het publiek. Ondertussen groeiden de reputaties van de maker en het Planetarium. In 1816 werd hij onderscheiden met een benoeming tot Broeder van de Orde van de Nederlandsche Leeuw. Eisinga was daarmee een van de eerste Nederlanders die een lintje kreeg.¹⁵ Het was opvallend voor een voormalige revolutionaire patriot, maar uitzonderlijk was het niet.

Deze nieuwe erkenning werd gevolgd door een bezoek van koning Willem I en zijn oudste zoon in 1818. Uiteindelijk volgde in 1824, na de dood van Van Swinden, een herziene uitgave van diens

Beschrijving, met een bijvoegsel van Eisinga zelf en drie mooie gravures van het Planetarium. Vervolgens gaf koning Willem I op 20 december 1825 opdracht om het Planetarium aan te kopen voor het Koninkrijk der Nederlanden. Daarmee leek de toekomst te zijn veiliggesteld.¹⁶ Opnieuw was dat een belangrijk moment van erkenning. Publicitair was er veel aandacht voor Eisinga, terwijl nu het eigendom ook goed was geregeld. In 1827 werd dit getoond in een portret van Eisinga van de societyschilder Willem Bartel van der Kooi – maker, Planetarium en koninklijke onderscheiding staan erop afgebeeld. Het portret werd tentoongesteld in de raadzaal op het stadhuis van Franeker – het was de erkenning waar Eisinga op hoopte.

De stad Franeker had vanaf 1585 een universiteit gehad, een instelling die met name in de zeventiende eeuw tot grote bloei was gekomen. In 1811 was deze opgeheven, maar al in 1816 was er een opvolger opgericht: een Athenaeum. De bedoeling was dat dit instituut sterk op een universiteit zou lijken, maar het bleef verstoken van promotierecht. Na aankoop door het Rijk werd het formele beheer van het Planetarium bij dit Athenaeum ondergebracht, terwijl Eisinga bij de verkoop bedong dat zijn nazaten tegen vergoeding het beheer mochten voeren.

Dat was een bestendiging van de praktijk. Rond 1825 waren Eisinga en zijn tweede vrouw uit het Planetarium verhuisd en zwaaiden zijn zoon en diens vrouw er de scepter. Slechts drie jaar later zou de maker overlijden. Nog in 1823 had de beroemde Jacob van Lennep na een bezoek verzucht: ‘jammer dat dit kunstgewrocht niet te verplaatsen is en met het huis vergaan moet’ – slechts enkele jaren later was duidelijk dat dit vergaan voorlopig niet zou gebeuren.¹⁷

Rijk, gemeente, Rijk

Het eigendom, beheer en onderhoud van het Planetarium zou een speelbal van de politiek worden, terwijl de nazaten van Eisinga voor conti-

15 Dijkstra, *De hemelbouwer*, 164.

16 Vreeling, ‘Eisinga was hier’, 22.

17 J. van Lennep, *Nederland in den goeden ouden tijd. Zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823* (Utrecht en Den Haag 1942), 52.

nuteit zorgden. Daarbij speelde het Rijk een doorslaggevende rol.¹⁸ De landelijke overheid zat er aanvankelijk wat mee in zijn maag, zeker wanneer ambtenaren en politici onbekend waren met het Planetarium. Zo merkte de befaamde staatsman J.R. Thorbecke het letterlijk aan als ‘een lastpost’ op de begroting, hoewel hij hierin van mening veranderde toen hij eenmaal een bezoek had gebracht aan het Planetarium.¹⁹ Verschillende pogingen werden ondernomen om het bij de provincie of de gemeente Franeker onder te brengen. Pas na het overlijden van Eisinga's zoon in 1859 hapte de gemeente toe.

Dat dit niet altijd de beste oplossing voor het Planetarium was, bleek wel uit de manier waarop de gemeente Franeker ermee omging. In de bepalingen van het Rijk stond dat de gemeente zich verplichtte ‘om het kunstwerk het planetarium, dat zich in voormeld gebouw bevindt, ten allen tijde te onderhouden en in stand te houden’. Omdat er verder niks vermeld werd over het gebouw zelf, plaatste de gemeente meteen het nieuwe telegraafkantoor in de voorkamer, dat er enkele jaren zou blijven.²⁰ Dat is in zoverre niet opmerkelijk omdat niet het gebouw, maar het Planetarium uitzonderlijk was. Tegelijkertijd kan het laatste niet bestaan buiten het gebouw. Iedereen kwam steeds weer tot de terechte conclusie dat het Planetarium niet te verplaatsen is zonder het ingrijpend te veranderen.

Intussen vond een bredere ontwikkeling plaats in Nederland: er kwam aandacht voor monumentenzorg. En het Planetarium in Franeker werd een van de eerste grote projecten. Rond 1890 vond daarom een grote restauratie plaats, wat in belangrijke mate heeft bijgedragen aan de manier waarop het door de tijd is geholpen. Met andere woorden: door de grondige opknopbeurt aan het eind van de negentiende eeuw onder verantwoordelijkheid van de minister en de rijksdiensten, is de staat bepaald waarin het Planetarium in de anderhalve eeuw daarna is overgeleverd. Dat is opmerkelijk omdat het Rijk minder dan twintig jaar later het bezit afstootte aan de gemeente. Toen die niet aan

de verwachtingen van het Rijk voldeed, trokken de ambtenaren het groot onderhoud weer naar zich toe. Dit soort slingerbewegingen in het Nederlandse bestel gaan dus eeuwen terug.

Een van de oorzaken zal ongetwijfeld liggen in het feit dat de gemeente niet voldoende middelen had om het kwetsbare monument goed te beschermen. Franeker verkeerde eind negentiende eeuw financieel in zulk zwaar weer, dat de gemeenteraad zelfs besloot om een befaamde zeventiende-eeuwse zilveren beker te verkopen. Dit ging uiteindelijk door tussenkomst van de minister niet door, maar dat er in Franeker weinig geld overbleef, was wel duidelijk.²¹

Het is dan ook maar de vraag of er werkelijk zoveel veranderd was met de overdracht van eigendom. Vóór 1859 was het Planetarium eigendom van het Rijk, maar vond het beheer en onderhoud grotendeels plaats binnen de context van het Athenaeum en werd dat gedaan door de nazaten van Eisinga, die het dagelijks beheer voerden. Na 1859 vond het plaats binnen de context van de gemeente, maar nog steeds hield het Rijk duidelijk een oogje in het zeil en sprong het bij wanneer dat nodig was. Deze gelukkige combinatie zorgde voor een zeer goede conservering.

Ook in de periode na 1900 was er sprake van deze wisselwerking, hoewel de verdeling van taken niet altijd langs dezelfde lijnen liep. De ene keer lag de financiële verantwoordelijkheid bij het Rijk, de volgende keer nam het Rijk meer een toezichhoudende rol op zich. Grote restauraties vonden plaats in 1946, toen er ook oorlogsschade als gevolg van een bombardement werd hersteld, en met name in 1997. Toen kreeg het Planetarium een blusinstallatie en werden de originele kleuren hersteld door latere verflagen te verwijderen. Beide keren was er geld en bemoeienis van buiten Franeker.

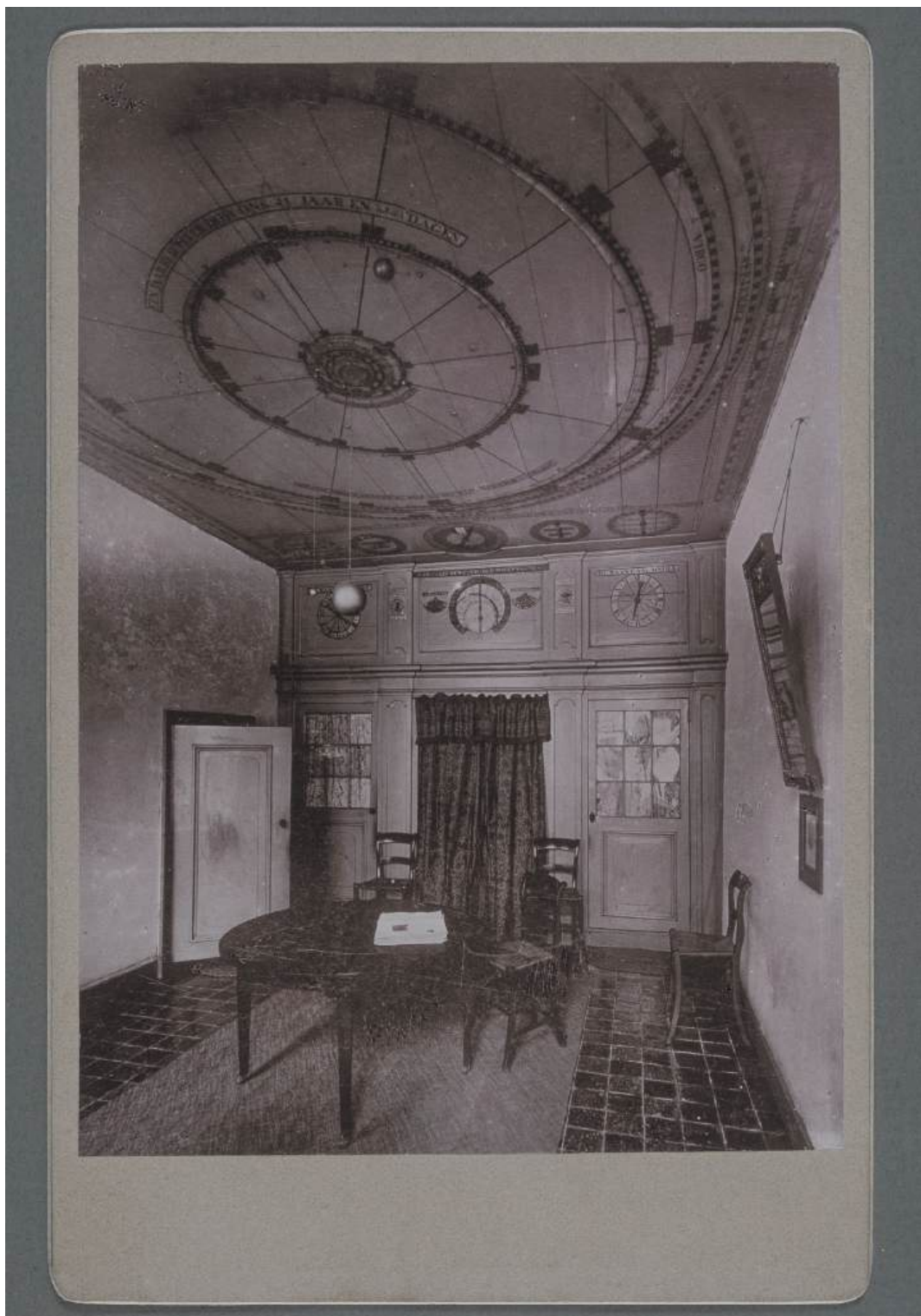
Maar zowel in 1946 als in 1997 was de reputatie van het Planetarium al lang gevestigd. Het was inmiddels een belangrijk monument voor heel Nederland en een toeristische trekpleister voor

18 Zie voor een uitgebreide analyse: Vreeling, ‘Eise Eisinga was hier’.

19 *Ibidem*, 23.

20 *Ibidem*.

21 *Ibidem*, 32.

4. De oudst bekende foto van het Planetarium, omstreeks 1895. Foto: collectie Arjen Dijkstra

Franecker. Door de lange periode waarin conservatoren en directeurs eraan verbonden bleven, was er ook veel continuïteit in het beheer en onderhoud. Harke Terpstra was conservator van 1941 tot 1983, met een korte onderbreking tijdens de oorlog toen hij onderdook om de *Arbeitseinsatz* te ontlopen. Hij werd op 1 januari 1983 opgevolgd door Henk Nieuwenhuis, waarna de huidige directeur Adrie Warmenhoven in 2001 het stokje overnam. Hierdoor wisten de achtereenvolgende directeurs steeds hun stempel te drukken op de ontwikkeling van het Planetarium als publiek instituut, terwijl de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed steeds nauwer betrokken raakte bij het onderhoud.

Stichting

Onder Adrie Warmenhoven vond in 2001 een belangrijke ontwikkeling plaats, toen de exploitatie overging van de gemeente Franekeradeel naar de Stichting Eise Eisinga Planetarium. Dit betekende dat niet langer de gemeenteraad van (inmiddels) Franekeradeel verantwoordelijk was voor het reilen en zeilen, maar een onafhankelijke stichting. De gemeente bleef wel eigenaar. Het bestuur van de stichting zette al snel enkele belangrijke veranderingen in. Zo was bij de viering van het 225-jarig bestaan in 2006 een poging om het predicaat Koninklijk te mogen voeren succesvol. Dat was gezien de geschiedenis en betrokkenheid van het Koninklijk Huis bij het Planetarium wellicht een logische stap, maar tegelijkertijd enigszins ongebruikelijk, omdat musea op het predicaat Koninklijk in de regel geen aanspraak kunnen maken.

In 2003 werd ook het proces ingezet om erkenning te krijgen als Unesco Werelderfgoed. Dit proces zou bijna twintig jaar in beslag nemen. In de tussentijd breidde het museum dat bij het Planetarium hoort enkele malen fors uit, nam het aantal werknemers toe en steeg ook het bezoekersaantal flink. In 2003 verwelkomde het Planetarium nog

dertigduizend bezoekers per jaar, in 2023 waren het meer dan tachtigduizend en naar verwachting zal dat de komende jaren richting honderdduizend bezoekers groeien. Het totaal aantal bezoekers ligt sinds de zomer van 2024 boven de tweeënhalf miljoen, zo becijferde het Planetarium onlangs.²²

Los van die uitbreidingen had de nominatieprocedure grote gevolgen voor de manier waarop het Planetarium wordt beheerd. Het traject om de werelderfgoedstatus te bemachtigen gaf aanleiding om te kijken naar de samenstelling van het personeelsbestand en het collectiebeleid. Omdat de aanvraag een nauwe samenwerking werd tussen het Planetarium, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de gemeente Waadhoeke, werden ook de *governance* en zelfs de fysieke omgeving tegen het licht gehouden. Het was duidelijk dat de politieke betrokkenheid groter was dan ooit. Hierdoor lijkt de toekomst van het Planetarium zekerder dan ooit. De restauratie van 1997 was voor de fysieke toekomst van het Planetarium van doorslaggevend belang, wellicht van hetzelfde niveau als de restauratie rond het einde van de negentiende eeuw. Door het traject om werelderfgoed te worden, is de structuur rond Eisinga's werk naar een hoger niveau getild.

Waar Eisinga naar zijn eigen gevoel problemen had om de oprechte betrokkenheid van de overheid te krijgen en zo erkenning te verwerven voor zijn werk, blijkt dat 250 jaar later geen probleem meer te zijn.

De verbeelding

De ontdekking van het Planetarium door Van Swinden was in de jaren na 1780 ingeslagen als een bom, met publicaties in binnen- en buitenland. Vanaf dat moment figureerden maker en werkstuk in de literatuur. Verschillende geleerde uitgaven en tijdschriften zouden er in de eerste decennia na 1780 aandacht aan geven.²³ Eisinga zelf werd een gezien figuur. Samen met zijn uurwerk zou

22 <https://www.eisinga-planetarium.nl/2024/07/16/25-miljoenste-bezoeker-aan-het-koninklijk-eise-eisinga-planetarium/> (geraadpleegd 9 september 2024).

23 Bij een zoektocht in zowel Google Books als in Delpher vond ik meer dan tien verschillende tijdschriften uit deze periode waarin het Planetarium of Eisinga wordt genoemd (beide geraadpleegd 1 augustus 2024). Zo wordt het Planetarium bijvoorbeeld verschillende keren genoemd in de *Algemene konst- en letter-bode* en in de *Vaderlandsche letter-oefeningen of tijdschrift van kunsten*.

hij zijn hele leven bewonderaars uit binnen- en buitenland trekken. Die bewonderaars schreven soms gedichten, soms maakten ze op andere manieren hun sentiment duidelijk. Vaak was dit door anderen mee te nemen naar het Planetarium, soms door Eisinga of zijn Planetarium een rol toe te dichten in kunstzinnig of literair werk.

Ongetwijfeld is de *Beschrijving* van Van Swinden de belangrijkste publicatie die over Eisinga verschenen is. Dit werk werd herdrukt in 1824, 1831 en vervolgens in 1851 herschreven en opnieuw uitgegeven door de Leeuwarder archivaris en boekhandelaar Wopke Eekhoff. In 1928 werd het opnieuw bewerkt en opgenomen in het *Planetariumboek*, uitgegeven ter gelegenheid van de honderdste sterfdag van Eisinga. Daarna kreeg de bewerking van Eekhoff in 1992 een moderne heruitgave en in 2023 dook een *print on demand*-uitgave van de eerste druk op.

Dit is een bijzondere reeks voor een haastig geschreven en snel gedrukt boek – slechts enkele maanden na het eerste bezoek van Van Swinden kwam het al uit. Hoe belangrijk het ook is, het is niet het enige boek dat bijdroeg aan de beeldvorming. Essentieel waren verschillende levensschetsen van Eisinga die in de negentiende eeuw verschenen. In deze biografische uitgaven staat vooral zijn uitzonderlijke aanleg voor astronomie en werktuigkunde centraal. Met name publicaties van Jacobus Scheltema, die ooit naast het Planetarium woonde en een tijdlang met Eisinga in ballingschap was, en van Jan Willem de Crane en Wopke Eekhoff waren invloedrijk.²⁴ Kritisch onderzoek werd er echter weinig gedaan.

In 1981, tweehonderd jaar nadat Eisinga zijn Planetarium had afgemaakt, verscheen het lijvige *Friesche Sterrekonst* van de conservator van het Planetarium, Harke Terpstra. Dit werk en de festiviteiten van dat jaar droegen sterk bij aan hernieuwde belangstelling. En hoewel Terpstra veel onderzoek had gedaan en duidelijk goed op

de hoogte was van de bronnen, bleef het boek toch vooral een verzameling verhalen, waarbij allerlei mythevorming en al te grote betrokkenheid eerder werden gecodificeerd dan geadresseerd. In de jaren hierna ging de kwaliteit van de publicaties wel omhoog, maar pas in 2002, met de publicatie van een artikel van Jolanda Mulder-de Ridder, verscheen een eerste echt wetenschapshistorisch artikel.²⁵ En hoewel Mulder-de Ridder een kritische blik had, wist ze zich niet te ontworstelen aan de vele hervertellingen die plaats hadden gevonden na de eerste publicatie van Van Swinden.

Vrijwel alle publicaties hebben een zeker ontag voor het Planetarium gemeen. Daarnaast grijpen ze vaak terug op het werk van Van Swinden en daarin zitten elementen die vaak terugkeren: Eisinga zou van eenvoudige komaf zijn, had als jongen al veel interesse in de sterrenkunde, maar hij had weinig onderwijs genoten en hij wilde het volk verheffen. Wat ook vaak terugkeerde was dat het allemaal diende om de glorie van God te laten zien. Samenvattend zijn dit elementen die twee eeuwen geleden konden bijdragen aan de nationale trots. Een mooie uiting daarvan zijn de lofgedichten die al vanaf de vroege negentiende eeuw, dus nog tijdens het leven van Eisinga, verschenen. Enkele daarvan zijn gepubliceerd, zoals dit gedicht van een zekere G. Outhuijs uit 1822:

Bij het zien van het beroemde planetarium [...].

Vlieg, menschlijk oog!

Niet naar omhoog,

Om aan het stargewelf Gods grootheid aan te turen.

Uw blik hoeft niet zoo ver te gaan.

Gij doet ze, o Eisinga! in eigen kamermuren,

Door 't kunststuk van uw hand, dat de eeuwen moet verduren,

Voor 't oog aan uwe zold'ring staan.²⁶

Er zijn veel meer van dit soort gedichten geschreven, waarbij vaak het verband wordt gelegd

24 J. Scheltema, 'Eise Eisinga. De uitvinder en vervaardiger van het beroemde planetarium te Franeker', in: idem, *Geschied- en letterkundig mengelwerk II* (Amsterdam 1818; 2 delen), 186-236; JW. de Crane, *Letter- en Geschiedkundige verzameling van eenige biographische bijdragen en berichten* (Leeuwarden 1841), m.n. 79-100; zie ook: J. Van Leeuwen, *Hulde aan Eise Eisinga* (Workum 1847).

25 J. Mulder-de Ridder, 'Eise Eisinga and his planetarium', *Journal of astronomical history and heritage* 5, no. 1 (2002), 65-87.

26 *Letterkundig Magazijn van wetenschap, kunst en smaak* (Amsterdam 1822; 2e stuk), 560.

tussen de vergankelijkheid van het Planetarium en de eeuwigheid van het door God geschapen universum. Ze verschenen in de gastenboeken van het Planetarium, in literaire tijdschriften en in gedichtenbundels. Ze zijn geschreven in het Fries, Nederlands en Engels. Onder de lofdichters op het Planetarium bevinden zich grote literatoren als Judith Herzberg, Gerrit Krol en de Friese schrijver Durk van der Ploeg, maar ook minder getalenteerde auteurs. Er zijn kwatrijnen, sonnetten en in ieder geval één haiku geschreven over het Planetarium. 'Voorbij de drempel begint/ huiselijk verbeeld/ het universum, *De drompel foarby/begjint húslik ferbylde/ it universum*.²⁷ Ze droegen allemaal bij aan de verbeelding.

Naast deze dichtelijke beschrijvingen zijn er andere genres waarin het Planetarium een belangrijke rol heeft gespeeld. Zo figureert het Planetarium in veel reisliteratuur. Vrijwel geen bezoeker aan het noorden van Nederland kon aan het Planetarium voorbijgaan. Dat leverde Eisinga's Planetarium vermeldingen op in beroemde reisbeschrijvingen en in de populaire geschiedenissen van Nederland. Met name in de negentiende eeuw, wanneer het van eigendom wisselt tussen gemeente en Rijk, en het onderhoud nog verre van bestendig is, speelt dit een belangrijke rol.²⁸ Zo staat in een Franse reisgids dat, wanneer je in buurt van Franeker bent, 'het vooral de moeite waard is om het beroemde Planetarium te bezoeken'.²⁹ In een beroemd uit het Frans vertaald reisverslag langs 'the dead cities of the Zuyder Zee' maakt de auteur de opmerking: 'With all due respect to this learned man [...] he might as well have placed it in an airy light chamber as in a loft behind a shop'.³⁰

Ook in stichtelijke boeken voor jongens (nooit voor meisjes), figureren het Planetarium en Eisinga. Zo staat er een lange samenvatting van

Eekhoff's levensbeschrijving in *Bato, tijdschrift voor jongens*.³¹ Net als de reisverslagen is dit maar een van de tientallen negentiende-eeuwse werken in dit genre waarin Eisinga een prominente rol krijgt toebedeeld.

Zowel nationaal als internationaal was er dus ruimschoots aandacht voor Eisinga en zijn Planetarium. Dit zal er zeker toe hebben bijgedragen dat er ook politiek en bestuurlijk genoeg aandacht was, hoewel het moeilijk is te bewijzen welke rol precies. Wat opvalt is dat hier een mooie ontwikkeling in zit.

Ondertussen werd ook de toeristische industrie in Friesland steeds professioneler. Naast algemene toeristengidsjes voor Franeker en omgeving, die ook al in de achttiende eeuw bestonden, verscheen in 1908 voor het eerst de *Gids van het planetarium te Franeker* van de hand van H. Sixma. Die zou vele herdrukken kennen en tot na de oorlog worden verkocht in het Planetarium. In 1928, exact een eeuw na het overlijden van Eisinga, werd een deel van zijn handschriften uitgegeven, samen met een hoop werk dat eerder was verschenen in het *Planetariumboek*. Een groot, schitterend uitgegeven werk gaf toegang tot veel bronnen over de maker en zijn werkstuk.

In schrill contrast staat de internationale belangstelling in de serieuzere literatuur over de astronomie. Daarin verdween het Planetarium naar de achtergrond.³² Nadat in 1923 het projectieplanetarium werd uitgevonden in Duitsland, werd Eisinga's werkstuk nog meer een voetnoot in de geschiedenis. Het was indrukwekkend, maar nog niet oud genoeg om de status te krijgen die het tegenwoordig heeft.

Ondertussen kwam ook de gefictionaliseerde weergave van Eisinga en zijn Planetarium op gang. Zo verscheen in 1941 *De Elfstedentocht*

27 Jan Loman, Gerhild Tóth-van Rooij en Bert Looper, *Grensoverschrijdend = Grinskrusend. De haiku's van/fan Jan Loman* (Leeuwarden 2021), 173.

28 Ik telde de afgelopen jaren enkele tientallen gepubliceerde reisverslagen en beschrijvingen van Friesland en Franeker, uit de negentiende eeuw alleen.

29 'Ce qui est surtout digne d'être vu, c'est le célèbre Planetaire', in: P.B. Plantenga, *Les Pays-Bas. Guide des voyageurs* (Zutphen 1863), 110.

30 H. Havard, *The dead cities of the Zuyder zee. A voyage to the picturesque side of Holland* (Londen 1875), 212.

31 J. van Rijn, 'Eise Eisinga', in: *Bato, tijdschrift voor jongens*, 1 (1865), 2-15.

32 Henry C. King en John R. Millburn, *Geared to the stars. The evolution of planetariums, orreries, and astronomical clocks* (Toronto 1978).

van Jef Last, waarin de hoofdpersonen, die een reis maken langs de elf Friese steden, zich een romantisch beeld vormen van een 'eenvoudige volkammer', die een 'ontzaglijk knap' werkstuk maakte. Wat onvermijdelijk uitmondt in de vraag of ze zelf niet een 'tweede Eise Eisinga' zouden willen zijn.³³ Enkele jaren later verscheen van Albert Helman *De kleine kosmologie*, waarin het hele verhaal van Eisinga geromantiseerd werd verteld.³⁴ Het zijn twee lijnen waarlangs zich een rijke traditie ontwikkelde: er kwam literatuur waarin een bezoek aan het Planetarium een cruciale rol speelde of hoofdpersonen tot een bepaald inzicht brachten. Daarvan is *En we noemen hem*, van Marjolein van Heemstra een hoogtepunt. In dat boek besluit ze bij een bezoek aan het Planetarium dat ze haar ongeboren zoontje naar Eisinga zal vernoemen.³⁵

Niet onvermeld mogen twee belangrijke Friese romans blijven. De ene is een volledig gefictionaliseerd verhaal van het leven van Eisinga van de hand van Piter Terpstra – hij maakt van de planetarium-bouwer iemand die moeite heeft met zijn sociale omgeving en uit woede en onbegrip het Planetarium maakt. Terpstra staat duidelijk in de traditie die in de negentiende eeuw is ontstaan waarin van Eisinga een eenzame held is gemaakt. Zijn *Wolken en sterren* (1994) werd in Fryslân veel gelezen. De andere is Durk van der Ploeg, die met *It himelsk oerwurk* (2007) een roman schreef over amateur-astronomen in de tijd van Eisinga. Daarin figureren het Planetarium en zijn maker zeer op de achtergrond, maar de aankoop van zowel *De Vriesche Koopman* (waarin Eisinga het 'Planeetsphearium' aankondigde) en de *Beschryving* van Van Swinden door de hoofdpersoon Arjen Roelofs zijn sleutelmomenten in het verhaal.³⁶

Er kwam vanaf de jaren zeventig meer literatuur op de markt. Zo verscheen het Friese stripverhaal van Jac Dijkstra, *De nacht fan Fryslâns Planetarium*, alsook een verhalenbundel van Rein

Blijstra onder de titel *Het Planetarium van Otze Otzinga*. Recenter kreeg Eisinga een kort optreden in *De ziekte van Weimar* van Kees 't Hart over onder andere de Franeker universiteit.³⁷ Vooral van dat laatste is spijtig dat de auteur het niet verder uitwerkte, omdat hij van Eisinga opeens een voor-aanstaande regent maakt, die ferm de lijnen uitzet in de universiteitsstad – een beeld dat helemaal niet meer strookt met eerdere verschijningen van Eisinga in de literatuur.

Dit zijn slechts enkele grepen uit de vele malen dat het Planetarium en zijn maker in boeken en artikelen verschenen, naast dat ze natuurlijk bleven figureren in beschrijvingen en reisverslagen. Ondertussen vond in de bezoekersgidsen ook een belangrijke ontwikkeling plaats. Met directeur-conservator Henk Nieuwenhuis waaide er een frisse wind en hij publiceerde verschillende nieuwe, zeer toegankelijke beschrijvingen van het Planetarium. Toen de huidige directeur Adrie Warmenhoven aantrad, maakte hij nog meer ruimte om ook met derden te publiceren. Hij schreef samen met wetenschapsjournalist Eddy Echternach verschillende bezoekersgidsen voor het Planetarium. Daarnaast verzochten ze vanaf 2013 verschillende externe partijen om de geschiedenis van Eisinga en het Planetarium tegen het licht te houden. In 2006 verscheen het prachtig uitgegeven *Tijdloos zonnestelsel*. In 2024 werd dit vervangen door het kritischer en opnieuw heel toegankelijke *Planeten aan het plafond*.

De Zwitserse wetenschapper Samuel Gessner plaatste het Planetarium in de geschiedenis van verschillende planetaria, Bert Tuin en Frank van der Waard deden (bouw)historisch onderzoek, Hinke Sigmond deed een kleurenonderzoek en ik deed zelf een wetenschapshistorisch onderzoek, wat resulteerde in mijn biografie. Samen met het onderzoek van Samuel was dat het eerste bronnenonderzoek door professioneel opgeleide historici. Dit droeg allemaal bij aan het lijvige dossier waarmee

33 Jef Last, *De Elfstedentocht* (Amsterdam 1941), 202-203.

34 Albert Helman, *Kleine kosmologie* (Amsterdam 1947).

35 Marjolein van Heemstra, *En we noemen hem* (Amsterdam 2017).

36 Durk van der Ploeg, *It himelsk oerwurk*. In roman (Ljouwert 2007), 164.

37 Zie vooral: Kees 't Hart, *De ziekte van Weimar* (Amsterdam 2019), 188.

het Planetarium met succes genomineerd werd voor de Unesco Werelderfgoedlijst.³⁸

Conclusie

Hoewel het aanvankelijk een strikt privéproject was, kwam het Planetarium al snel in de publieke belangstelling te staan. Dat resulteerde eerst in erkenning van Eisinga als bijzondere figuur – dat kwam wat hortend en stotend op gang met het zilveren koffie- en theestel in 1783, gevolgd door onder andere een benoeming tot Broeder van de Orde van de Nederlandse Leeuw in 1818, maar resulteerde in de aankoop door het Rijk in 1825. Vanaf dat moment was de toekomst van het Planetarium geborgd, hoewel dat natuurlijk allerm minst vanzelfsprekend was.

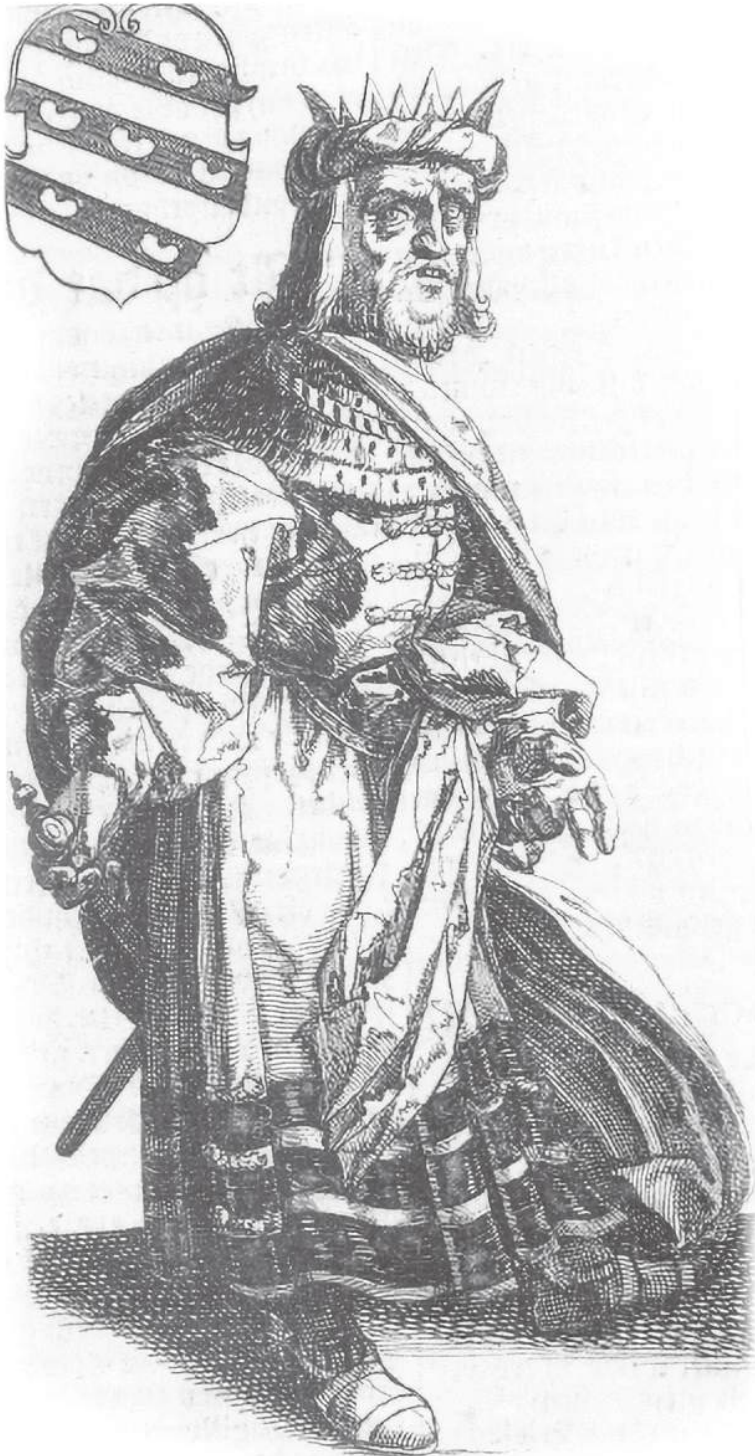
Wat daar in sterke mate aan bijdroeg, is de rol die het Planetarium ging spelen in de nationale en internationale literatuur. Die rol werd steeds groter en belangrijker, het aantal publicaties nam toe, maar ook de vormen waarin de publicaties werden gegoten. Aanvankelijk bestond die literatuur voornamelijk uit beschrijvingen van Eisinga en het Planetarium door mensen die in Franeker waren geweest, maar met de bezoekersgidsen van Sixma werd het Planetarium toegankelijker; hij schreef meer voor een bezoekend publiek. Met de publicatie van het Planetariumboek van 1928 kwam er een serieuze toon in, meer op onderzoek gericht en op het publiceren van bronnenmateriaal. En ten slotte kwam er een sterke literaire traditie op. Er waren altijd al gedichten gemaakt over Eisinga, maar inmiddels zijn er meerdere kinderboeken, romans en stripverhalen over hem verschenen.

Omdat het Planetarium steeds bleef bestaan en bezoekers bleef trekken, maar ook omdat het steeds weer de bewondering van mensen opriep (zoals bijvoorbeeld werd uitgedrukt in gedichten), werd de toekomst gewaarborgd. Tegen deze achtergrond vond het nominatieproces voor Unesco Werelderfgoed plaats. Meer dan twintig jaar werd hieraan gewerkt en de resultaten van dat proces zijn nog steeds niet allemaal gepubliceerd en geïmplementeerd. De voorlopige conclusie moet dus zijn dat het

veel heeft opgeleverd: het was een lang proces, maar dat was het zeker waard.

Ik dank de redactie van dit tijdschrift voor hun geduld en hulp bij het tot stand komen van dit artikel, net als Margriet van der Meer, Marijke de Boer en Adrie Warmenhoven die eerdere versies hebben becommentarieerd.

38 In hoeverre het nieuwe boek van Sandra Langerijs hiervan heeft gebruikgemaakt voor haar boek *Machineman* is bij het schrijven van dit artikel nog onduidelijk, omdat de tekst van de boek nog niet beschikbaar is.

1. Koning Redbad op een illustratie uit de zeventiende eeuw van Pierius Winsemius. Foto: Wikimedia

Kruisproef, vuurproef en kaasproef

Godsoordelen in middeleeuws Friesland

MARVIN WIEGAND

Volgens een legende uit de dertiende eeuw spraken Karel de Grote en Redbad af, toen zij met elkaar twistten over de vraag wie koning van Friesland zou moeten worden, om hun geschil te beslechten door middel van een wedkamp in plaats van een veldslag. Zowel Karel de Grote als Redbad stonden onweeglijk met zijwaarts gestrekte armen en vormden zo een kruis. Wie zijn armen het eerst liet zakken, verloor de wedkamp en daarmee zijn aanspraak op Friesland. De uitkomst van deze wedkamp wordt als volgt beschreven:

Toen stonden zij een etmaal lang stil. Toen liet koning Karel zijn handschoen vallen. Toen reikte koning Redbad hem die aan. Toen sprak koning Karel: “Aha, aha, het land is van mij”, en lachte. Daarom heet zijn plaats Hachense. “Waarom?”, sprak Redbad. Toen sprak Karel: “U bent mijn man [leenman] geworden”. Toen sprak Redbad: “O wach [O wee]”. Daarom heet zijn plaats Wachense.¹

Deze vorm van wedkamp, het stilstaan met gestrekte armen, werd de kruisproef genoemd en was een van de godsoordelen. Een godsoordeel was een wedkamp of proef die was bedoeld om een geschil op te lossen of duidelijkheid te scheppen in een omstreden rechtsvraag. In de sage van Karel de

Grote en Redbad besliste de kruisproef wie heerser zou worden van Friesland toen zowel Karel de Grote als Redbad het koningschap opeisten. Daardoor werd verder bloedvergieten voorkomen.

Godsoordelen komen niet alleen voor in legendarische verhalen over koningen, maar behoorden ook tot de alledaagse realiteit in juridische procedures in Friesland. In zulke godsoordelen moesten de verweerders bepaalde proeven ondergaan om hun onschuld te bewijzen of hun gelijk aan te tonen. De verweerders konden ook een zogenaamde ‘kampioen’ aanwijzen om in hun plaats het godsoordeel te ondergaan. De godsoordelen stamden uit voorchristelijke tijden en waren gebaseerd op het geloof dat magische, bovennatuurlijke krachten zouden ingrijpen om aan te tonen of een procespartij onschuldig was of in het gelijk moest worden gesteld. Na de kerstening van Friesland verwachtte men dat God als rechter zou optreden in het godsoordeel en zou interveniëren ten gunste van de persoon die onschuldig was of in zijn recht stond. Godsoordelen waren daarom ‘heilige’ bewijsmiddelen. Ze waren alomtegenwoordig in Friesland en een groot deel van West-Europa.²

Interessant is dat de kruisproef nooit in Friesland werd gebruikt en zo geen juridische waarde had. Ze is alleen te vinden in het legendarische verhaal van Karel en Redbad. Het laat zien dat

1 De tekst is ontleend aan de sage van Karel en Redbad, een onderdeel van het Friese Landrecht. Zie voor de Oudfriese tekst en Engelse vertaling: Han Nijdam, Jan Hallebeek en Hylkje de Jong, *Frisian Land Law. A Critical Edition and Translation of the Freeska Landriucht* (Leiden/Boston 2023), 170-171; en voor de Nederlandse vertaling, Oebele Vries, *Asega, is het dingtijd?: de hoogtepunten van de Oudfriese tekstoverlevering* (Leeuwarden 2007), 74.

2 Over het belang van godsoordelen bij het oplossen van conflicten, zie Anika M. Auer, ‘Konfliktlösung durch Ordalien’ in: David von Mayenburg (ed.), *Konfliktlösung im Mittelalter* (Frankfurt am Main 2021), 161-162; Robert Bartlett, *Trial by Fire and Water. The Medieval Judicial Ordeal* (Oxford 1988); en Heinz Holzhauer, ‘Ordal’, in: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 22 (Berlin 2003), 147-159. Over de godsoordelen in het middeleeuwse Friese recht, zie ook Wybren Jan Buma, *Het godsoordeel in de Oud-Friese literatuur* (Groningen 1949), 5ff.

dergelijke godsoordelen niet alleen juridische, maar ook culturele betekenis hadden.

Dit artikel laat zien hoe en waarom de Friezen godsoordelen gebruikten en welke waarde ze voor hen hadden. Het zal ook uitleggen waarom de kruisproef in de Oudfriese teksten werd genoemd, ondanks dat de Friezen haar zelf niet gebruikten. Het artikel begint met een overzicht van de Oudfriese teksten die over godsoordelen spreken. Daarna volgt een verklaring van hoe de Friezen procedureerden, welke godsoordelen ze wel gebruikten en aan het eind hoe het kwam dat godsoordelen weer uit de juridische procedures verdwenen.

De Friese bronnen

Voordat we een blik werpen op de verschillende godsoordelen die Friesland heeft gekend, dient eerst kort te worden stilgestaan bij enkele middeleeuwse bronnen die zich over de godsoordelen uitspreken. Dit zijn oude Friese rechtsteksten, opgenomen in het *Freeska Landriucht* en de *Jurisprudentia Frisca*, een rechtsboek uit de vijftiende eeuw.

Het *Freeska Landriucht* is een compilatie van traditionele, inheemse, juridische teksten. Het is een regionale codex voor Friesland ten westen van de rivier de Lauwers en bevat teksten die specifiek zijn voor Westerlauwers Friesland, maar ook teksten die meer algemeen Fries zijn en ook in andere regio's voorkomen.³ Het *Freeska Landriucht* bestaat uit 21 afzonderlijke teksten. Veel van deze teksten kunnen niet nauwkeurig worden gedateerd. Over het algemeen zijn deze teksten tot stand gekomen van de elfde tot de veertiende eeuw, terwijl enkele bepalingen zelfs uit de tiende eeuw dateren.⁴

Van de elfde tot de twaalfde eeuw

Het Oudere Schoutenrecht (SkRa) bevat 81 bepalingen en is geschreven in de elfde en twaalfde eeuw in Westerlauwers Friesland. *Het Oudere Schoutenrecht* blijft van groot belang voor de geschiedenis van het Friese recht vanwege de bepalingen over procesrecht die het bevat.⁵

De Vierentwintig Landrechten zijn waarschijnlijk ontstaan uit een verzameling landrechten, waarvan het aantal later op 24 werd vastgesteld.⁶ Ze beschrijven typisch Friese gebruiken en enkele elementen van het strafrecht.⁷ Ze behoren tot de pan-Friese rechtsteksten en komen ook in andere Friese regio's voor.⁸

Het Westerlauwerse Zeendrecht werd samengesteld in de elfde eeuw, maar sommige elementen dateren uit de tiende eeuw. De tekst bevat 53 bepalingen die de kerkelijke rechtspraak regelen. De centrale figuur is de bisschop van Utrecht, tot wiens bisdom en rechtsgebied Friesland behoorde.⁹

Vanaf de dertiende eeuw

De Sage van Karel en Redbad is waarschijnlijk in de dertiende eeuw geschreven als inleiding op het *Oudere Schoutenrecht*. Zij handelt over de Franse koning Karel de Grote (747-814) en de Friese koning Redbad (gestorven 719), die in deze tekst Deens wordt genoemd. De twee historische figuren waren eigenlijk geen tijdgenoten en de tekst dient vooral als een verhalende verklaring voor de oorsprong van het Friese recht.¹⁰

Wat de verzameling van deze juridische teksten in de *Freeska Landriucht* zo belangrijk maakt, is de toevoeging van een Latijnse glosse (verklarende aantekening). Deze bestaat uit in totaal 190

3 Oebele Vries, 'Thet is ac londriucht. Landrechte und Landrecht im mittelalterlichen Friesland', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 73.1 (2014), 585.

4 Een recente vertaling van de teksten en glossen is te vinden in Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*.

5 Hendrik Derk Meijering en Johannes Adrianus Nijdam, 'Wat is Recht?'. *De receptie van Oudfries recht in de Groninger Ommelanden in de 15e en 16e eeuw. Een editie met vertaling* (Gorredijk 2018), 84. Zie voor aanvullende literatuur: Vries, Asega, 62. Een ouder, Engels onderzoek in S. Fairbanks, *The Old West Frisian Skeltana Riucht* (Cambridge 1939).

6 Meijering, Nijdam, 'Wat is Recht?', 208.

7 Vries, Asega, 54.

8 Bijvoorbeeld in Fivelgo. Zie Wybren Jan Buma en W. Ebel, *Das Fivelgoer Recht* (Göttingen 1972), 41; en in Rüstringen, zie Wybren Jan Buma en W. Ebel, *Das Rüstringer Recht* (Göttingen 1963), 43.

9 E. H. Bary en H. D. Meijering, *Het Westerlauwers Zeendrecht volgens de inkunabel van het Friese landrecht* (Amsterdam 1972), 12; Vries, Asega, 64.

10 Meijering, Nijdam, 'Wat is Recht?', 113-114; Vries, Asega, 50.

afzonderlijke glossen met verwijzingen naar zowel canoniek als Romeins recht. Deze glossen zijn niet gelijkmatig verdeeld over de rechtsteksten of de bepalingen. Ze zijn eerder daar geplaatst waar de auteur of auteurs het commentaar passend vonden. Studies van deze glossen suggereren dat ten minste een aanzienlijk aantal is terug te voeren op een manuscripttraditie.¹¹

Het *Freeska Landriucht* werd rond 1485 gedrukt en uitgegeven als een incunabel, later *Druk* (D) genoemd.¹² De glossen zijn ergens in de dertiende en veertiende eeuw ontstaan, aangezien ze verwijzingen bevatten naar juristen en canonisten uit die periode. Ze zijn waarschijnlijk niet veel jonger dan het einde van de veertiende of het begin van de vijftiende eeuw. Dit wordt ondersteund door het ontbreken van verwijzingen naar relevante auteurs uit de vijftiende eeuw. De meest recente canonist die is opgenomen, is Nicolò de' Tudeschi (Panormitanus, 1386-1445).¹³

Jurisprudentia Frisica

De *Jurisprudentia Frisica* (JF) is een vijftiende-eeuwse rechtstekst die traditioneel Fries recht combineert met Romeins en canoniek recht. Hoewel hij zeker was bedoeld om te worden gelezen door anderen dan de auteur, geven de slordige rubrieken en de ruimte die werd opengelaten voor latere toevoegingen aan dat de tekst nog niet was voltooid.¹⁴ Een deel van de bepalingen, maar zeker niet alle, zijn gekopieerd uit een eerdere verzameling, de zogenaamde *Excerpta Legum* en systematisch herschikt.¹⁵ De auteur heeft regels en bepalingen geselecteerd die geschikt leken om over te nemen uit de *Excerpta Legum*. Er is ook aanvullend mate-

riaal opgenomen, bijvoorbeeld de geschriften van canonisten en legisten. Tancredus (1185-1230), Johannes de Imola (1370-1436) en Nicolò de' Tudeschi nemen een belangrijke plaats in. Bovendien bevat de *Jurisprudentia Frisica* enkele traditionele Friese bepalingen die ook in het *Freeska Landriucht* zijn te vinden.¹⁶ Dit is interessant, omdat het laat zien dat sommige traditionele Friese rechtsregels hun relevantie kennelijk zijn blijven behouden.

De *Jurisprudentia Frisica* wordt gedateerd aan het einde van de vijftiende eeuw. Gerbenzon stelde dat de inhoud vanaf 1481 is ontstaan en dat het manuscript tussen 1490 en 1504 is geschreven. Als compromis is 1495 de meest waarschijnlijke datum.¹⁷ Dit betekent dat dit manuscript ongeveer gelijktijdig met de publicatie van het *Freeska Landriucht* tot stand is gekomen.

Deze twee primaire bronnen, het *Freeska Landriucht* en de *Jurisprudentia Frisica* bevatten belangrijke informatie over godsoordelen in het Friese recht, zoals welke godsoordelen er bestonden en hoe ze werden toegepast in de gebruikelijke gerechtelijke procedure.

De Friese gerechtelijke procedure

In Friesland konden godsoordelen alleen worden geïnitieerd als alle andere opties hadden gefaald, dat wil zeggen als niemand op een andere manier bewijs kon leveren.¹⁸ De meest voorkomende vorm van procederen in Friesland was de accusatoire procedure, waarbij een particuliere eiser een klacht indiende tegen iemand die hem of haar had benadeeld. Het was niet een gerechtelijke instantie of openbare eiser die het initiatief nam om over te gaan tot een dergelijke procedure. Partijen zelf,

11 Jan Hallebeek, 'The Gloss to the Saunteen Kesta (Seventeen Statutes) of the Frisian Land Law', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 87.1-2 (2019), 53. Aanvullende informatie over de verklarende woordenlijst in Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 63ff.

12 Vries, 'Thet is ac londriucht', 582.

13 Over de datering van de glos, zie Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 75f.

14 Pieter Gerbenzon, 'Aantekeningen over de *Jurisprudentia Frisica*: een laat-vijftiende-eeuwse Westerlauwers-Friese bewerking van de *Excerpta Legum* (eerste deel)', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 57 (1989), 32-34 en 61.

15 Voor een uitgebreide analyse van de *Excerpta Legum*, zie Pieter Gerbenzon, *Excerpta legum: onderzoeken betreffende enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw* (Groningen 1956). Een vertaling in het Duits is te vinden in Wybren Jan Buma, Pieter Gerbenzon en Martina Tragter-Schubert, *Codex Aysma. Die Altfriesischen Texte* (Assen 1993).

16 Gerbenzon, 'Aantekeningen (tweede deel)', 350ff.

17 Gerbenzon, 'Aantekeningen (eerste deel)', 32.

18 Bartlett, *Trial*, 26.

het slachtoffer als eiser en de dader als verweerder, onderhandelden over een te voeren procedure. Het doel daarvan was geen waarheidsvinding, maar eerder de ene partij te overtuigen van het gelijk van de andere partij. De eiser streefde naar bestraffing van de verweerder en schadevergoeding, terwijl het doel van de verweerder was om de eiser te overtuigen van zijn of haar onschuld. Een secundair doel was om de relaties tussen de twee partijen te normaliseren door een publieke beëindiging van het geschil en zo de verstoorde sociale verhouding te herstellen.

Als een aanklacht met voldoende bewijs werd aangetoond, werd de verklaring van de eiser voor waar gehouden. Als de verweerder bewijs van zijn of haar onschuld leverde of de eiser er niet in slaagde het tegendeel te bewijzen, werd aan de verklaring van de verweerder de voorrang gegeven. Het geslaagde bewijs van de eiser of de verweerder had het karakter van een gezag van gewijsde.¹⁹ De rol van de gerechtelijke ambtenaren in de procedure was lijdelijk. Hun belangrijkste taak was de procedure te bewaken en de uitkomst ervan te bevestigen.

Het belangrijkste bewijsmiddel in het Friese rechtssysteem en tevens een gangbare praktijk in Germaanse rechtssystemen, was de eed (Oudfries: *ēth*).²⁰ Eden bevestigden over het algemeen de waarheid van een verklaring van de eiser of verweerder.²¹ Ze werden beschouwd als heilige handelingen en hun kracht vloeide voort uit het veronderstelde goddelijke toezicht. Eden werden vaak afgelegd met de hand op heilige voorwerpen, zoals relikwieën, het altaar of het evangelieboek, waarvan men dacht dat ze spirituele kracht bezaten. Door op deze voor-

werpen te zweren, geloofde men dat God getuige was van de gebeurtenis.

De eed die relevant was voor het bewijs was de eed waarmee de partijen hun onschuld bevestigden (Oudfries: *lāda, wīthēth, riucht*). Verweerders konden zichzelf vrijpleiten (Oudfries: *undswera*) door middel van een dergelijke eed van onschuld.²² De verweerder die de beschuldiging ontkende, kon aanbieden om de ontkeningsverklaring te bevestigen met een eed en zo zijn onschuld aan te tonen. Niet alleen de verweerder legde een eed af, maar ook anderen die hij of zij te hulp riep, de eedhulpers. Deze personen werden meestal gekozen uit de familie van de persoon die de eed van onschuld aflegde.²³ De rol van een eedhelper was de verklaring van de verweerder te bevestigen door een afzonderlijke, bevestigende eed af te leggen. Deze was niet bedoeld om feiten vast te stellen, maar diende als validatie van de verklaring van de verweerder.²⁴ Het bevestigen van het karakter van de verweerder door een eedhelper was een belangrijke bouwsteen in het systeem van eer dat in Friesland bestond. Zowel de verweerder als de eedhelper brachten hun eer in gevaar door deze eed af te leggen.²⁵

Godsoordelen

Hoewel eden het belangrijkste middel waren om bewijs te leveren in een gerechtelijke procedure, hielpen godsoordelen om een oplossing te vinden als er twijfel bleef bestaan en het gelijk van een der partijen niet kon worden vastgesteld. Dit gebeurde onder verschillende omstandigheden. Als bijvoorbeeld het bewijs dat beide partijen hadden geleverd even zwaar woog, kon een godsoordeel worden

19 P. W. A. Immink, 'Getuigen in het oude Friese recht', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 31 (1963), 433-435. Al in de tijd van de *Lex Frisionum* werden procedures op deze manier gevoerd; zie Meelf Sybens van Oosten, 'Inleidende beschouwingen over het oudere Friese bewijsrecht', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 18 (1950), 443.

20 Voor Noorwegen, bijvoorbeeld, zie Ole-Albert Rønning Nordby, *The Judicial Oath in Medieval Norway* (Oslo 2018); voor Denemarken, zie Ditlev Tamm en Helle Vogt, *The Danish Medieval Laws* (London 2016), 22; voor Vlaanderen, zie Raoul-Charles van Caenegem, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel 1956), 147ff.

21 Florian Dirks, 'Der Eid in der Konfliktlösung', in: David von Mayenburg (ed.), *Konfliktlösung im Mittelalter* (Frankfurt am Main 2021), 169. De andere vorm was een eed van belofte, waarbij iets werd beloofd voor de toekomst. Dit kwam vaker voor bij het opstellen van contracten, waarbij ook eden werden gezworen.

22 *Wīthēth* verwijst specifiek naar een eed op heilige relikwieën, zie Anne Tjerk Popkema, 'Die altfriesischen Eidesbezeichnungen', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 64.1 (2007), 344.

23 Dirks, 'Der Eid', 169; Immink, 'Getuigen', 434.

24 Immink, 'Getuigen', 434.

25 Johannes Adrianus Nijdam, *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland: een studie naar de Oudfriese boeteregisters* (Hilversum 2008), 167.

gebruikt om uit de impasse te geraken. Een gebrek aan eedhelpers of hun gebrek aan kwaliteit waren redenen om het bewijs onvoldoende te achten. Daarnaast ondergingen personen die de gebruikelijke bewijzen helemaal niet konden leveren – zoals slaven, onvrije Friezen en vrouwen – in plaats daarvan godsoordelen.²⁶

Een godsoordeel vereiste wel dat het geschil voldoende ernstig was: een waterproef moest betrekking hebben op een vordering van ten minste ‘vier onzen en dertieneenderde penning’, een gerechtelijke tweekamp ‘niet minder dan drie ponden en acht onzen’.²⁷ Bijgevolg werd alleen in zeer ernstige gevallen toevlucht tot de godsoordelen genomen. Hiertoe behoorden doodslag, brandstichting, diefstal, verkrachting en valsemunterij, maar ook wanneer er twijfel bestond over het vaderschap, bij geschillen over geërfde grond en in gevallen van valse tarieven.²⁸ In de meeste andere gevallen waren godsoordelen niet toegestaan. En zelfs in gevallen van ernstige misdaden waren ze niet de norm, maar eerder de uitzondering.

Wanneer men overging tot een godsoordeel hield een commissie bestaande uit lokale functionarissen toezicht en werd het godsoordeel door deze commissie geregeld.²⁹ In het klassieke Friese recht speelden de *skelta* (hoofdrechter) en *asega* (gerechtsdeskundige) daarbij een bijzonder belangrijke rol. Zaken werden berecht door de rechtbank van de *skelta*, en de *asega* trad op als rechter in deze procedures.³⁰ Zij beslisten ook over de plaats waar

een godsoordeel werd gehouden en zorgden ervoor dat dit eerlijk verliep. In het geval van een gerechtelijke tweekamp onderzochten zij de wapens van de duellerende partijen.³¹ Gedetailleerde beschrijvingen van sommige godsoordelen zijn te vinden in het *Oudere Schoutenrecht*.³²

Godsoordelen kwamen in de Middeleeuwen niet alleen in Friesland voor, maar ook op veel andere plaatsen. Ze waren een gemeenschappelijk juridisch kenmerk, maar de details verschilden van regio tot regio.³³

Daarnaast maakten godsoordelen deel uit van de kerkelijke praktijk en om die reden werden ze vaak in kerken gehouden. Lokale pastoors traden op als getuigen en beoordelaars van de uitkomsten van dergelijke ceremonies.³⁴

Sommige geleerden beweren dat godsoordelen deel uitmaakten van de onderhandelingsstrategie van de strijdende partijen. Een procespartij startte volgens hen een godsoordeel – en vooral dan een gerechtelijke tweekamp – om aan te geven hoever deze partij bereid was te gaan om het geschil in zijn of haar voordeel te beslechten. Geen van beide partijen wilde deelnemen aan een pijnlijke proef of zijn of haar leven riskeren in een gevecht. De hoop was dat de tegenpartij zou opgeven in plaats van proberen te winnen met het risico pijn, letsel of nog erger te ondervinden.³⁵ Friese bronnen maken geen melding van een oneigenlijk gebruik van de godsoordelen, maar daarmee is niet gezegd dat dit nooit voorkwam. Andere geleerden hebben de

26 Over het gebruik van beproevingen als bewijs, zie Auer, ‘Konfliktlösung’, 161-163; Bartlett, *Trial*, 26; Buma, *Het godsoordeel*, 7-8.

27 Zoals in het *Oudere Schoutenrecht* (SkRa 39 en 44), zie Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 138-141; Vries, *Asega*, 321 en 325.

28 Over welke godsoordelen in welke gevallen werden gebruikt, zie Montanus de Haan Hetteema, ‘De Godsoordeelen in Friesland’, *De Vrije Fries* 4 (1846), 277-282.

29 Auer, ‘Konfliktlösung’, 163.

30 Een ‘soort rechter’. Over de rol van de *asega* en de *skelta*, zie Nikolaas Egbert Algra, *Oudfries recht 800-1256* (Leeuwarden 2000), 247; S. Fairbanks, *The Old West Frisian Skeltana Riucht* (Cambridge 1939), 16-25; Pieter Gerbenzon, ‘Der altfriesische asega, der altsächsische eosago und der althochdeutsche esago’, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 41 (1973), 91; Nijdam, *Lichaam*, 150; Vries, *Asega*, 15 en 20-21.

31 Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 142-143.

32 *Ibidem*, 138-145.

33 Auer, ‘Konfliktlösung’, 161ff.

34 *Ibidem*, 138-139.

35 *Ibidem*, 162f.

2. De ketelproef op een dertiende-eeuwse illustratie uit de Nederduitse *Sachsenspiegel*.

Foto: Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel

rol van godsoordelen benadrukt als hulpmiddelen om ambigüiteit in een procedure te elimineren.³⁶ Door een beroep op goddelijke interventie werden geschillen zo alsnog opgelost.

Er bestonden verschillende soorten godsoordelen in Friesland, zoals vermeld in het *Westerlauwerse Zeendrecht*:

SWI 53. [...] di camp is dera fyf ordela Godes een, dera trina heta ende dera twira caldera.³⁷

SWI 53. [...] de kamp is een van de vijf godsoordelen, de drie hete en de twee koude.

'Hete' godsoordelen

Laten we eerst eens kijken naar de categorie die bekendstaat als 'hete' godsoordelen of vuurproeven. Bij deze godsoordelen werd de verweerder blootgesteld aan een vorm van hitte die sporen

op het lichaam achterliet; deze sporen werden later onderzocht om de schuld of onschuld van de verweerder vast te stellen. Hete godsoordelen waren meestal eenzijdig, omdat alleen verweerdere of hun kampioenen deze konden ondergaan om hun onschuld te bewijzen. Bij alle hete godsoordelen werden er wonden op het lichaam aangebracht, die later werden onderzocht. Als een wond was genezen, was de verweerder onschuldig; als de wond niet voldoende was genezen, was de schuld bewezen.

Het eerste hete godsoordeel was de heetwaterproef, ook wel de ketelproef genoemd (Oudfries: *ketel*, *tzetelfeng*; Latijn: *aqua fervens*). Hierbij moesten verweerdere of hun kampioenen hun hand in een ketel kokend water steken, soms om een steen of ring te pakken. Dit godsoordeel wordt beschreven in het *Oudere Schoutenrecht*:

36 Om degenen die de beslissingen nemen moreel gerust te stellen. James Q. Whitman, *The Origins of Reasonable Doubt. Theological Roots of the Criminal Trial* (New Haven/London 2008), 10-25. In de Friese accusatoire procedures zou het gaan om het geruststellen van de eiser. Omdat rechters zelden zelf vonnissen uitspraken, kan men zich afvragen of deze morele geruststelling van bijzonder belang was in de Friese procedures.

37 Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 280-281.

SkRa 42. Dit is recht dat de ketel aan de kerk(hofs)muur moet hangen buiten de gewijde grond aan de muur en de priester moet aan de kerkhofmuur staan en het godsoordeel wijden voor een schelling aan pennen. Dan dient de kampvechter buiten de kerkhofmuur te (gaan) staan en terstond (in de ketel) te grijpen, wanneer de kampeed is gezworen. [...] Dan moeten de zeven, (namelijk) de schout en de asega, de priester en de vier koningsgetuigen, op de derde dag in de kerk de hand schouwen. Wanneer zij het hierover op enigerlei wijze niet eens zijn, dan hebben de priester en de drie met hem meer recht de hand voor geheeld dan de drie (anderen) om hem voor verbrand te verklaren. Wordt de hand na de schouw voor geheeld verklaard, dan moet de ander [de eiser] zijn meened boeten door te vasten en de graaf twee ponden geven. En heeft hij [de kampvechter] zijn hand verbrand, dan moet hij [de verweerder] de graaf twee ponden geven als vredegeld voor de gewelddadige aantasting van bezit en twee ponden als vredegeld voor de (ten onrechte aangegane) kamp en hij is met huid en haar aan zijn deken vervallen, of hij zal dit afkopen met zijn geld en de meened boeten door te vasten.³⁸

De heetwaterproef komt ook voor in rechtsteksten van andere Friese landen zoals Rüstringen, Brokmerland en Emsingo.³⁹

Het tweede hete godsoordeel was de ijzerproef. De verweerder moest een gloeiend stuk ijzer over een bepaalde afstand dragen, vaak de afstand tussen het doopvont en het altaar in de plaatselijke kerk.⁴⁰ Daarna werd de hand die het ijzer had gedragen ingezwachteld en na drie dagen gecontroleerd. Net als bij de heetwaterproef werd de genezing van de wond gezien als een bewijs dat de verweerder onschuldig was.⁴¹

Ten derde was er de vuurproef, of de gang over gloeiende ploegscharen. Hierbij moest de verweerder over negen of twaalf verhitte ploeg-

scharen lopen. Het aantal verschilt in de bronnen. De loper moest vaak op blote voeten lopen, maar de Friese rechtsteksten stonden het gebruik van zowel sokken als was toe om al te grote verwondingen te voorkomen. Net als bij de vorige godsoordelen werden de voeten van de verweerder vervolgens ingezwachteld en na drie dagen onderzocht.⁴²

Dergelijke vuurproeven waren niet specifiek Fries, maar kwamen in veel regio's voor, vooral de ketelproef, ijzerproef en gloeiende ploegscharen. In Friesland was er ook een vierde godsoordeel waarbij hitte een rol speelde; dit komt alleen voor in de versies van de *Vierentwintig Landrechten* zoals die bestonden in Emsingo en Hunsingo. Dit godsoordeel bestond uit het dragen van een gewaad gedrenkt in was, dat vervolgens in brand werd gestoken. Als de verweerder geen verwondingen opliep tijdens deze proef, was zijn onschuld bewezen.⁴³

'Koude' godsoordelen

Naast de hete godsoordelen waren er de 'koude' godsoordelen. Naast de heetwaterproef was er ook een koudwaterproef, die vaak werd gebruikt in kerkelijke procedures. Bij dit godsoordeel, ook wel *aqua frigida* genoemd, werden de handen en voeten van de verweerder vastgebonden voordat hij in gezegend water werd gegooid, bijvoorbeeld een meer of rivier. Men geloofde dat het gezegende water de schuldigen zou uitstoten; als de verweerder zonk, was zijn onschuld bewezen. De koudwaterproef werd ook in veel andere regio's gebruikt.⁴⁴

In tegenstelling tot wat moderne griezels verhalen ons vertellen over middeleeuwse processen, werden verweerders uit het water gehaald voordat ze konden verdrinken. Hoewel niet duidelijk vermeld in Friese bronnen, is het mogelijk dat het *Westerlauwerse Zeendrecht* naar een dergelijk

38 Vries, *Asega*, 323-325.

39 Wybren Jan Buma en W. Ebel, *Das Brokmer Recht* (Göttingen 1965), 66-67; Wybren Jan Buma en W. Ebel, *Das Fivelgoer Recht* (Göttingen 1967), 92-93; Buma, Ebel, *Rüstringer Recht*, 80-81; evenals in *Lex Frisionum* 3.6 en 3.8.

40 Zoals in Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 228-229.

41 Buma, *Het godsoordeel*, 17 en Auer, 'Konfliktlösung', 164.

42 Dit godsoordeel wordt genoemd in de *Vierentwintig Landrechten* (L²⁴ 23). Het wordt ook genoemd in het *Westerlauwerse Zeendrecht* (SWI 35 en 37) in het geval van het vaststellen van afstamming. Zie over dit godsoordeel ook Buma, *Het godsoordeel*, 18 en Hettema, 'Godsoordeelen', 280.

43 Zie hierover ook Buma, *Het godsoordeel*, 16. Voor de andere versies, zie Buma, Ebel, *Emsiger Recht*, 34 en Wybren Jan Buma en W. Ebel, *Das Hunsinger Recht* (Göttingen 1969), 36.

44 Auer, 'Konfliktlösung', 164.

3. Muurschildering van twee Friese kampvechters in de kerk van Westerwijtwerd. Foto: Wikimedia

godsoordeel verwijst wanneer het een waterproef ('*wettercampe*') noemt.⁴⁵ Aangezien er elders geen andere koudwaterproeven worden beschreven, is het aannemelijk dat de *aqua frigida* het godsoordeel is waarnaar in deze Friese tekst wordt verwezen.

Het tweede koud godsoordeel was de gerechtelijke tweekamp of duel (Oudfries: *kamp*; Latijn: *iudicium pugnae/duelli*). Dit was wijdverspreid in Europa en is het meest bestudeerde godsoordeel, aangezien er in de middeleeuwse juridische en theologische literatuur over deze proef een controverse bestond. De tweekamp werd afgewezen door de kerkelijke autoriteiten. De deelnemers aan een dergelijk duel waren vrije mannen, die zich vaak lieten vervangen door kampioenen. Deze kampioenen konden geen schadevergoeding eisen voor verwondingen die ze opliepen tijdens de tweekamp.

Gerechtelijke tweekampen worden beschreven in het *Oudere Schoutenrecht*.⁴⁶ De gedaagde moest eerst een borg stellen voor hetgeen van hem werd gevorderd. Beide partijen zwoeren vervolgens een kampeed, waarmee over en weer de aanklacht werd bevestigd en ontkend, en die culmineerde in:

SkRa 45. [...] Nu schil hi swigia ende di ora swara: "So ic mit riuchta dat raef tojeens him naet beta thoer". Nu schil hi swigia ende di ora swara: "So y nu mit riuchte tojeens mi beta schillet".

SkRa 45. [...] Nu moet hij zwijgen en de ander moet zweren: "Dat ik [de verweerder] nu rechtens de gewelddadige aantasting van bezit tegen hem [de eiser] niet hoeft te boeten." Nu moet hij zwijgen en de ander moet zweren: "Dat jij [de verweerder] nu rechtens de gewelddadige aantasting van bezit tegen mij [de eiser] moet boeten."⁴⁷

⁴⁵ Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 280-281; zie ook Auer, 'Konfliktlösung', 164 en Buma, *Het godsoordeel*, 15 over deze specifieke beproeving.

⁴⁶ Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 140-145 en Vries, Asega, 325-331.

⁴⁷ Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 140-143.

In de volgende fase bepaalde de skelta wanneer de proef zou plaatsvinden en de asega noemde de plaats. Zij inspecteerden ook de wapens van de partijen. Elke kampioen kreeg twee zwaarden. Een groep scheidsrechters (*greetwirderen*) was ook aanwezig om toezicht te houden op de uitvoering van het duel. De twee kampioenen vochten drie keer tegen elkaar op drie verschillende dagen, waarbij een van hen als winnaar werd uitgeroepen.⁴⁸

Een derde koud godsoordeel in de Friese bronnen was de 'spijsordalia' (Oudfries: *wyder corbita*) of de 'kaasproef' (Oudfries: *tzīsordēl*; Latijn: *iudicium panis et casei*). De bronnen bevatten geen gedetailleerde beschrijving van dit godsoordeel, maar uit omliggende regio's is bekend dat een verweerder een stuk voedsel (*iudicium offae*) moest inslikken. Soms was het voedsel gezegend door een priester en soms moest een giftig brouwsel worden doorgeslikt. In andere gevallen werden droog brood en kaas gebruikt, vandaar de naam 'kaasproef'. In Angelsaksisch Engeland werd dit godsoordeel de *corsnæd* genoemd.⁴⁹ Als het de verweerder niet lukte om het voedsel of de drank door te slikken, bijvoorbeeld omdat het in zijn keel bleef steken, was zijn schuld bewezen. Sommige geleerden beweren dat dit godsoordeel vooral psychologisch werkte. Wie schuldig was of niet in zijn recht stond, was misschien niet in staat om snel te slikken vanwege schuldgevoelens en nervositeit.⁵⁰

Tot slot is er een enkele vermelding van de kruisproef die aan het begin van dit artikel werd genoemd. Bij dit godsoordeel stonden beide partijen met horizontaal of verticaal gestrekte armen voor een kruis. Wie het eerst zijn armen liet zakken, verloor de kruisproef. Een kruisproef wordt alleen

genoemd in *De sage van Karel en Redbad*, waarin wordt verteld hoe Karel de Grote en Redbad streken om Friesland. Uiteindelijk won Karel de Grote de beproeving en trok Redbad zich terug.⁵¹

Een kruisproef wordt niet genoemd in de Friese rechtsteksten.⁵² Zij wordt wel genoemd in middeleeuwse bronnen die dateren uit de regeerperioden van de Frankische koningen, bijvoorbeeld uit de tijd van Pepijn (714-768), toen zij werd gebruikt om geschillen over echtelijk samenwonen te beëindigen. De kruisproef wordt vaak in verband gebracht met Karel de Grote en werd in kerkelijke zaken ook gebruikt als alternatief voor de gerechtelijke tweekamp. Kort na de dood van Karel de Grote werd de kruisproef in 819 verboden door zijn zoon koning Lodewijk de Vrome (778-840), omdat een dergelijk godsoordeel het symbool van Christus, het kruis, zou ontheiligen.⁵³ *De sage van Karel en Redbad* heeft weloverwogen dit godsoordeel in verband gebracht met koning Karel de Grote, maar er is geen bewijs dat de Friezen de kruisproef hebben gebruikt in gerechtelijke procedures.

De sage van Karel en Redbad is ook om een andere reden interessant. Het sluit aan bij een andere beroemd middeleeuws verhaal over Karel de Grote en zijn handschoen, het elfde-eeuwse *Chanson de Roland*.⁵⁴ In het lied van Roland wenst Karel vrede te sluiten met zijn vijanden, de Saracenen in Spanje. De hoofdpersoon van het lied, Roland, stelt voor zijn stiefvader Ganelon als gezant te sturen, wat Ganelon boos maakt omdat hij de missie te gevaarlijk vindt. Wanneer Karel hem toch de opdracht geeft en hem als teken zijn handschoen wil aanreiken, negeert Ganelon het aanbod en laat de handschoen op de

48 Over dit godsoordeel, zie Auer, 'Konfliktlösung', 164; voor een oude visie zie, J. van Kuyk, 'Bijdrage tot de Geschiedenis van den Tweekamp', *Tijdschrift voor Strafrecht* 23 (1912), 312-342. De gerechtelijke tweekamp in Friesland wordt onderzocht in Buma, *Het godsoordeel*, 22-23 en in Hetteema, 'Godsoordeelen'.

49 Sarah Larratt Keefer, 'Ut in omnibus honorificetur Deus. The Corsnæd Ordeal in Anglo-Saxon England', in: Joyce Hill en Mary Swan, *The Community, the Family and the Saint. Patterns of Power in Early Medieval Europe* (Turnhout 1998), 237-254.

50 Buma, *Het godsoordeel*, 20-21. Vermeldingen van dit godsoordeel zijn te vinden in Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 228-229, 280-281. In Angelsaksisch Engeland werd dit godsoordeel de *corsnæd* genoemd. Het was alleen bedoeld voor geestelijken.

51 Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 170-171; Vries, *Asega*, 74.

52 Buma, *Het godsoordeel*, 23-24; Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 45-46.

53 Bartlett, *Trial*, 9-10. Buma, *Het godsoordeel*, 23-24. Volgens Peter Dinzelbacher, *Das fremde Mittelalter. Gottesurteil und Tierprozess* (Essen 2006), 60 werd de kruisproef nog tot het einde van de negende eeuw gebruikt.

54 Met dank aan Otto Knottnerus voor het aanwijzen van dit verband.

grond vallen. Dit wordt opgevat als een slecht voorteken en een voorbode van verraad.⁵⁵ Later verraaft Ganelon Karel de Grote inderdaad en helpt hij de Saracenen om Roland in een hinderlaag te lokken en te doden.

Het is waarschijnlijk dat de Friezen bekend waren met dit beroemde verhaal. De val van de handschoen van Karel de Grote kan een verwijzing zijn naar Ganelon, de verrader. In *De sage van Karel en Redbad* laat Karel de Grote de handschoen echter met opzet vallen om Redbad te misleiden, zodat hij de kruisproef verliest. Redbad negeert de handschoen niet en pakt hem op, waardoor hij het slechte voorteken vermijdt, maar zijn aanspraak op Friesland verliest. In tegenstelling tot Ganelon blijkt Redbad geen verrader te zijn, maar men zou kunnen denken dat Karel de Grote door zijn list in een kwaad daglicht wordt gesteld. Het verhaal van de handschoen is daarom ook een commentaar op de relatie tussen Karel de Grote en Redbad, in tegenstelling tot die tussen Karel en Ganelon. Een kruisproef komt niet voor in het *Chanson de Roland*, maar wel een gerechtelijke tweekamp. Wanneer Ganelon wordt beschuldigd van verraad, probeert hij door een godsoordeel, de tweekamp, zijn onschuld te bewijzen. Nadat zijn kampioen wordt verslagen, is het verraad dat door de gevallen handschoen werd voorspeld, bewezen en wordt Ganelon geëxecuteerd.⁵⁶

Einde van de godsoordelen

Godsoordelen bleven vele eeuwen een belangrijk, zij het ongebruikelijk, onderdeel van de gerechtelijke procedures in Friesland. Ze zouden echter worden afgeschaft en expliciet verboden. Een glosse bij de bepaling over de waterproef in het *Westerlauwerse Zeendrecht*, geschreven in de veertiende eeuw, geeft enkele redenen waarom godsoordelen niet langer waren toegestaan:

Glossa 160. Duella et purgaciones wlgares, scilicet ferri candentis uel aque bulientis, sunt hodie prohibite, quia Deus temptatur et innocens frequenter condemnatur, extra de pur. wlg. per totum (X 5.35). Et si clericus duellum susceperit uel optulerit, deponatur, de cle. pug. in du. c. i et ii (X 5.14.1-2).

Glosse 160. Het duel en openbare zuiveringen, namelijk (de godsoordelen) van roodgloeiend ijzer of kokend water, zijn tegenwoordig verboden, omdat God op de proef wordt gesteld en vaak een onschuldige wordt veroordeeld; zie de hele titel van X 5.35. En als een geestelijke een duel accepteert of aanbiedt, wordt hij uit zijn ambt gezet; zie X 5.14.1-2.⁵⁷

Uit deze glosse blijkt dat de auteur geloofde dat godsoordelen ongeoorloofd waren, hetgeen een latere ontwikkeling is. Het doel van deze glosse was de Oudfrieze tekst bij de tijd te brengen, zonder een vergelijkende analyse toe te voegen en zo de verklaring declaratief te maken en geen ruimte te laten voor een alternatieve interpretatie. De glosse geeft twee argumenten tegen godsoordelen: ten eerste dat ze God op de proef stellen (*Deus temptatur*) en ten tweede dat onschuldige mensen onterecht veroordeeld kunnen worden (*innocens frequenter condemnatur*). Deze argumenten, samen met andere redeneringen tegen godsoordelen, komen uit het canonieke recht en zijn ontleend aan de rubriek bij X 5.35, waarin staat: *Duella et aliae purgationes vulgares prohibite sunt; quia per eas multotiens condemnatur absolvendus, et Deus temtari videtur*.⁵⁸

De bovenstaande glosse voegt een specifiek detail toe, namelijk welke godsoordelen verboden zijn. Deze aanpassing aan de lokale context is belangrijk, omdat zowel de heetwaterproef als de ijzerproef worden genoemd in de tekst waar de glosse bij hoort, namelijk het *Westerlauwerse Zeendrecht* 55. De laatste zin van de glosse is een kopie van het canonieke recht: *Clericus iniens duellum sive obtu-*

⁵⁵ *Chanson de Roland*, XXIV.

⁵⁶ Over de tweekamp en de gerechtelijke procedure in het *Chanson de Roland*, zie Emanuel J. Mickel, *Ganelon, Treason, and the Chanson de Roland* (University Park 1989).

⁵⁷ Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 280-281. Deze glosse geeft commentaar op een tekst uit het *Westerlauwerse Zeendrecht* (SWI 55), waarin wordt beschreven hoe iemand die niet was verbrand na een heetwaterproef erin slaagde zijn gelijk te halen. Als gevolg daarvan kon de synode hem niet berechten.

⁵⁸ Rubriek bij X 5.35.1.

4. Ruitergevecht uit het Chanson de Roland op de Cathédrale Saint-Pierre in Angoulême. Foto: Wikimedia

lerit sive suscepit, deponendus est.⁵⁹

Het verbod op godsoordelen in het canonieke recht kwam tot stand na het Vierde Lateraans Concilie van 1215. De kerk en de canonisten hadden godsoordelen al vanaf het einde van de twaalfde eeuw afgewezen. Deze afwijzing was gebaseerd op twee kernargumenten: ten eerste een argument van Augustinus dat God niet in verzoeking gebracht mocht worden en ten tweede het argument van de

theologen dat er geen gemeenschappelijke dimensie was tussen vuur en water en het menselijk geweten.⁶⁰ Het eerste argument wordt herhaald in de bovenstaande glosse. Op het Vierde Lateraans Concilie, dat werd bijgewoond door tweehonderd vertegenwoordigers van christelijke naties, werden godsoordelen verboden. In het bijzonder werd de deelname van de geestelijkheid aan godsoordelen verboden, wat het begin van het einde van godsoordelen betekende.⁶¹

59 Rubriek bij X 5.14.1.

60 Raymonde Foreville, 'Lateran I-IV', in: Gervais Dumeige en Heinrich Bacht, *Geschichte der ökumenischen Konzilien* (Mainz 1970), 362.

61 Over het Vierde Lateraans Concilie, zie John W. Baldwin, 'The Intellectual Preparation for the Canon of 1215 against the Ordeals', *Speculum* 36 (1961), 613-636; Foreville, 'Lateran I-IV', 289ff; K. Pennington, 'Due Process, Community, and the Prince in the Evolution of the Ordo iudiciarius', *Rivista Internazionale di Diritto Comune* 9 (1998) 947.

Als gevolg van dit verbod werden godsoordelen in heel Europa verboden en dit leidde tot hun teloor- gang als bewijsmiddelen in het procesrecht.⁶² In Denemarken bijvoorbeeld, verbood de koning het gebruik van godsoordelen niet lang na het concilie van 1215.⁶³ In Friesland was er echter geen instituut met publiekrechtelijk gezag om een dergelijk verbod op te leggen en af te dwingen, en dit kan pogingen om het gebruik ervan in de praktijk tegen te gaan, hebben belemmerd. Om deze reden kunnen de godsoordelen lang zijn blijven bestaan in Friesland.⁶⁴ Maar zoals we hebben gezien in glosse 160, beschouwden de Friese juristen die het *Westerlauwerse Zeendrecht* van glossen voorzagen, ze ook als ongeoorloofd.

Latere Friese rechtsteksten verbieden expliciet godsoordelen als de gerechtelijke tweekamp, zoals vermeld in de *Jurisprudentia Frisica*.⁶⁵ Iedereen die een ander tot een dergelijk godsoordeel dwong, beging een doodzonde:

JF 2:31. Hweerso *een man* een kamp op gript so ne thoerma hyne naet wrwerpa hit ne se dat hyne da *riuch- teren* deer tho twinga. *ende* datze hyne thingie oen lyf. jefta oen gued. so dwase *een folle* haudsonde so were hit *bettera* dat hy dine daed oen tingh dan hy hym werworpe. want dy paws haet alle falscha ordel. *ende* alla falscha prowinghe wrbden Autentica.⁶⁶

JF 2:31. Als een man een ander tot een tweekamp uitdaagt, dan mag de ander die uitdaging niet accep- teren, tenzij de rechters hem daartoe dwingen en hem op straffe van verlies van lijf of goed daartoe bewegen. Dan begaan ze [de rechters] echter een absolute doodzonde. Dan zou het beter zijn dat hij de doodstraf ondergaat dan de uitdaging tot de tweekamp te accepteren, want de paus heeft alle valse godsoordelen en alle valse bewijs- vormen verboden. Autentica.

Hoewel het eerste geval van deze bepaling afkomstig is uit een veertiende-eeuwse Friese tekst genaamd *Thet Autentica Riocht*, is de oorspronke- lijke bron niet Fries.⁶⁷ Het is ook geen reproductie van X 5.35.3, waarin geen melding wordt gemaakt van gedwongen deelname door geestelijken. Het is wel mogelijk dat de oorspronkelijke bron van deze bepaling een commentaar van een canonist was.

Uit de Friese bronnen en hun glossen uit de veertiende en vijftiende eeuw blijkt dat godsoor- delen waren verboden of op zijn minst werden tegengegaan, wat aangeeft dat ze niet langer zouden moeten bestaan als bewijsmiddel in gerechtelijke procedures. Sommige bronnen suggereren echter dat dit verbod niet volledig werd gehandhaafd of dat de praktijk achterbleef bij de rechtsleer. Het veertiende-eeuwse wetboek *Rechten ende Wilkoeren*, bijvoorbeeld, bevat een bepaling over godsoordelen die specifiek betrekking heeft op het geldbedrag dat ten minste in het geding moet zijn om een proces door een tweekamp te laten beslechten.⁶⁸ Dit is in feite een kopie van een bepaling uit het *Oudere Schoutenrecht*.⁶⁹ De opname ervan in de *Rechten ende Wilkoeren* suggereert dat deze bepaling aan het eind van de veertiende eeuw nog steeds relevant was. In die tijd waren sommige Friese juristen een groot voorstander van het verbieden van dergelijke godsoordelen (zoals blijkt uit de bovenstaande glosse 160), maar deze mening werd misschien niet altijd gevolgd.

Bovendien bevat zelfs de laatvijftiende-eeuwse *Jurisprudentia Frisica* een verwijzing naar het praktiseren van godsoordelen, waarbij specifiek de kampioen van een dief wordt genoemd.⁷⁰ De inhoud van deze bepaling lijkt verouderd en is waarschijnlijk eerder een overblijfsel van een obso-

62 Auer, 'Konfliktlösung', 164.

63 Tamm, Vogt, *Danish Medieval Laws*, 23.

64 Zoals gesuggereerd door Bartlett, *Trial*, 133, die de afgelegen ligging van Friesland aanwijst als oorzaak voor het voortbestaan van godsoordelen.

65 Zie over het verzet tegen deze godsoordeel Auer, 'Konfliktlösung', 163; Buma, *Het godsoordeel*, 24.

66 Te vinden in het manuscript Codex Roorda (Ro), in de derde deel genaamd *Jurisprudentia Frisica* (JF), titel 2, nr. 31.

67 Zie Jelle Brouwer, *Thet autentica riocht met inleiding, glossen, commentaar en woordenlijst* (Assen 1941), 62-63. Het oudere *Rechten ende Wilkoeren* bevat een dergelijke tekst niet.

68 *Rechten ende Wilkoeren* 57. Zie over de *Rechten ende Wilkoeren* Meijering, Nijdam, 'Wat is Recht?', 29ff.

69 SkRa 44.

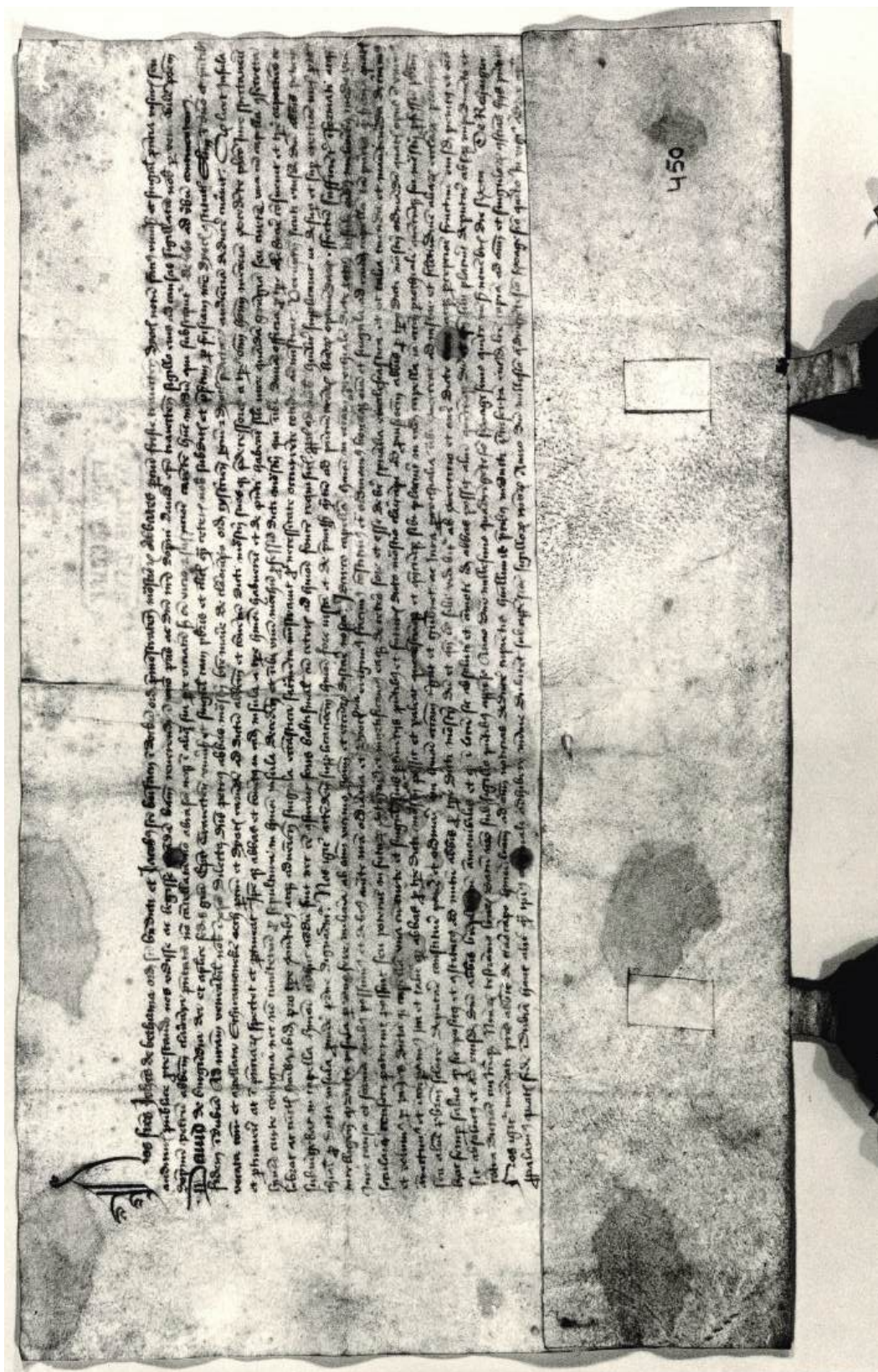
70 Ro, III (JF) 60, nr. 22.

leet geworden praktijk dan een aanwijzing dat godsoordelen in die tijd nog voorkwamen.⁷¹

Door een gebrek aan optekeningen van rechtspraak en andere primaire bronnen is het moeilijk te beoordelen of de rechtspraak in de veertiende en vijftiende eeuw nog steeds godsoordelen kende. Het is mogelijk dat sommige godsoordelen zich wisten te handhaven, vooral die waaraan geen gevecht of vuur te pas kwam. Het eten van brood en kaas, bijvoorbeeld, ging niet gepaard met geweld of verwondingen en de kaasproef was niet specifiek verboden. Er is echter geen duidelijk bewijs waaruit blijkt of deze godsoordelen tot een einde zijn gekomen of werden gecontinueerd.

De twee koningen Karel de Grote en Redbad kunnen in het fictieve verhaal, waarmee dit artikel begon, de kruisproef hebben gebruikt om bloedvergieten en wapengeweld om de heerschappij over Friesland te voorkomen. Op dezelfde manier gebruikten de Friezen godsoordelen om een einde te maken aan onzekerheid en geweld tussen strijdende partijen, wanneer alle andere middelen geen uitkomst boden. Vele eeuwen lang dienden godsoordelen als middel om conflicten op te lossen, totdat de afkeurende houding van de kerk steeds sterker wist door te dringen in de Friese rechtspraak. Wanneer en hoe precies deze ontwikkeling zich in Friesland heeft voltrokken, is moeilijk te zeggen, maar we kunnen zien dat Friese juristen in de veertiende eeuw in ieder geval fel gekant waren tegen het gebruik ervan. Zoals gezien kwam de kruisproef die Karel de Grote en Redbad zouden hebben ondergaan, al in een heel ver verleden tot een einde, namelijk in 819 door een verbod van Karels zoon, koning Lodewijk de vrome.

71 Er wordt bijvoorbeeld verwezen naar de skelta. Dit kan een aanvulling zijn geweest op de bepalingen over huiszoekingen en diefstal in het *Oudere Schoutenrecht*, met name Nijdam, Hallebeek, De Jong, *Frisian Land Law*, 156-157. Zie ook Gerbenzon, 'Aantekeningen (tweede deel)', 348, die deze tekst dateert op zijn laatst in de vroege dertiende eeuw. Voor andere archaische paragrafen in de *Jurisprudentia Frisca*, zie Gerbenzon, 'Aantekeningen (tweede deel)', 342-350.

1. De akte uit 1465 die bevestigt dat de abdij van Claerkamp een uithof op Schiermonnikoog heeft. Beeld: Tresoar

Terug naar de bron

De oudste oorkonden betreffende Schiermonnikoog (1440 en 1465)

MICHIEL VERWEIJ

De historische bronnen voor de oudste geschiedenis van het eiland Schiermonnikoog zijn schaars. Het wegspoelen van de oudste dorpen aan de westkant van het eiland en de verplaatsing van de bewoning naar een nieuw dorp Oosterburen (tegenwoordig: Schiermonnikoog), alsmede het feit dat het eiland lang in privébezit is geweest, zijn daar zeker debet aan. Ook de opheffing en verwoesting van de abdij Klaarkamp bij Rinsumageest (gesticht rond 1163 en erkend in 1165) na de invoering van de Hervorming in 1580 (zoals het lot van de meeste kloosters in Friesland was) heeft voor een verlies aan documenten gezorgd.¹

In feite berust onze kennis op voornamelijk twee oorkonden uit de vijftiende eeuw die sinds de negentiende eeuw bekend zijn en geregeld worden geciteerd. In de meeste gevallen gaat het hier om een teruggrijpen op de eerste publicatie van deze

akten door WW. Buma in *De Vrije Fries* uit 1873,² waarbij de Nederlandse vertaling door de jaren heen geregeld is gemoderniseerd, zonder dat men daarbij opnieuw teruggreep op de oorspronkelijke tekst.³ Hiernaast kennen we nog een verwijzing in een akte uit 1323 in Hamburg, waarin met betrekking tot een geschil waarbij monniken van Klaarkamp waren betrokken, melding wordt gemaakt van *eorum insula* – ‘hun eiland’. Dit wordt meestal (naar alle waarschijnlijkheid terecht) geïnterpreteerd als betrekking hebbend op Schiermonnikoog (zie onder).⁴ De identificatie van enkele andere vermeldingen van eilanden met andere namen wordt niet algemeen aanvaard en is onzeker. De twee vijftiende-eeuwse oorkonden zijn ontegensprekelijk onze voornaamste bron.

Door de schaarsheid van het bronnenmateriaal wordt de historicus gedwongen om deze in al hun

1 Zie over het klooster Klaarkamp o.m. ‘Trio’, *Clarus Campus, Klaarkamp, 1165-1965* (Dokkum, 1969); J.A. Mol, ‘Fryske cisterciënser kleasters en har besit’, *De Vrije Fries*, 71 (1991), 29-52; Idem, ‘Besitzerwerbungen der friesischen Zisterzienserklöster Klaarkamp, Bloemkamp und Gerkesklooster’, K. Elm (ed.), *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster*, Berliner historische Studien 17 (Berlin, 1992), 67-96; Idem, ‘De stichting fan it Cistersiënser kleaster Klaarkamp by Rinsumageast’, *It Beaken* 58 (1996), 1-13; Idem, ‘Klaarkamp by Rinsumageest. De ruimtelijke ontwikkeling van terp en klooster’, *Fryslân. Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur*, 12 (2006), 5-12; E. Boers, *Klaarkamp. Middeleeuws klooster bij Rinsumageast. Schiere monniken in noordelijk Fryslân*, Archeologie in Fryslân 10 (Hoorn, 2014). Klaarkamp is o.m. het moederklooster van Aduard. Ms. 8425-27 in de Koninklijke Bibliotheek van België (KBR) in Brussel (eind twaalfde eeuw) is afkomstig uit Aduard, maar was oorspronkelijk bestemd voor een klooster met een Mariapatronaat: in theorie zou dat Klaarkamp kunnen zijn, al is zulks niet te bewijzen; cf. J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, II (Bruxelles, 1902), 113-114, nr. 1061; M. Coens, ‘Les manuscrits de Corneille Duyn donnés jadis à Heribert Rosweyde et conservés actuellement à Bruxelles’, *Analecta Bollandiana*, 77 (1959), 108-134, nr. 6; J.M.M. Hermans, *Middeleeuwse handschriften uit Groninger kloosters* (Groningen, 1988), 58, nr. 2; J. Hermans, ‘Handschriften van Aa tot Zenne. Aantekeningen over enkele Groningse codices thans te Brussel’, in: *Miscellanea Martin Wittek* (Leuven e.a., 1993), 213-226, aldaar 215-217. Dit handschrift is een van de oudste bewaarde codices uit de noordelijke provincies van Nederland.

2 Cf. WW. Buma, ‘Schiermonnikoog – de Lauwers – de Scholbalg’, *De Vrije Fries* 12 (1873), 337-412 (met editie, vertaling en facsimile in de bijlagen).

3 Cf. o.m. L. Mellema, *Schiermonnikoog. Lytje Pole* (Haren 1981²), 32-45; F. van der Ven, *Een omstreden eiland. De eigendom van het eiland Schiermonnikoog in geding* (Groningen 1993), 1-14 (de belangrijkste moderne wetenschappelijke studie over de geschiedenis van het eiland); A. van der Helm, ‘Twee oorkonden en een kwestie’, *’t Heer en Feer* themanummer 2015, 2-14.

4 Cf. *Hamburgisches Urkundenbuch*, II,3 (Hamburg 1933), nr. 587; Van der Ven, *Een omstreden eiland*, 2.

aspecten af te wegen. Dat betreft de inhoud, maar ook het genre en de administratieve en politieke context van een oorkonde, met inbegrip van de procedure die wordt doorlopen om een oorkonde uit te vaardigen: dit laatste is tot nog toe onvolgende gebeurd. Het zal blijken dat bepaalde gegevens die in de literatuur steeds opnieuw worden vermeld, minder vaststaan dan gedacht. Dit geldt met name voor de bescherming die Filips de Goede het eiland in 1440 zou hebben gegeven.

Een eerste kwestie blijkt al uit de zonet genoemde akte uit 1323. Daar wordt enkel een eiland als bezit van Klaarkamp vermeld, zonder verdere precisering: geen naam, geen geografische aanduiding, behalve de vermelding van een ander eiland: 'Tornasand'. Dit laatste moet een verbastering zijn van Cornzand, dat als klein eiland onder meer op een aantal kaarten uit de zestiende en zeventiende eeuw wordt vermeld, zoals de kaart van de Zuiderzee uit de atlas van Christiaan Sgrooten.⁵ Op deze kaart lijkt het een synoniem voor (of samengegroeid met) het eiland Bosch. Wat de rol van het eiland Tornasand in het hele verhaal precies is, is minder duidelijk: er wordt in de akte niets gezegd over de geografische positie ten opzichte van Schiermonnikoog of welke andere aardrijkskundige entiteit dan ook. Het feit dat de naam Kornzand opduikt in verband met een eiland van de monniken van Klaarkamp, doet een geografische nabijheid van de twee vermoeden en ondersteunt daardoor de identificatie van dat eiland van de monniken als Schiermonnikoog uiteraard wel.

De identificatie van *eorum insula* met Schiermonnikoog berust dus voornamelijk op het feit dat Klaarkamp een goede eeuw later inderdaad bezittingen op Schiermonnikoog had. Met andere woorden: men projecteert een historisch feit terug op een eerder document. Behalve als de bezitting economisch geen succes was of als er ongelukken zouden zijn gebeurd (stormvloed en dergelijke), ligt het voor de hand dat een dergelijke bezit hetzelfde blijft, dus dat het inderdaad om Schiermonnikoog gaat. Alleen: deze aanname berust in wezen op een terugredeneren en niet op enig positief bewijs. Daar komt nog bij dat het aantal eilanden

niet onbeperkt is en dat op de meeste al bezittingen van andere abdijen waren, zodat een 'verandering' van eiland minder eenvoudig is. Bij ontstentenis van documentatie waaruit het tegendeel zou blijken, kan men inderdaad geredelijk aannemen dat het om Schiermonnikoog gaat. Nogmaals: vanwege de beperktheid van de bronnen is het van belang ze steeds kritisch te benaderen en duidelijk te maken waar een bepaalde stelling op steunt en hoe zeker het argument is. Een 'strengere' aanpak is geraden.

Bij het citeren en gebruiken van de oorkonden in kwestie wordt evenwel alleen gekeken naar wat de stukken specifiek over Schiermonnikoog zeggen of lijken te zeggen. Daar zit een mogelijk risico aan vast. De grens tussen informatie uit een bron halen of een gegeven uit een bron interpreteren in het licht van een vooraf al geformuleerde hypothese is soms flinterdun. Waar het proces zou moeten zijn dat we gegevens bij elkaar brengen om er dan een conclusie uit te halen, zien we vaak dat eerst een idee geformuleerd wordt waarna men op zoek gaat naar argumenten die dat idee kunnen staven. Dat bij de interpretatie van de oorkonden over Schiermonnikoog voornamelijk is gekeken naar wat deze stukken over het eiland (lijken te) zeggen, is in zekere zin een vanzelfsprekend gevolg van de belangstelling die zich in eerste instantie op de historische feiten met betrekking tot het Waddeneiland richt, maar daarmee wordt de specifieke context van deze documenten wel over het hoofd gezien. Het is de bedoeling van dit artikel om de twee oorkonden uit 1440 en 1465 opnieuw onder de loep te nemen en de stukken vanuit zichzelf te begrijpen, om vervolgens te zien wat hieruit veilig voor Schiermonnikoog kan worden afgeleid.

Daarbij wordt een oorkonde begrepen als een wisselwerking tussen drie elementen: degene die de oorkonde verleent, degene die de oorkonde ontvangt en het object van de oorkonde zelf. Met name de eerste twee elementen zijn veelal buiten het zicht gebleven. In beide oorkonden is degene ten behoeve van wie de oorkonde is opgesteld, de abt van Klaarkamp. In 1440 is dat Dominicus, in 1465 Petrus. Beide oorkonden bevestigen dat de abt van Klaarkamp op het eiland Schiermonni-

5 Koninklijke Bibliotheek van België, ms. 21596, 7-8.

2. Jean Wauquelin biedt Filips de Goede zijn Chroniques de Hainaut aan (circa 1448). Het vierde wapen in de rechterrij is dat van Friesland. Beeld: Koninklijke Bibliotheek van België

koog een vestiging had: die van 1465 spreekt expliciet over een *grangia* of 'uithof'.

In beide gevallen wordt ook gesteld dat dit bezit 'sinds mensenheugenis' een feit is. Dat is evenwel een gevaarlijke formulering. Hoewel hier beweerd lijkt te worden dat het bezit van hoge ouderdom is, moeten we juist hier niet vergeten dat het doel van oorkonden vaak is het verlenen van bepaalde rechten of bezittingen of het bevestigen daarvan. Een van de argumenten om een bestaand recht te bevestigen is steeds dat het recht al geldt en dat het sinds lange tijd geldt. Omdat een oorkonde vaak een antwoord is op een verzoek van degene in wiens belang de akte wordt opgesteld, zijn de argumenten die worden aangehaald (de motivering van het besluit dus) vaak overgenomen uit het verzoek (schriftelijk of mondeling) van deze begunstigde persoon of instantie. Het spreekt vanzelf dat deze zo positief mogelijk beargumenteert. In het geval van de verklaring dat een bepaalde toestand 'sinds mensenheugenis' zo is, betekent dat in feite vaak dat er blijkbaar niemand te vinden lijkt die deze aanspraak kan tegenspreken.

Bovendien is de vaagheid van dit argument een aanwijzing dat er geen schriftelijke neerslag van deze oude toestand lijkt te bestaan. Dit laatste is in zeker opzicht verwonderlijk: abdijen hadden over het algemeen een goed oog voor hun eigen belangen en zorgden ervoor dat de administratie rond hun bezittingen op orde was. Het betreft hier dan veelal schenkingen door vorsten of andere personen, die bij betwisting van het bezit een afdoende argument vormden. De formulering in beide oorkonden waarin het bezit wordt vermeld als een toestand sinds mensenheugenis en dus zonder concrete en precieze documentatie, suggereert dat deze schriftelijke documenten inderdaad niet bestonden.

Anders dan in Brabant, Vlaanderen of Holland, waar een landsheer optrad als begunstiger van abdijen en kloosters, ontbrak in Friesland in de Middeleeuwen dit centraal gewestelijk gezag. De keizer, die tussen de negende en de twaalfde eeuw geregeld oorkonden van deze aard verleende, kreeg

geleidelijk steeds minder directe zeggenschap over de gronden van het rijk. Dit alles maakt het niet onmogelijk dat de uithof van Klaarkamp op Schiermonnikoog, die in de vijftiende eeuw in ieder geval een feit was, niet zozeer berust op een schenking door een van de bevoegde autoriteiten, maar dat de abdij het lege en woeste eiland gewoon in bezit heeft genomen. Alleen als een oorspronkelijke schenkingsoorkonde wél bestaan heeft, maar bij brand of anderszins verloren is gegaan, zou dat anders zijn.

Twee van de genoemde punten in de driehoeksverhouding zijn dus identiek, namelijk de abdij van Klaarkamp als begunstigde en de uithof van Schiermonnikoog als object. De derde factor verschilt en daarmee ook de context waarin deze oorkonden tot stand zijn gekomen.

De niet verleden akte van 1440

De eerste oorkonde, gedateerd 23 oktober 1440, is in het Middelnederlands opgesteld en ons overgeleverd in een register, bekend als het vijfde Memoriaal van mr. Jan Rosa, griffier van het Hof van Holland, nu in het Nationaal Archief in Den Haag. Oorkonder is Filips de Goede, hertog van Bourgondië, in zijn hoedanigheid van graaf van Holland (regeringstijd in Holland: 1433-1467).⁶ Het is bekend dat de graven van Holland van oudsher aanspraak hebben gemaakt op het gezag over Friesland, het is ook bekend dat zij er eigenlijk nooit echt in zijn geslaagd om deze aanspraken kracht bij te zetten en dat gezag feitelijk uit te oefenen. Dat geldt ook voor Filips de Goede. Dat neemt niet weg dat op folio 1r van ms. 9242 van de Koninklijke Bibliotheek van België, het eerste deel van de *Chroniques de Hainaut*, een monumentale kroniek van het graafschap Henegouwen (dat Filips de Goede tegelijk met Holland, Zeeland en Friesland had verworven), met de beroemde opdrachtminiatur toegeschreven aan Rogier van der Weyden en voorzien van alle wapenschilden van de vorstendommen van hertog Filips, ook vermeld staat: '*seigneur de frize*'.

In de tekst neemt Filips de Goede het bezit van abt Dominicus van Klaarkamp op Schiermonnikoog in bescherming:

6 Den Haag, Nationaal archief, Archief Hof van Holland, nr. 3.03.01.01.01, inv.nr. 3 (Vijfde memoriaal J. Rose, 1438 dec. 31 - 1442 jan. 1), f. 126r.; Cf. Van der Ven, *Een omstreden eiland*, 2-5.

so ist dat wij om beden wille van sonderlingen onsen heijmelicken vrunden genomen hebben ende nemen met desen brieve in onser protectie ende beschermenissen een eijlant, genoemd Werneroghe, anders geheten Schiermonnichoge, gelegen den naesten lande geheten Paidza in Oostergolanden up die oestzyde van Amelant, toebehoerende eerwaardigen in Gode Heren Dominico, abt van Claercamp.

Dat lijkt duidelijk, ware het niet dat er twee problemen zijn: Filips had eigenlijk in Friesland nauwelijks iets te vertellen en bovendien is de akte met een duidelijke diagonale streep doorgehaald en voorzien van de randnotitie '*Non t(ra)nsiuit*' – 'is niet verleden'. Met andere woorden: de akte is nooit geldig geweest. De bewering die men dan ook steeds leest dat Filips de Goede het bezit van Klaarkamp op Schiermonnikoog in 1440 in bescherming neemt, is dus onjuist: hij heeft hoogstens de intentie gehad om dat te doen (wat niet hetzelfde is). Het enige wat uit de tekst wel met zekerheid is af te leiden, is het bezit van het eiland, of een deel daarvan, door Klaarkamp op dat moment. Daarbij treedt de abt op als eigenaar in zijn hoedanigheid van vertegenwoordiger van de gemeenschap.⁷

Waarom de akte uiteindelijk niet verleden is en dus van de ontwerpfasen niet tot een echte oorkonde is geraakt – ondertekend, bezegeld en al – is onduidelijk. De aanleiding voor het verzoek van abt Dominicus is vermoedelijk te vinden in de opnieuw dreigende opflakking van de burgertwisten tussen de Schieringers en de Vetkopers vanaf 1439. Tussen 1441 en 1444 zou het conflict met name in Oostergo woeden, dus in de regio waar Klaarkamp gelegen was. Misschien voelde abt Dominicus welke richting de gebeurtenissen op zouden kunnen gaan. Als zijn verzoek inderdaad tegen deze achtergrond werd gedaan, brengt abt Dominicus een nieuwe speler op het toneel in de persoon van Filips de Goede. Filips had net op niet al te elegante wijze zijn nicht Jacoba van Beieren haar vorstendommen afhandig gemaakt en was sinds 1433 officieel graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland. In Nederland bestaat de gewoonte om Holland als eerste te

plaatsen, maar gezien de Franse herkomst van de Bourgondiërs en hun feitelijke machtsbasis in de Zuidelijke Nederlanden met Brabant en Vlaanderen is het niet onwaarschijnlijk dat voor Filips het bezit van Henegouwen op de eerste plaats kwam.

Hoe dan ook, in 1440 was Filips nog maar vrij recent landsheer in Holland en zijn aanspraken op Friesland waren even recent als onzeker.⁸ Het verzoek van abt Dominicus van Klaarkamp bracht Filips een duidelijk voordeel: hij werd nu in de praktijk erkend als degene die het bezit van de abdij inderdaad in bescherming kon nemen, dus als heer van Friesland. Abt Dominicus erkende Filips als heer van Friesland en ontving als tegenprestatie dat deze toezegde het bezit van de abdij op het eiland te zullen beschermen. Blijkbaar was de abt in de groeiende spanning en opflikkerende twist na de grote burgeroorlog van 1413 tot 1422 op zoek naar externe verzekering van de bezittingen van de abdij. Filips vond in de abt van een belangrijke en machtige abdij een steunpilaar in de Friese landen. Beiden hadden dus baat bij de afspraak in deze akte en daar ging het eigenlijk om. In die zin is het eiland Schiermonnikoog bijna een bijkomstigheid. Over het eiland zelf leren we uiteindelijk alleen dat het op dat moment bezit was van Klaarkamp. Meer niet.

Blijft uiteraard wel de vraag waarom de oorkonde uiteindelijk niet verleden is. Helaas is het niet mogelijk daar een afdoende antwoord op te geven. In wezen gaat het om een administratieve daad van de kanselarij in Den Haag. De procedure van een oorkonde doorliep diverse stadia, waarbij over het algemeen – en dit is niet onbelangrijk – ook het nodige geld op tafel kwam. Na het indienen van het verzoek volgde de redactie van de tekst. Als die eenmaal werd goedgekeurd en was genoteerd in een register, werd de eigenlijke akte opgesteld, meestal op perkament, mooi geschreven en voorzien van het zegel van de oorkonder of de diverse betrokken partijen. In het geval van de akte van 1440 lijkt de procedure afgebroken net voordat de eigenlijke oorkonde had moeten worden vervaardigd: de kwestie was onderhandeld, de tekst was

⁷ Zie over dit punt: Van der Ven, *Een omstreden eiland*, 6-9.

⁸ Zie over de verhouding tussen Friesland en Filips de Goede o.m.: O. Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Groningen; Leeuwarden, 1986), 72-77.

3. 'De schiere monnik', het beeld van Martin van Waning uit 1961 in het dorp Schiermonnikoog. Foto: Wikimedia

geredigeerd en blijkbaar goed bevonden, maar uiteindelijk is de akte niet uitgevaardigd.

Dat kan aan verschillende dingen liggen, zonder dat het mogelijk is onweerlegbaar een van de opties als de juiste aan te duiden. Het kan zijn dat abt Dominicus is weggefallen (afgetreden of overleden): omdat het een overeenkomst tussen twee personen is, vervalt deze bij het verdwijnen van een van de partners. Voor zover ik heb kunnen nagaan, wordt Dominicus eigenlijk alleen in deze akte als abt genoemd: de Kroniek van Bloemkamp noemt voor deze periode een zekere Ulboldus als abt van Klaarkamp.⁹ Hoe betrouwbaar deze informatie is, is een andere kwestie, maar het is op zich niet ondenkbaar (en zelfs een bekend fenomeen, zeker in de vijftiende eeuw) dat Dominicus' waardigheid van abt niet onomstreden was. Het kan ook zijn dat het geld voor het vervaardigen van de eigenlijke akte niet is betaald, om welke reden dan ook. Het kan zijn dat abt Dominicus of Filips de Goede het uiteindelijk om politieke motieven niet wenselijk vonden de overeenkomst te realiseren. Het kan zelfs zijn dat de abt omwille van een dergelijk politiek motief niet betaalde en zo de uitvaardiging blokkeerde. Deze laatste optie betekende in ieder geval dat de abt hertog Filips niet bruusk beledigde en dat hij voor de toekomst dus nog mogelijkheden voor een vernieuwd contact open hield.

Wat Filips de Goede betreft lijkt het erop dat hij zich pas vanaf 1456 echt actief met Friesland bezighield en huldiging eiste als landsheer voor Westergo en Oostergo.¹⁰ Dat is ver na 1440: op dat moment was Filips bezig om zijn positie in het net verworven Henegouwen, Holland en Zeeland te versterken en om zijn algemene politiek te heroriënteren op zijn Nederlandse gewesten die hij uiteindelijk tot een eigen koninkrijk wilde omvormen. Friesland was voor hem op dit moment slechts bijzaak. De akte van 1440 bood hem erkenning door een vooraanstaande abdij (of althans door de abt daarvan) zonder dat hij zich heel actief hoefde te

tonen: er lijkt voor Filips de Goede niet meteen een reden te zijn om hier niet op in te gaan.

Voor abt Dominicus lag het misschien anders in het licht van de eindeloos opflakkerende burgerwisten in Friesland zelf, maar ik zie niet goed hoe hij iets te verliezen had door deze akte. Tenzij de ontwikkelingen van zijn partij (als dat woord op zijn plaats is) het interessanter maakten om zich niet al te sterk met de Bourgondische hertog te associëren, maar daarvoor is niets concreets bekend.

Het vidimus uit 1465

De enige échte oorkonde – verleden en dus geldig – is de akte die bisschop David van Bourgondië (1427-1496, bisschop van Utrecht van 1456 tot 1496) op 6 november 1465 uitvaardigde en die geciteerd wordt in een bewaard gebleven *vidimus*, bezegeld door de abten Johannes van Bethanië (Foswerd) en Jacobus van Sint-Bonifatius (Dokkum) op 29 november van datzelfde jaar.¹¹ In dit geval is de oorkonde die bisschop David uitvaardigde zelf verloren gegaan, maar het *vidimus* wordt bewaard in Leeuwarden.¹² In dit *vidimus* verklaren beide abten dat ze het stuk van bisschop David hebben gezien. Daarmee erkennen ze expliciet ook de geldigheid van die akte, die dan volledig in het *vidimus* wordt geciteerd. Het in het Latijn opgestelde document is op perkament geschreven in een duidelijke en verzorgde gotische *cursiva* (gekenmerkt door een gesloten *a* met één 'verdieping' en door lange letters die bovenaan 'lussen' en onderaan doorlopen) en bevat aan de onderkant nog de twee uithangende waszegels van de twee abten. In een appendix bij dit artikel wordt een nieuwe diplomatische transcriptie van deze oorkonde aangeboden, samen met een nieuwe Nederlandse vertaling die dan de hondervijftig jaar oude versie van WW. Buma kan vervangen.

De oorspronkelijke akte van 6 november wordt terecht geïnterpreteerd als de verheffing van de kapel van de uithof op het eiland tot parochiekerk

9 Cf. M. Schoengen, 'Akten en bescheiden betreffende de Cisterciënserabdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 29 (1903), 129-242, aldaar 182.

10 Cf. O. Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid*, 73.

11 Leeuwarden, Tresoar, 235-01 Archief van het Cisterciënzer mannenklooster Klaarkamp, inv.nr. 2. Cf. Van der Ven, *Een omstreden eiland*, pp. 5-9.

12 Tresoar, 235-01: A 2.

voor het hele eiland Schiermonnikoog. Daarmee is deze akte in feite ook de stichting van een kerkrechtelijke organisatie op het eiland en daarmee een voorloper van de huidige gemeente. Volgens de tekst heeft abt Petrus van Klaarkamp de bisschop van Utrecht benaderd met het verzoek de kapel van de uithof die het klooster 'sinds mensenheugenis' op het eiland bezat, parochierechten en een doopvont te schenken.

Bisschop David was een van de vrij talrijke onwettige zonen van Filips de Goede, die de hertog inschakelde in het bestuur van zijn territoria of – zoals hier – als steunpilaren in gebieden waar zijn macht niet gold. Utrecht was een sticht, een gebied waar de bisschop ook de wereldlijke macht uitoefende, zodat Filips daar – behalve door rechtstreekse verovering – zelf niet meteen het landsheerlijk gezag kon uitoefenen, evenmin als hij dat in Luik of Kamerijk (Cambrai) kon doen. Door de benoeming van zijn bastaardzoon David viel het Sticht nu toch in zijn invloedssfeer. Pas in 1529 zou na bemiddeling van de Brabantse kardinaal Willem van Enckenvoirt (1464-1534) het wereldlijk bestuur over het Sticht aan Karel V toevallen. Friesland viel onder het bisdom Utrecht, maar was geen deel van het Sticht. Gezien de zuiver kerkelijke inhoud van de oorkonde is het ook eerder twijfelachtig of deze akte op enigerlei wijze met de profane politiek in verband moet of mag worden gebracht.

De motivatie die bisschop David aanhaalt, is vermoedelijk rechtstreeks ingefluisterd door abt Petrus van Klaarkamp: het klooster heeft daar sinds onheuglijke tijden een uithof met daarnaast een kapel met kerkhof; deze kapel heeft geen doopvont; de dichtstbijzijnde parochiekerk ligt meer dan twee mijlen ver. Uit dit alles laten zich verschillende zaken afleiden met betrekking tot het eiland Schiermonnikoog zelf, buiten het pure feit van de verheffing tot parochie.

Blijkbaar was de kapel niet geïntegreerd in de uithof zelf. Wat dat precies wil zeggen, is niet duidelijk en door het verloren gaan van de materiële resten van de uithof en de kapel in de achttiende eeuw toen de bewoning van het eiland door de zee naar het oosten werd gedrongen, zal dat ook wel nooit meer duidelijk worden. Vermoedelijk was de uithof zelf vooral een boerenbedrijf en heeft de kapel bouwkundig daar niet één geheel mee gevormd,

maar was deze daarnaast geplaatst, omringd door het kerkhof. De nederzetting van Klaarkamp op het eiland was dan dus niet een soort kloostergebouw, waarin de verschillende onderdelen wél één geheel vormen.

De vaststelling dat er geen doopvont was, is in die zin merkwaardig dat een kloostergemeenschap normaal gezien geen geboorten kent. De doopvont kan alleen nuttig zijn geweest voor een bevolking op het eiland buiten de uithof. Ook de allusie op de afstand waarop het eiland ligt ten aanzien van andere bewoning op het vasteland, heeft geen zin voor de broeders van de uithof, de 'schiere monniken' die het eiland zijn naam gaven, want zij waren voldoende voorzien met de kapel. Het opdragen van de mis en de toediening van de sacramenten vormden de taak van een monnik van het klooster, zodat alles op dat punt in orde was. Omdat in Friesland en Groningen, in tegenstelling bijvoorbeeld tot Drenthe, zowat elk gehucht een eigen parochiekerk had, zoals duidelijk blijkt uit het aantal nog bewaarde kerken op terpen en wierden, lijkt het niet zeer waarschijnlijk dat een civiele bevolking op het eiland Schiermonnikoog buiten de uithof niet ook een eigen parochiekerk zou hebben gekregen. Temeer omdat die laatste rechtstreeks onder het gezag van de bisschop zou vallen – lees: dat de daaraan verbonden inkomsten, zoals de tienden, naar de bisschop zouden gaan – en niet onder dat van de abt. De verhouding tussen seculiere en reguliere geestelijkheid is niet altijd hartelijk geweest. Als abt Petrus nu ineens expliciet vroeg om een doopvont, het recht om het doopsel toe te dienen, zou dat kunnen wijzen op een recent toegenomen bevolking op het eiland buiten de uithof. Als dat zo is, is dat een interessante indicatie voor de bewoningsgeschiedenis van het eiland.

Dat de abt van Klaarkamp met zijn aanspraken op de uithof en daardoor vermoedelijk op het hele eiland zich nu opwerpt als de verdediger van de spirituele belangen van de gehele eilandbevolking betekent tegelijk dat hij eventuele concurrentie uitschakelt. De bepalingen die in de oorkonde volgen en die stipuleren dat de abt van Klaarkamp de parochiepriester benoemt en naar believen kan ontslaan en vervangen, hebben op zich niet zo veel betekenis: het nauwkeurig veiligstellen van de belangen door de verschillende aspecten die daar

gewoontegetrouw toe behoren, is een vast gebruik in oorkonden. Tegelijk wordt er wel op gewezen dat het benoemingsrecht van de parochie Schiermonnikoog aan Klaarkamp toekomt en niet aan iemand anders, ook niet aan de bisschop van Utrecht. Daarmee bevestigt Klaarkamp zijn dominante positie op het eiland. Overigens bestaan er voor andere Waddeneilanden parallellen met de situatie op Schiermonnikoog: ook op de andere eilanden hadden kloosters van het Friese of Groningse vasteland een uithof en stichtten deze na verloop van tijd soms parochiekerken.

Interessanter is in feite een ander verzoek van abt Petrus: namelijk dat aan de oorkonde van bisschop David ruchtbaarheid zou worden gegeven. Dat betekent dat de abt van Klaarkamp erop was gebrand ervoor te zorgen dat zijn rechten ook aan anderen bekend en door hen gerespecteerd zouden worden. Dat is dan precies de grond van het vidimus van 29 november, amper drieëntwintig dagen na het verlenen van de eerste akte. De korte termijn tussen deze gebeurtenissen kan erop wijzen dat ook de andere twee abten in Utrecht of Wijk bij Duurstede (de normale verblijfplaats van bisschop David) aanwezig waren of dat ze op een andere centrale plaats waren samengeroepen. Bovendien gaat het om de abten van kloosters die het dichtst bij Schiermonnikoog lagen en die zich als het ware tussen het eiland en Klaarkamp bevonden. Met andere woorden: het gaat om het uitschakelen van de naaste concurrentie. Dat laatste was het punt dat de administratie van het klooster het meest interesseerde. Ik wil hier niet beweren dat de zuiver geestelijke en religieuze kant van de inhoud van deze oorkonde als van geen belang werd geacht, maar het spel rond macht en geld is evengoed een realiteit geweest. Het is in ieder geval opvallend dat het vidimus in zijn oorspronkelijke vorm volledig, onbeschadigd en mét uithangende zegels bewaard is gebleven, terwijl de akte van bisschop David (die ook formeel bezegeld was) niet meer bestaat.

Dat deze twee abdijen geen materiële belangen op Schiermonnikoog en wellicht geen belangstelling voor de uithof zelf hadden, is in dit verband minder relevant. Het is duidelijk uit de akte dat wat in de oorkonde wordt bepaald buiten de eigenlijke uithof plaatsheeft en dat het praktisch gezien om het instellen van een parochie gaat: daar spelen andere

factoren en belangen. De uithof had vooral een economische functie voor de abdij van Klaarkamp zelf: dat staat niet ter discussie (de andere abdijen hadden hun eigen uithoven), maar een parochie betekende een nieuwe realiteit en het kan zeker in het belang van de rechthebbende, in dit geval Klaarkamp, zijn geweest om deze rechten nadrukkelijk tegenover de burens veilig te stellen.

Voor zover we weten, is er nooit een conflict geweest en hebben de abdijen van Foswerd en Dokkum nooit geprobeerd om invloed in de parochie op Schiermonnikoog te verwerven, maar of dit een gevolg is van deze akte of van het feit dat beide abdijen er inderdaad geen belangstelling voor hadden, is uiteraard niet met zekerheid uit te maken. Of de vrees dat de abdijen van Foswerd en Dokkum zich met Schiermonnikoog wilden bemoeien terecht was of niet, sluit niet uit dat de abt van Klaarkamp dat wel als een mogelijke bedreiging zag en bij voorbaat al zijn rechten duidelijk wilde laten erkennen.

Conclusie

De hier besproken documenten geven de feiten exclusief weer vanuit het oogpunt van het klooster Klaarkamp. De bronnen zijn normatief en ver van Schiermonnikoog of Klaarkamp ontstaan, zodat ze ons over de feitelijke toestand op het eiland maar gedeeltelijk inlichten. Bovendien is de akte van 1440 nooit officieel verleden, zodat de daarin gedane mededeling geen historische realiteit is. Wat wél vaststaat is dat Klaarkamp in de vijftiende eeuw een uithof op het eiland bezit en dat twee abten in die eeuw hebben geprobeerd bij hogere autoriteiten een bevestiging van dat bezitsrecht te verkrijgen.

Wat ook vaststaat is dat de enige echte oorkonde die rechtsgeldig was (en die we uit een vidimus kennen) de verheffing van de kapel tot parochiekerk onder patronaat van Klaarkamp behelsde. Dit kan een gevolg zijn van een toename van de niet met de uithof verbonden bewoning op het eiland. De uithof ontwikkelde zich geleidelijk tot een dorp. De wens die achter deze oorkonde van 1465 zat, lijkt wel met een behoefte – en in ieder geval met een toestand – op het eiland overeen te komen.

Toch moet in beide gevallen vooral worden gekeken naar de wensen en belangen van Klaarkamp als motieven om om deze twee oorkonden te

vragen. In beide gevallen gaat het essentieel om het veiligstellen van het bezit van het klooster op het eiland tegenover mogelijke bedreigingen. In 1440 kan de eindeloze partijstrijd tussen Schieringers en Vetkopers de achtergrond hebben gevormd waarom de abt zich richt tot de nieuwe graaf van Holland, Filips de Goede. In 1465 gaat het vooral om de twee concurrerende kloosters te Foswerd en Dokkum. De verheffing van de kapel van de uithof tot parochiekerk was niet belangeloos: ook daar waren mogelijk inkomsten aan verbonden en in ieder geval was het benoemingsrecht van enig belang om de verdere rechten van het klooster op het eiland te bevestigen.

De nadere analyse van de twee oorkonden over Schiermonnikoog met de bedoeling om deze bewust in hun totaliteit te valoriseren en te zien in het licht van de eerder vermelde driehoeksverhouding plaatst deze oorkonden vooral tegen de achtergrond waarin ze werden opgesteld. Anders dan men overal leest, nam Filips de Goede in 1440 bovendien het eiland niet in bescherming, want de akte is nooit verleden en dus nooit rechtsgeldig gemaakt. Daarentegen werd de kapel inderdaad parochiekerk, maar nadrukkelijk als onderdeel van het klooster Klaarkamp, waarbij de abt het benoemingsrecht in handen hield. Dit lijkt vooral bedoeld tegen andere kloosters die eventueel interesse zouden kunnen hebben.

Oorkonden zijn – zoals zoveel historische bronnen – onderdelen van een spel tussen vele partijen. Een focus op slechts één onderdeel is verschalend. Dat is op Schiermonnikoog niet anders.

Appendix: de Latijnse tekst

Hieronder volgt de transcriptie van de Latijnse tekst. Volgens de gangbare praktijk heb ik de oplossingen van de afkortingen tussen haakjes geplaatst: (). In enkele gevallen blijkt een letter ten onrechte niet te zijn gekopieerd: deze zijn tussen accoladen geplaatst, { }. Op één plaats ontbreekt er in het document een woord dat ik heb aangevuld tussen < >. Bij de transcriptie is een beperkt kritisch apparaat gevoegd waarin onder meer enkele van de editie door W.W. Buma afwijkende lezingen worden gesignaleerd.

De naam *De Rehaigne* of *De Rehaigue* (het is niet helemaal duidelijk of het om een *u* of een *n* gaat) aan het slot van de oorspronkelijke oorkonde van bisschop David heeft in het verleden voor enige vraagtekens gezorgd. Het gaat om de naam van de secretaris die de oorspronkelijke oorkonde van bisschop David geeft geredigeerd en die, naar goede gewoonte, zoals secretarissen vaak deden, zijn naam op het stuk heeft vermeld. De Franse naam verraadt de Bourgondische invloed, wat uiteraard niet zo vreemd is gezien de herkomst van de bisschop. De datering verwijst naar de *vigilie* = de dag vóór een bepaald feest, in dit geval het feest van de apostel Andreas op 30 november, zodat de *vigilie* valt op 29 november.

Nos f(rat)res Joh(ann)es de bethania ord(inis) s(an)-
c(t)i b(e)n(e)dicti et Jacob(us) s(an)c(t)i bo(n)ificii
i(n) docku(m) ord(inis) p(re)mo(n)straten(sis) mo(na)-
st(er)io(rum) abbates p(ar)ciu(m) frisie traicten(sis)
dyoc(es)is notu(m) f(ac)im(us) uniu(er)s(is) et
singul(is) p(re)se(n)cia visur(is) seu / auditor(is) publice
p(ro)testando nos vidisse ac legisse qua(n)da(m) l(itte)-
ram reuerendi i(n) (christ)o p(at)ris ac d(omi)ni n(ost)-
ri do(m)pni dauid ep(iscop)i traicten(sis) sigillo eius
ad causas sigillata(m) nob(is) p(er) vene(r)abile(m)
p(at)rem / do(m)pnu(m) petru(m) abb(at)em cla-
(r)ica(m)pi p(re)se(n)tata(m) no(n) ca(n)cellata(m) no(n)
ab(r)asa(m) necq(ue) i(n) aliq(ua) sui p(ar)te viciata(m)
s(ed) o(mn)i vicio (et) susp(i)cio(n)e care(n)te(m)
hu(n)cmodu(m) qui subsequit(ur) de v(er)bo ad v(er)-
bu(m) continentem. /

DAUID de burgu(n)dia dei et ap(osto)lice sedis gra(cia)
Ep(iscopu)s Traicten(sis) vniu(er)s(is) et singul(is)
tam p(res)b(ite)ris et cl(er)ic(is) q(uam) ceter(is)
nob(is)¹³ subdit(is) et p(re)s(er)tim p(er) frisiā n(ost)-
re dyoc(es)is (con)stitut(is) S(a)l(ute)m i(n) d(omi)no
et p(re)se(n)ti(b)us / fidem i(n)dubia(m). Ad n(ost)ram
vene(r)abil(em) nob(is) i(n) (christ)o dilect(us) d(omi)-
n(u)s petr(us) abbas mo(na)st(er)ii b(ea)te ma(r)ie de
cla(r)oca(m)po ord(inis) cyst(er)cien(sis) p(ar)ciu(m)
(et) dyoc(es)is p(re)dicta(rum) audie(n)cia(m) dedu-
ce(re) cu(r)auit. V(ide)licet insula / vocata co(mmu)-
nit(er) et appellata Schiramoneke(n)aech p(ar)ciu(m)
et dyoc(es)is earund(em) ad dictu(m) abb(at)em et

13 *nob(is)*: Buma leest hier (o.i. ten onrechte) *nostris*.

co(n)ue(n)tu(m) dicti mo(na)st(er)ii suosq(ue) p(re)-
decessores a t(em)p(or)e o(mn)i(u)m ho(m)i(nu)m
me(m)oria(m) excede(n)te ple(n)o iure spectau(e)r(it)
et p(er)tinue(r)it ac i(n) p(resen)cia(rum) spectet et
p(er)tineat Ip(s)eq(ue) abbas et co(n)ue(n)t(us) in
ead(em) insula a t(em)p(or)e h(uius)mo(d)i habueri(n)t
et de p(resen)ti habea(n)t si(mi)li iure qua(n)da(m)
gra(n)gia(m) seu curte(m)¹⁴ vna cu(m) capella (con)-
secrata¹⁵ / h(uius)mo(d)i curte contigua nec¹⁶ no(n)
cimiteriu(m) p(ro) sepultura in h(uius)mo(d)i insula
deceden(cium) et i(n)ibi vnu(m) mo(na)chu(m) p(ro)-
fessu(m) dicti mo(na)st(er)ii qui i(n)ibi diui(n)a officia
p(ro) t(em)p(or)e celebra(r)e co(n)suevit et t(em)p(or)e
oportu(n)o¹⁷ ce/lebrat ac cu(n)ct(is) ho(min)ib(us)
ibid(em) pro t(em)p(or)e ex(iste)ntib(us) atq(ue)
adue(n)ien(tibus) singula ecc(lesi)astica sac(ra)me(n)ta
mi(ni)strauit <et>¹⁸ p(ro) necessitate occurre(n)te
cotidie admi(ni)strat. Veru(m)pt(ame)n sicuti eius-
d(em) d(omi)ni abb(at)is peticio / subiu(n)gebat in
capella h(uius)mo(d)i adhuc no(n)du(m) fuit nec
e(ss)e (con)suevit fons baptismal(is) cu(m) ceter(is)
ad h(uius)mo(d)i fonte(m) requisit(is), p(rop)t(er)¹⁹
q(uo)d nob(is) hu(m)ilit(er) supplicauit ut desup(er)
et sup(er) erectio(n)e iur(is) p(ar)rochial(is) p(ro)-
dicta insula p(ro)uide(re) p(ate)rne digna(re)m(ur).
Nos igit(ur) atte(n)den(tes) supplicatio(n)em h(uius)
mo(d)i fore iusta(m) et de p(re)miss(is) q(uan)tu(m)
ad p(re)se(n)ci(u)m n(ost)ra(rum) l(itte)ra(rum) opti-
ne(n)da(rum) effect(u)m suffice(n)t(er) i(n)formati
atq(ue) / intelligen(tes) q(uo)d dicta insula p(er) duo
fere milia(r)ia ab om(n)i vicinio ho(minu)m et ecc(lesi)-
ar(um) dista(re) nosca(tur), idcirco capella(m) h(uius)
mo(d)i in ecc(lesi)am p(ar)rochiale(m) dicte toti(us)
insule o(mn)ib(us) melio(r)ib(us) modo via / iure causa
et forma quib(us) possum(us) et debe(mus) auc(torita)-

te n(ost)ra ordi(n)aria²⁰ et dyoc(esa)na erigim(us)
facim(us) co(n)stitui(mus) et ordinam(us) bonaq(ue)²¹
o(mn)ia et singula ad ean(dem) capellam ta(m) pre(sen)-
cia q(uam) futura quat(enus) / secula(r)ia censeri pote-
runt possint seu poteru(n)t in futur(is) exti(n)gui(mus)
et mortificam(us) eaq(ue) de cete(r)o fore et esse
debe(re) spi(ri)tualia et ecclesiastica et ut talia tuenda
et ma(n)tene(n)da dec(er)nim(us) / et volum(us) p(er)
p(re)se(n)tes dicta(m)q(ue) capella(m) vna cu(m) curte
et singul(is) suis p(er)tine(n)ciis p(re)se(n)tib(us) et
futur(is) dicto mo(na)st(er)io cla(r)ica(m)pi ad p(ro)-
uisio(n)em abb(at)is p(ro) t(em)p(or)e dicti mo(na)-
st(er)ii ordina(n)da(m) quat(enus) opus (est) vnim(us)
/ a(n)nectim(us) et i(n)corp(or)am(us) ita et talit(er)
q(uo)d abbas p(ro) t(em)p(or)e dicti mo(na)st(er)ii
possit et valeat quot(i)escu(n)q(ue) et q(ua)n(do)cu(n)-
que sibi placu(er)it in ead(em) capella ia(m) ecc(lesi)-
a p(ar)rochiali que(m)cu(n)q(ue) sui mo(na)st(er)ii
p(ro)fessu(m) p(res)b(ite)r(u)m / seu aliu(m) p(res)-
b(ite)r(u)m s(e)c(u)lare(m) deputa(r)e constitue(re)
pone(re) et ordina(re) qui h(uius)mo(d)i ecc(lesi)am
r(e)gat et gub(er)net ac iura p(ar)rochialia i(n)ibi exer-
ceat ad instar et si(mi)litudi(n)em alia(rum) eccl(esi)-
a(rum) p(ar)rochialiu(m) / hoc semp(er) saluo q(uo)d
sic posit(us) et (con)stitut(us) ad nutu(m) abb(at)is
p(ro) t(em)p(or)e dicti mo(na)st(er)ii du(m) et q(ua)n-
(do) id sibi videbit(ur)²² ab exercicio et one(re) dicte cure
atq(ue) p(er)cep(cio)n(e) fructuu(m) eiusd(em) penit(us)
et o(mn)i(n)o / sit absolut(us) et ad eiusd(em) d(omi)ni
abb(at)is b(e)n(e)placitu(m) a(m)mouibilis²³ et q(uo)d
i(n) locu(m) sit absoluti et a(m)moti id(em) abbas
possit aliu(m) que(m)cu(m)q(ue) du(m) et q(ua)n-
(do) sibi placu(er)it deputa(r)e absq(ue) impedi(men)-
to et / co(n)tradictio(n)e cui(us)cu(n)q(ue). N(ost)-
ra(rum) testi(m)onio l(itte)ra(rum) datu(m) n(ost)ro

14 *curte(m)*: ante corr. *curta(m)* ut uidetur.

15 *(con)secrata*: (con)secrata ms.

16 *nec*: er lijkt eerder *net* te staan, dat ook duidelijk gescheiden is van het er bij aansluitende *non* dat volgens onze spellingsgewoonte er één woord mee zou vormen, *necnon*.

17 *oportu(n)o*: orportu(n)o ms.

18 <et>: add. Verweij.

19 *propter*: blijkbaar een correctie door de kopiist. Deze begon te schrijven *q*, wellicht voor het volgende woord *quod*, tenzij hij *q(ua)p(ro)pter* in zijn hoofd had. Het volgende *quod* maakt dat evenwel overbodig en vereist enkel het voorzetsel.

20 *ordi(n)aria*: ordiaria ms. (sic!) ordinari Buma.

21 *bona(que)*: op de facsimile lijkt eerder te lezen: *boni q(ue)* (met spatie).

22 *videbit(ur)*: op de facsimile ontbreekt de afkorting voor (*ur*), maar deze is op het originele document wel zeker te zien.

23 *a(m)mouibilis*: amouibilis Buma (net als, enkele woorden verder, *amoti* i.p.v. *a(m)moti*). De afkorningsstreep is evenwel duidelijk te zien.

sub sigillo p(rese)ntib(us) appe(n)so Anno d(omi)ni
millesimo quadri(n)ge(n)tesi(m)o sexagesimo qui(n)to
me(n)s(is) noue(m)br(is) die sexta. De Rehaigne. /
Nos igit(ur) me(m)orati p(at)ris abb(at)is de cla-
(r)oca(m)po h(uius)mo(d)i l(ite)ram ad o(mni)u(m) noti-
cias deduce(re) cupie(n)tis hu(m)illimis p(re)cib(us)
inducti p(er) inserta(m) ei(us)d(em)²⁴ l(ite)re copia(m)
ad o(mni)u(m) et singulo(rum) (con)s(cien)cias hiis
p(rese)ntib(us) / p(ro)palam(us) quat(enus) fide(m)
i(n)dubia(m) haut alit(er) q(uam) ip(s)i(us) originali
adhibere mi(ni)me dubite(n)t²⁵ sub appe(n)sio(n)e
sigillo(rum) n(ost)ro(rum) Anno d(omi)ni millesi-
(m)o q(ua)dri(n)ge(n)tesi(m)o sexagesi(m)o qui(n)to
in vigi(lia) a(n)dree ap(osto)li.

Nederlandse vertaling

Noot vooraf De lezer verwachtte niet een al te vloeiende of soepele tekst in de vertaling. Dat is niet de schuld van de vertaler, maar van de aard van het document. Het gaat om een juridisch stuk, waarin het er op aankomt dat alles zo correct mogelijk wordt weergegeven. Vandaar een overdaad aan ‘voornoemd’ of ‘genoemd’ (*huiusmodi* of *dicti/dicte*): nauwkeurigheid is een eerste vereiste in dit soort documenten.

Wij, broeders Johannes, abt van het klooster van Bethania van de orde van de H. Benedictus, en Jacobus, abt van het klooster van de orde van de premonstranzers van de H. Bonifatius in Dokkum, in het gebied Friesland van het bisdom Utrecht maken bekend aan allen en iedereen afzonderlijk die deze akte zullen zien of in het openbaar horen voorlezen dat wij hebben gezien en gelezen een brief gezegeld met het zegel ter zake van onze eerbiedwaardige vader in Christus en onze heer David, bisschop van Utrecht, aan ons getoond door de eerbiedwaardige vader heer Petrus abt van Klaarkamp, niet ongeldig gemaakt noch verscheurd noch in enig deel beschadigd, maar vrij van elke beschadiging en verdenking en die het volgende woord voor woord bevat:

‘David van Bourgondië, door Gods genade en die van de Heilige Stoel bisschop van Utrecht, aan allen en iedereen afzonderlijk, zowel priesters en geestelijken als

de overigen die aan ons onderworpen zijn en vooral hen die in Friesland in ons bisdom woonachtig zijn, onze groet in de Heer en een geloof zonder twijfel in deze dingen! Op onze eerbiedwaardige (zitting) heeft onze in Christus geliefde heer Petrus, abt van het klooster van Onze Lieve Vrouw van Klaarkamp van de cistercienserorde in de gebieden en het bisdom zoals hogergenoemd er zorg voor gedragen aan te tonen, te weten dat het eiland dat gemeenlijk heet en genoemd wordt Schiermonnikoog in bovenvermeld gewest en bisdom sinds een tijd die het menselijk geheugen overstijgt aan genoemde abt en gemeenschap van genoemd klooster en hun voorgangers in volle recht toebehoort heeft en nog steeds toebehoort en dat de abt en de kloostergemeenschap op hetzelfde eiland sinds die tijd hebben gehad en nog steeds hebben in hetzelfde recht een uithof, samen met een gewijde kapel die aan genoemde hof grenst, alsmede een kerkhof voor de begrafenis van wie op voornoemd eiland overlijdt en daar één geproefte monnik van het voornoemde klooster die daar nu de goddelijke dienst gewoon is te vieren en op een geschikt tijdstip viert en aan alle mensen die zich daar nu bevinden en die daar aankomen de kerkelijke sacramenten toedeelt en elke dag als daar de noodzaak toe bestaat toebrengt. Maar, zoals het verzoek van de heer abt voornoemd hieraan toevoegt, is er in voornoemde kapel tot op heden nog nooit een doopvont met de voor een doopvont vereiste overige zaken geweest of placht er deze te zijn: hierom verzocht hij ons nederig dat wij ons op vaderlijke wijze zouden verwaardigen bovendien en boven de oprichting van het parochierecht hierin voor genoemd eiland te voorzien. Ziende dat voornoemd verzoek rechtvaardig is en voldoende ingelicht over het voormelde met het oog op het verkrijgen van onze huidige brief en inziend dat genoemd eiland op ongeveer twee mijlen afstand van elke nabijheid van mensen en kerken verwijderd ligt, verheffen, maken, bepalen en bevelen wij derhalve dat voornoemde kapel parochiekerk van het gehele genoemde eiland is volgens de correcte wijze, recht en procedure volgens welke wij dit kunnen en moeten krachtens ons gewoon en bisschoppelijk gezag, en alle afzonderlijke wereldlijke goederen die nu of in de toekomst tot deze kapel konden, kunnen of zullen kunnen worden geacht te horen, blussen wij

24 *ei(us)d(em)*: *cui(us)d(am)* ms. *ut uidetur* eiusdem Buma.

25 *dubite(n)t*: op de facsimile ontbreekt de afkorting voor (n), maar deze is op het originele document wel zeker te zien.

uit en brengen in dode hand en wij beslissen en willen met deze brief dat deze voor het overige geestelijk en kerkelijk (bezit) zullen en moeten zijn en als zodanig te beschermen en te handhaven. Wij verenigen genoemde kapel samen met de uithof en alle afzonderlijke bezittingen die nu of in de toekomst daartoe zullen behoren, met en kennen het toe aan en lijven het in bij het genoemde klooster van Klaarkamp tot zorg van de abt van genoemd klooster van dat moment voor zover dat nodig is, en eveneens dat de abt van genoemd klooster van dat moment kan en mag zo vaak en wanneer hem dat aanstaat in deze kapel, nu parochiekerk, om het even welke geprofeste monnik van zijn klooster of een andere wereldlijke priester af te vaardigen, aan te stellen, te plaatsen en te wijden die voornoemde kerk beheert en bestuurt en daar de parochierechten uitoefent op dezelfde wijze als de andere parochiekerken met deze beperking dat de als zodanig benoemde en geplaatste op een besluit van de abt van het genoemde klooster van dat moment, als en wanneer hem dat goeddunkt van de bediening en last van die taak en het gebruik van de vruchten van dezelfde geheel en al ontheven wordt en dat hij naar het behagen van dezelfde heer abt afzetbaar is en dat op de plaats van een ontheven en afgezette (priester) dezelfde abt om het even welke andere (priester) kan afvaardigen als en wanneer het hem belijft, zonder belemmering of tegenspraak van wie dan ook.

Tot getuigenis van onze brief gegeven op 6 november 1465 met aanhechting van ons zegel.

De Rehaigne.'

Derhalve delen wij mede, daartoe aangezet door het nederige verzoek van de eerder vermelde vader abt van Klaarkamp die verlangt dat voormelde brief iedereen ter kennis wordt gegeven, door middel van de ingevoegde kopie van deze brief met dit schrijven tot kennis van ieder afzonderlijk dat men niet moet aarzelen een ontwijfelbaar vertrouwen aan deze kopie te schenken niet anders dan aan het origineel. Met aanhechting van ons zegel. In 1465 op de vigilie van H. Andreas (= 29 november).

1. Hartman Sannes (1890-1956). Foto: Tresoar

De schoolmeesters van Friesland, 1600-1950, verzameld door Hartman Sannes

Overzicht en onderzoeksmogelijkheden

PETER VAN DER MEER

In dit artikel staat het door Hartman Sannes verzamelde materiaal over de schoolmeesters van Friesland tussen 1580 en 1950 centraal. Na een kort overzicht van de literatuur over de geschiedenis van het onderwijs volgt een beschrijving van het leven en werk van Hartman Sannes. Daarna ga ik in op de door hem gebruikte bronnen en op de aard en de inhoud van zijn collectie. Ten slotte wil ik antwoord geven op de vraag welke onderzoeksmogelijkheden deze verzameling gegevens over Friese schoolmeesters kan bieden. Op het eerste gezicht lijkt het een hoeveelheid informatie die alleen interessant kan zijn voor lokale historici of voor genealogen. Er zijn echter met behulp van dit materiaal meerdere mogelijkheden voor verder onderzoek. Met Friesland als casestudy wil ik nagaan in hoeverre het mogelijk is om met behulp van de gegevens van Sannes de studie van Regnerus Post aan te vullen.¹ Post heeft zelf al gesuggereerd dat zijn overzicht van de scholen vóór de Reformatie waarschijnlijk niet compleet is, maar in hoeverre is dat juist? Is het mogelijk om zijn onderzoek naar de aanwezigheid van scholen tijdens en na de Reformatie aan te vullen? En om hoeveel scholen gaat het dan?

Het is bewonderenswaardig wat Hartman Sannes aan gegevens heeft verzameld in de verschillende archieven in Friesland. In het pre-internet-tijdperk was het doorzoeken van archieven een

tijdrovende bezigheid. Gebleken is dat Hartman Sannes zorgvuldig en nauwkeurig te werk is gegaan. De door hem verzamelde gegevens zijn zeer waardevol, niet alleen voor genealogen of mensen met historische belangstelling voor hun eigen geboorteplaats of woonplaats. Met deze schat aan gegevens is nieuw onderzoek mogelijk, dat uitstijgt boven het niveau van genealogisch onderzoek of van een dorps- of streekgeschiedenis. De gegevens van Sannes zijn te gebruiken voor prosopografisch onderzoek naar de specifieke beroepsgroep van schoolmeesters, hun achtergrond, de mobiliteit van die groep, enzovoort.

Korte historiografie

In de loop der jaren zijn verschillende overzichtswerken verschenen die de geschiedenis van het Nederlandse onderwijs in kaart hebben gebracht. Boekholt en De Booy hebben een overzicht van de geschiedenis van het Nederlandse onderwijs geschreven.² Er bestaat een aantal boeken over de ontwikkeling van het onderwijs op regionaal niveau. Boekholt heeft twee boeken gepubliceerd over het lager onderwijs in Gelderland en in Drenthe.³ Hij beschrijft de periode van opbouw van het lager onderwijs in de eerste helft van de negentiende eeuw. De studies van Smeding en Visser over respectievelijk Friesland en Zeeland richten zich ook op deze periode.⁴ Hetzelfde geldt voor de

1 R.R. Post, *Scholen en onderwijs in Nederland gedurende de Middeleeuwen* (Utrecht, 1954).

2 P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen 1987).

3 P.Th.F.M. Boekholt, *Het lager onderwijs in Gelderland 1795-1858* (Zutphen 1978); *De hervorming der scholen. Het onderwijs in Drenthe in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Assen 1982).

4 T.U. Smeding, *School in de steigers. De wording van de Friese lagere school in de periode 1800-1857* (Leeuwarden, 1987); T. Visser, *Vernieuwing van het lager onderwijs in Zeeland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Vlissingen 1995).

studie van Brepoels over het onderwijs in Limburg.⁵ Het boek van Verhoeven over het lager onderwijs in Brabant omvat een langere periode.⁶ Over de vroegere periode van de geschiedenis van het onderwijs zijn de publicaties bekend van Uil over Zeeland, van Bottema over de Groninger Ommelanden en van De Booy over de provincie Utrecht.⁷ Naar de loopbaanontwikkeling van de onderwijzers en onderwijzeressen in Groningen in de tweede helft van de negentiende eeuw is onderzoek gedaan door Greetje Bijl.⁸

Daarnaast moeten ook zeker de eerder genoemde publicatie van Post over het onderwijs in de Middeleeuwen worden vermeld en de meer algemene studies van Aarts en anderen, en van Bakker en anderen.⁹ Bovendien zijn er ook specifieke studies verschenen over de Latijnse scholen in Nederland en in bepaalde regio's en plaatsen, zoals bijvoorbeeld de publicaties van Piter van Tuinen over de Latijnse scholen in Friesland in de zestiende en zeventiende eeuw.¹⁰ Het merendeel van de overige onderzoeken over de geschiedenis van het onderwijs en de onderwijzers betreft jubileum- en gedenkboeken van scholen en andere lokale of regionale onderwijsinstellingen.

In de meeste gevallen zijn dergelijke publicaties alleen interessant voor (oud-)leerlingen en (oud-)personeelsleden. Als uitzondering daarop dient de degelijke studie van Philippus Breuker over het Friese dorp Boazum te worden vermeld.¹¹

Verzamelaar en samensteller

Hartman Sannes werd in Sint Annaparochie geboren op 24 juni 1890 als zoon van huisschilder Sytse Sannes (1863-1909) en Yke Bouma (1862-1950). Hij studeerde aan de Rijkskweekschool voor Onderwijzers te Groningen en behaalde daar in 1909 zijn onderwijzersakte. Hij was als onderwijzer verbonden aan de scholen van respectievelijk Beetsterzwaag (1909), Ureterp, Pingjum, Sint Annaparochie en Berlikum (1914-1918). Op 1 juni 1918 werd hij benoemd als hoofd van de school te Kooten, tegen een salaris van 1050 gulden per jaar.¹² Bovendien ontving hij als organist van de Hervormde Gemeente aldaar een jaarlijkse vergoeding van 150 gulden. In 1920 verhuisde hij met zijn moeder, die in 1909 weduwe was geworden, naar Kooten.¹³

Tijdens zijn periode als hoofd van de school te Kooten stuurde Hartman Sannes regelmatig verslagen van door hem gehouden lezingen,

5 J. Brepoels, *Het lager onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)* (Assen 1976).

6 D. Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant ca. 1770-1920* (Hilversum 1994).

7 H. Uil, *De scholen syn planthoven van de gemeente: het onderwijs in Zeeland en Staats-Vlaanderen, 1578-1801* (Bergschenhoek 2015); Jaap, Bottema, *Naar school in de Ommelanden. Scholen, schoolmeesters en hun onderwijs in de Groninger Ommelanden ca. 1500-1795* (Bedum 1999); E.P. de Booy, *Weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw* (Haarlem, 1977).

8 Greetje Bijl, *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen: sociale mobiliteit, huwelijk, inkomen, benoemingen en ontslag in het openbaar lager onderwijs in Groningen, ca. 1850-1920* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, 2014).

9 Post, *Scholen en onderwijs*; J.F.M.C. Aarts, N. Deen en J.H.G.I. Giesbers, *Onderwijs in Nederland* (Groningen 1979); Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2006).

10 H.W. Fortgens, *Schola Latina* (Zwolle 1958); R. Bastiaanse, H. Bots en M. Evers (eds.), *Tot meesten nut ende diens van de jeught'. Een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse scholen ca. 1580-1815* (Zutphen 1985); P. van Tuinen, 'De kwestie Belida. Rectorale problemen in Harlingen (1638-1671)', *De Vrije Fries* 88 (2008), 87-116; P. van Tuinen, 'Pallas en Mercurius. De Latijnse scholen van Franeker en Harlingen in de zeventiende eeuw', in: Jos M.M. Hermans e.a. (eds.), *De Franeker Universiteitsbibliotheek in de zeventiende eeuw* (Hilversum 2007), 171-191; P. van Tuinen, *Salus Iuventutis Suprema Lex. Het Welvaren der Jeugd de hoogste Wet. De Friese Latijnse scholen 1588-1699* (Harlingen 2020).

11 Ph.H. Breuker, *Skoalmasters fan Boazum. Doarpsûnderwiis en -ûnderwizers sûnt de Midsieuwen* (Bolsward 1967).

12 Advertentie voor 'Hoofd der School Kooten', *de Vacatuere*, januari 1918.

13 Achtkarspelen, Bevolkingsregister, Aktenr. S5366, 01-01-1920, <https://allefriezen.nl> (geraadpleegd 2 maart 2023).

2. De openbare lagere school in Kooten rond 1930.

Foto: beeldbank NOF RTV

schoolreisjes en lokale vergaderingen naar de plaatselijke krant.¹⁴ Sannes heeft veel van deze krantenstukjes uit de periode 1919 tot 1934 uitgeknipt en in een aantekenboekje ingeplakt. Het blijkt dat hij een actief persoon was: hij was niet alleen secretaris van de begrafenisvereniging, van Dorpsbelang, van de afdeling Vereniging voor Volksonderwijs en van de plaatselijke afdeling van het Groene Kruis, maar ook voorzitter van de plaatselijke ijsclub Caspar de Robles. Daarnaast was Hartman Sannes dirigent van een meisjeskoor en lid van de kerkvoogdij van de Hervormde Gemeente.

Regelmatig gaf hij lezingen 'met lichtbeelden' over algemene historische onderwerpen (de Gouden Eeuw, Napoleon, Willem van Oranje) of over door hem gemaakte reizen naar Noorwegen of langs de Rijn. Soms kon Sannes wat lang van stof zijn, zoals in 1930 bij de viering van het vijftigjarig jubileum van de openbare lagere school te Sint Annaparochie. Bij die gelegenheid werd hij uitgenodigd als spreker, '[...] waarna de heer Sannes ongeveer 4 uur lang de aanwezigen van het begin tot het einde wist te boeien met de geschiedenis der school van 1600 tot heden.'¹⁵

In 1934 kreeg Sannes op eigen verzoek en om reden van gezondheid eervol ontslag uit zijn functie als hoofd van de school. Hij is blijkbaar overspannen geweest, want in een krantenartikel over zijn afscheid staat als laatste zin: 'Moge de rust

zijn overspannen gestel de gezondheid weergeven.'¹⁶ Hartman Sannes is toen samen met zijn moeder (hij is altijd ongetrouwd gebleven) naar Gytsjerk verhuisd.¹⁷ Aldaar werd hij onder andere voorzitter van de Fryske Krite en organiseerde hij reizen naar het buitenland. Op 9 september 1940 meldde Sannes zich schriftelijk aan als donateur ('stiper') van de Fryske Akademy en bood daarbij exemplaren van zijn publicaties aan. Het betrof vooral artikelen van zijn hand over de geschiedenis van het Bildt, verschenen in de *Bildtsche Courant*, maar ook handschriften over Rembrandt, het Huis Nassau, enzovoort. In deze brief beklagde Sannes zich over het feit dat het moeilijk was om iets in de kranten opgenomen te krijgen; de *Leeuwarder Courant* had een aantal stukken van hem geweigerd, omdat die te wetenschappelijk en te lang zouden zijn.¹⁸

Na zijn pensionering legde Hartman Sannes zich volledig toe op zijn activiteiten als amateurhistoricus en ging hij zich volledig wijden aan het verzamelen van historische gegevens en het publiceren daarvan. Hij had al eerder artikelen geschreven over de geschiedenis van het Bildt, zoals in *De Vrije Fries* (1928) en de *Leeuwarder Courant* en het *Leeuwarder Nieuwsblad* (1930). Hij stelde een 'Naamlijst der Secretarissen van alle Grietenijen en Steden' samen en verzamelde informatie over 'De besturen der Friesche Gemeenten', met de namen van burgemeesters, wethouders en raadsleden sedert circa 1500.

Daarnaast verzamelde Sannes de gegevens van duizenden Friese schoolmeesters uit de periode tussen ongeveer 1600 en 1950. Kort na zijn ontslag in 1934 was hij reeds begonnen met het publiceren van artikelen in lokale en regionale kranten over de schoolmeesters in de verschillende gemeenten en steden van Friesland. Bovendien verscheen van zijn hand de *Geschiedenis van het Bildt* (in drie delen, 1951-1956). Voor het eerste deel ontving hij in 1952 de Dr. Joast Halbertsmaprijs van de Provincie Friesland. Op 5 januari 1956 overleed Hartman Sannes op 65-jarige leeftijd te Leeuwarden.

14 *Algemeen Nieuws-Advertentieblad voor Kollum en omstreken* (tot 1929); nadien *Kollumer Courant*.

15 '50-Jarig bestaan der O.L. School', *Bildtsche Courant*, 25 maart 1930.

16 'De heer H. Sannes heeft eervol ontslag gevraagd', *Leeuwarder Nieuwsblad*, 16 augustus 1934.

17 'Afscheid van meester Sannes te Kooten', *Kollumer Courant*, 9 oktober 1934.

18 Collectie Hartman Sannes, Fryske Akademy.

Bronnen en gegevens

Het doel dat Hartman Sannes met zijn reeks schoolmeesters in Friesland voor ogen had, was om te komen tot de publicatie van een 'Naamlijst van schoolmeesters' zoals de *Naamlijst der Predikanten* van Romein,¹⁹ maar dan met meer genealogische gegevens en andere bijzonderheden.

De belangrijkste archiefbronnen die Hartman Sannes voor zijn onderzoek heeft gebruikt, waren de zogenoemde DTB-boeken (doop-, trouw-, overlijdens-, begraaf- en lidmatenboeken) tot 1811/1812, de kerkvoogdijrekeningen en de Ordonnantieboeken van Gedeputeerde Staten (1592-1643). Hij raadpleegde ook veel oude rechterlijke archieven – zij het niet systematisch – zoals de archieven van de Nedergerechten, met bijvoorbeeld de wees- en recesboeken, hypotheekboeken en autorisatieboeken, en het archief van het Hof van Friesland, met onder meer de criminele en civiele sententieboeken. Ook heeft hij gegevens uit het familiearchief Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg verwerkt.²⁰ Van de gedrukte bronnen die hij daarnaast heeft gebruikt, moeten vooral de provinciale almanakken (na 1873), het maandblad *Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding* en de *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding* en ook de publicaties van Reitsma en Cuperus worden genoemd.²¹

Hartman Sannes heeft informatie verzameld over de schoolmeesters in Friesland voor de periode vanaf 1600, in sommige gevallen vanaf 1580, tot ongeveer 1955. Tussen 1936 en 1950 heeft hij de geschiedenis van de schoolmeesters in een aantal gemeenten gepubliceerd in lokale en regionale kranten. Tot vlak voor zijn dood in 1956 heeft Sannes nog nieuwe feiten aan zijn verzameling toegevoegd. Op dat moment kon hij echter minder tijd besteden aan de Friese schoolmeesters, omdat hij toen bezig was met de voltooiing van het derde (en laatste) deel van zijn studie over de geschiedenis van het Bildt.

De gegevens werden door Sannes steeds geordend per plaats en daarbij heeft hij de dorpen per gemeente, alfabetisch en in chronologische volgorde beschreven. Van elk dorp en iedere stad werden de namen van de schoolmeesters vermeld, het jaar dat zij benoemd werden, wanneer zij weer vertrokken, et cetera. Hun geboortjaar, de namen van hun echtgenoten en eventuele kinderen werden vaak ook genoemd. Ook werd aangegeven uit welke plaats de schoolmeester afkomstig was en waar hij later weer naartoe is gegaan. Het betrof hier in principe alleen de hoofden van de scholen in Friesland, hoewel Sannes incidenteel weleens de naam van een onderwijzer of ondermeester heeft genoemd. Voor zover die informatie aanwezig was in de bron, werden ook gegevens over de beloning van schoolmeesters opgenomen en over eventuele andere functies die zij vervulden, zoals die van kosten, voorzanger of organist.

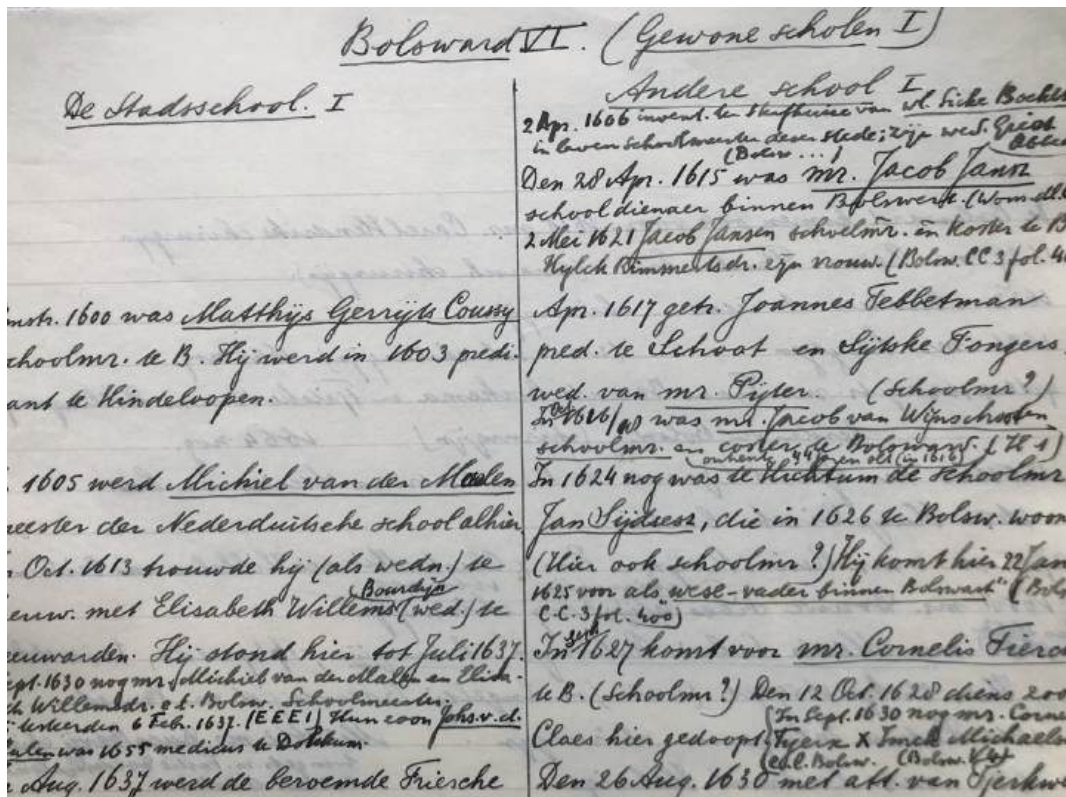
Soms werd de functie van schoolmeester gecombineerd met die van ontvanger van bepaalde belastingen of heffingen, zoals 'gaarder van het gemaal' (ontvanger van een belasting op het broodkoren) of 'gaarder van het beestiaal' (ontvanger van een belasting op het vee). Het was een schoolmeester echter niet geoorloofd om een belasting te pachten. (De belastingen op levensmiddelen, dranken en stoffen werden toentertijd namelijk nog verpacht.)

Om hun schamele inkomen wat te vermeerderen, hadden schoolmeesters naast de kerkelijke bijbaantjes vaak ook andere bijverdiensten. Zo waren de schoolmeesters in kleinere dorpen meestal ook dorpsrechter. Dat was een dubbelfunctie: hij was een soort politieagent, die de vrede onder de dorpsbewoners moest bewaren, en tevens bode, die allerlei bevelen en berichten van de grietman aan de dorpsautoriteiten moest overbrengen en de stemgerechtigden tot stemmingen en andere vergaderingen moest aanzeggen. Tot ver in de achttiende eeuw werd de functie van schoolmeester gecombineerd met die van dorpsrechter. Zo werd bijvoorbeeld in mei 1797

19 T.A. Romein, *Naamlijst der Predikanten* (Leeuwarden 1886-1888).

20 In een klein aantekenboekje, aanwezig op de Fryske Akademy, heeft Sannes bijgehouden welke archieven hij heeft geraadpleegd.

21 J. Reitsma, *Register van de geestelijke opkomsten van Oostergo* (Leeuwarden 1888) en S. Cuperus, *Het kerkelijk leven der hervormden in Friesland tijdens de Republiek* (Leeuwarden/Groningen 1916-1920).

3. Handschrift van Sannes. Foto: Peter van der Meer

Jarig Jobs Wassenaar benoemd als schoolmeester, dorpsrechter en organist van Jellum en nog in oktober 1800 werd Albert Heerkes Jonghof als schoolmeester en dorpsrechter in Winsum aangesteld.

Een tamelijk lucratieve bijbaan voor de schoolmeester was die van ontvanger van de floeren, want daarbij kreeg hij één procent van het ontvangen bedrag als vergoeding.²² Bijvoorbeeld in Blessum, waar in 1655 Joannes Wilckes werkzaam was als 'schooldienaar' en als dorpsrechter en floerenontvanger. Een andere functie was die van procureur-postulant: zaakwaarnemer voor partijen bij procedures voor het nedergerecht van de grietenij. Soms nam de uitvoering van deze nevenfunctie veel tijd in beslag, zoals bij Dirk Wartena, die sedert 1709 schooldienaar te Oosterlittens en tevens procureur-postulant was voor het gerecht

van Baarderadeel. Daarvoor moest hij elke twee weken naar de rechtsdag te Weidum. Hierover kwamen later klachten.

Soms was een schoolmeester tevens koopman of boer, bijvoorbeeld Lieuwe Sijmons, in 1805 schoolmeester en koopman in schapen te Hemelum. In februari 1747 aanvaardde mr. Isaak Jans in Peins de kerk- en schooldienst; hij was ook organist. Hij was tevens dorpsrechter en ook boer en huurde een boerderij met zo'n twintig pondematen land. In 1799 gaf Pieter Nauta 's winters les aan de school in het armenhuis te Franeker. Hij ontving daarvoor 34 carolusgulden van de stadsarmvoogden. Daarnaast was hij ook verver en glasmaker en handelde hij in sterkedrank. Lambert S. de Jong, schoolmeester te Lioessens, had in het begin van de negentiende eeuw een bijbaantje als 'ijtigmeester der botervaten',

²² H. Sannes, 'Het lagere volksschoolwezen in Friesland in de eeuw van Gysbert Jacobs', in: *Earebondel ta de tachtichste jierdei fan dr. G.A. Wumkes* (Bolsward 1950), 150-172, aldaar 164.

wat hem nog 65 gulden per jaar opleverde.

In één geval heeft Sannes melding gemaakt van een vrouw als schoolhoofd: Trijntje Buwes, de dochter van de vorige meester, stond jarenlang, van 1677 tot 1720, in Friens voor de klas. In de kerkvoogdijrekeningen werd ze afwisselend als 'schoolmeesterse' of 'schooledienaerse tot Friens' aangeduid. Een ander opvallend feit was het functioneren van minderjarigen als schoolmeester: in 1778 werd Doeke Hellema, het twaalfjarig zoonje van de overleden schoolmeester Wijger Hellema, benoemd als opvolger van zijn vader. Pas drie jaar later, in 1781 werd hij echt in functie gesteld. Waarschijnlijk is tussentijds een tijdelijke opvolger als schoolmeester in functie geweest, op kosten van zijn moeder.

Doordat goede pensioenvoorzieningen ontbraken, kwam het nogal eens voor dat schoolmeesters tot op hoge leeftijd nog voor de klas stonden. Er zijn voorbeelden bekend van schoolmeesters die meer dan vijftig jaar onderwijzer zijn geweest; sommige zelfs ruim zestig jaar en in een enkel geval zelfs zeventig jaar. Sijmen Jurjens was van 1678 tot 1748 schoolmeester in Boksum, terwijl Wietze Jentjes Koopmans bijna zestig jaar, van 1820 tot 1880, onderwijzer te Broek was en daarvoor (sedert 1813) nog ondermeester te Berlikum was geweest. Vaak betaalde de opvolger een deel van het pensioen van zijn voorganger. Op deze manier werd ook vaak voor een weduwe van een overleden schoolmeester gezorgd. In bepaalde grietenijen werd door de schoolmeesters een onderling 'Schoolmeesters Weduwen- en Weezenfonds' opgericht. Bij overlijden van een collega keerden de leden ieder een bepaalde premie aan de nagelaten weduwe en wezen uit.

Soms begingen schoolmeesters en onderwijzers een misstap en maakten ze zich schuldig aan drankmisbruik. In totaal was daarvan 27 keer sprake bij de door Sannes Hartman gevonden schoolmeesters, zoals Luitjen Claessen Doornstra, die sedert mei 1651 schoolmeester te Oosterend was. In 1680 werd hij weer tot het Heilig Avondmaal toegelaten, nadat hem dit enige malen ontzegd was geweest vanwege dronkenschap.

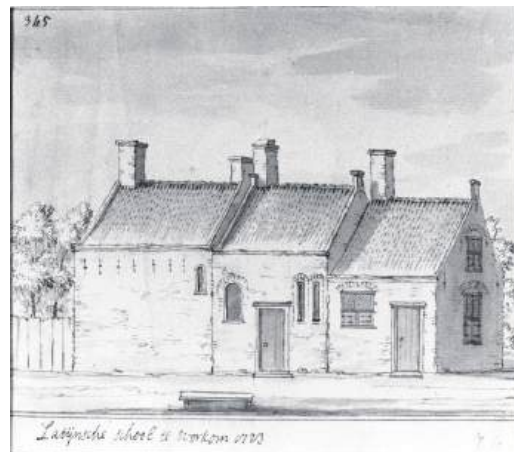
Een tweetal schoolmeesters is veroordeeld voor diefstal en in tien gevallen was er sprake van onzedelijke handelingen; daarvan werd één school-

meester later vrijgesproken. In Friesland zijn er tussen 1580 en 1955 twee onderwijzers vermoord en heeft één schoolmeester, te weten Sijbe Jelgers Gosliga te Wons, vermoedelijk zelfmoord gepleegd in 1787.

Een andere opmerkelijke zaak werd ook door Sannes vermeld: in 1717 werd een loterij georganiseerd ten bate van de kerk van Wanswerd. De Tzummarumer schoolmeester Minne Sents was voor deze loterij de plaatselijke particulier-collecteur. Hij bedreef echter allerlei knoeierijen met de loterijbriefjes: hij vervalste de nummers en gaf valse trekingslijsten uit om zich de prijzen toe te kunnen eigen. Hij werd gevangen genomen en bekende zijn misdaad. In 1719 werd hij veroordeeld tot openbare geseling en werd vervolgens gedurende drie jaar uit Friesland verbannen.

Hartman Sannes heeft ook gegevens verzameld over het onderwijzend personeel aan de Latijnse scholen, die in de elf Friese steden en in Joure en Kollum waren gevestigd. De namen van de rectoren en conrectoren en de hoogte van hun salaris worden door Sannes genoemd. De stichting van de bijzondere scholen, vanaf de negentiende eeuw, wordt door Sannes eveneens beschreven en ook de hoofden van die scholen worden genoemd. Hetzelfde geldt voor het voortgezet onderwijs, wanneer er bijvoorbeeld een ULO of MULO in een dorp of stad werd gesticht.

In totaal heeft Sannes meer dan 750 pagina's met aantekeningen nagelaten, niet alleen de

4. De Latijnse school in Workum.

Illustratie: collectie Koninklijk Fries Genootschap

ongepubliceerde gegevens, maar ook de reeds gepubliceerde aantekeningen waar hij later weer aanvullende gegevens aan heeft toegevoegd. Bovendien heeft hij ook een kaartenbakje aangelegd met de in totaal tussen de vierduizend en vijfduizend namen van alle schoolmeesters over wie hij gegevens heeft verzameld. Uiteindelijk zijn er nog veel meer namen bewaard gebleven, want ook de namen van de vrouwen en kinderen van de schoolmeesters werden soms genoemd door Sannes. Het materiaal is aanwezig voor geheel Friesland.²³ Uiteraard ontbreken Vlieland en Terschelling, want deze eilanden maakten tot 1940 deel uit van Noord-Holland.

Mogelijkheden voor nader onderzoek: aanvulling Post

Met behulp van de gegevens van Sannes kan onderzoek worden uitgevoerd naar de sociale achtergrond, de opleiding, de mobiliteit en de financiële positie van de schoolmeesters in Friesland in de loop der tijden. Ik wil echter beginnen met een aanvulling op de kaart van Regnerus Post betreffende het aantal scholen in Friesland ten tijde van de Reformatie.

Het eerdergenoemde boek van Post bevat een overzicht van alle plaatsen waar voor de Reformatie scholen werden gemeld en als bijlage een kaart waarop al deze plaatsen worden aangegeven.²⁴ Post had zelf al de indruk dat er veel meer scholen zouden moeten zijn geweest dan op de kaart worden vermeld.²⁵ Dit vermoeden kan inderdaad worden bevestigd, want met behulp van de door Sannes verzamelde gegevens is het mogelijk deze kaart voor Friesland aan te vullen.

In het midden van de zestiende eeuw was het onrustig in de Nederlanden, niet alleen politiek gezien, vanwege de oorlog met Spanje, maar ook vanwege de ontwikkelingen van de Reformatie. Daardoor ontstond er ook onrust in het onderwijs. Voordien hadden de scholen een programma

dat, met nadruk op het Latijn, was ingesteld op de opleiding van de geestelijkheid. Het onderwijs op de scholen in de dorpen werd doorgaans gegeven door dienaren van de kerk: de pastoor, een kapelaan of de koster. Het spreekt daarom vanzelf dat met de kerkhervorming ook het onderwijs veranderde.

Van april tot oktober 1554 was de visitator-inquisiteur Herman Lethmaet (Lethmatius) op inquisitiereis door Friesland. In zijn rapport deed hij de aanbeveling aan het Hof van Friesland om in die dorpsscholen waar geen schoolmeester aanwezig was, de koster te belasten met het onderwijs. Wanneer er geen koster aanwezig was, zou de pastoor deze taak op zich moeten nemen. Het Hof van Friesland ging hier tegenin en beweerde dat er in de meeste Friese dorpen wel degelijk schoolmeesters waren. Op die plaatsen waar dat niet het geval was, waren de bewoners te arm om een onderwijzer te kunnen betalen en daar konden de koster het onderwijs niet overnemen, omdat ze onbekwaam en ongeschikt zouden zijn.²⁶

Ook door anderen wordt gemeld dat elk dorp in Friesland in de eerste helft van de zestiende eeuw een school had. Datzelfde gold voor de Groninger Ommelanden.²⁷ In de door Alva opgestelde instructie van 14 november 1569 werd aan Cunerus Petri, de bisschop van Leeuwarden, het toezicht over alle scholen in zijn bisdom opgedragen. Op de Leeuwarder Synode van 1570, onder leiding van diezelfde bisschop, kregen de pastoors de opdracht om een school en een onberispelijke schoolmeester in hun dorp te hebben.²⁸

Op 31 maart 1580 namen de Friese staten het besluit om de katholieke eredienst officieel af te schaffen en de gereformeerde eredienst daarvoor in de plaats te stellen. Tevens werd besloten om de geestelijke goederen (kloosters en landerijen) te verkopen en de opbrengsten van het geestelijk bezit te besteden aan de eredienst en aan het onderhoud van de gereformeerde dominees, de schoolmeesters en de armen:

23 <https://www.fryske-akademy.nl/nl/schoolmeesters/> (geraadpleegd 7 oktober 2024).

24 Post, *Scholen en onderwijs*, 21-30.

25 *Ibidem*, 17.

26 *Ibidem*, 88.

27 Bottema, *Naar school*, 14.

28 R.S. Roarda, 'De skoalle foar 1580', *Folk en Tael* 5 (1937) afl. 7.

Dat de proffytten ende opcompsten van die voorscreuen leenguederen zullen worden geconuenteert ende gekeert tot onderhoudinge van eerlycke ende deegelycke predicananten, schoelmeesters ende alimentatien ende onderhoudenisse van den nootdruftigen ende ad alias pias causas sonder dat de zeluige in privatum et secularem usum sullen worden gedistribueert.²⁹

Bijna twee jaar later, op 7 maart 1582, werd door de Staten voorgeschreven dat elk dorp binnen zes weken een goede gereformeerde schoolmeester moest kiezen, anders zouden ze er een toegewezen krijgen.³⁰ In sommige gevallen werd in Friesland de pastoor bereid gevonden om in de nieuwe situatie als schoolmeester te functioneren. In ruil daarvoor kon hij zijn inkomsten behouden, zoals bijvoorbeeld Petrus Wirdumensis, de pastoor van Jouswier. Ook in Aalsum werd voor een dergelijke oplossing gekozen:

De gemeente hebben de pastoir tot sin pensie toegemakt jars 40 goutg. end belovet de pastoir sin concubine te willen techte nemen end tot de reformatien hem te begeven, alsnu de schoelkinder leerende.

Op andere plaatsen werd de koster ingezet als schoolmeester, zoals bijvoorbeeld Sibrandus Michaelis in Goutum.³¹

Wanneer het niet direct lukte om goed-gereformeerde schoolmeesters te krijgen, bleven soms de katholiekgezinde schoolmeesters in functie. In 1597 stoorden de Staten zich er aan 'dat in de dorpen alderhande Dronckaerts, Wederdoperen, Papisten en diergesinde tot Schoolmeesteren gecoren ende aengenomen zijn'.³² De schoolmeesters werden toen verplicht de Nederlandse Geloofsbelijdenis te ondertekenen. De predikant en de ouderlingen hielden scherp toezicht op de

handel en wandel van de schoolmeester, die in de eerste plaats kerkdienaar was. Dat blijkt ook uit het feit dat er in de benoemingsbrieven van schoolmeesters veel meer aandacht was voor hun kerkelijke taken dan voor hun onderwijstaken. Vaak vond voor de dorpsschoolmeesters een praktijkexamen plaats tijdens de kerkdienst. Belangrijker dan zijn didactische kwaliteiten als schoolmeester vond men in de dorpen zijn kwaliteiten als koster, voorzanger en voorlezer in de kerk.³³

Op de Nationale Synode van 1618 te Dordrecht werd besloten dat iemand alleen schoolmeester mocht zijn wanneer hij de zogenaamde Drie Formulieren van Enigheid ondertekend had, dat wil zeggen de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de op de Nationale Synode aangeboden Dordtse Leerregels. De toen ontworpen kerkorde is niet in alle provincies ingevoerd en het tekenen van de Drie Formulieren van Enigheid werd ook niet overal verplicht, maar de gedachten die op die synode over het onderwijs waren vastgelegd, werden wel algemeen geaccepteerd.³⁴

De Gedeputeerden van Friesland hadden sedert 1580 in vele dorpen zelf ingegrepen om bekwame schoolmeesters aan te stellen. Evenals in Holland moesten de Friese schoolmeesters ervoor zorgen dat de jeugd ter kerke ging. Door de predikant en de classis werd toezicht gehouden op de schoolmeesters. De predikant moest de schoolmeesters viermaal per jaar visiteren, 'niet om hun geringe kennis of didactische bekwaamheden te toetsen, maar vooral om hun rechtzinnigheid in de leer te inspecteren'.³⁵

Volgens Regnerus Post was er vóór de Reformatie in 320 plaatsen in Nederland een school

29 L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland* (Leeuwarden 1915), deel I, 299.

30 R.S. Roorda, 'De skoalle foar 1580', *Folk en Tael* 5 (1937) afl. 6.

31 Reitsma, *Register Oostergo*, resp. 125, 110 en 53.

32 H. Sannes, 'Schoolwezen en schoolmeesters', in: M. Wiegersma (ed.) *Baerderadeel. In geakunde. Gearstald fan it Geakundich Wurkforbân fan de Fryske Akademy* (Drachten, 1957), 245-258, aldaar 246.

33 Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 23.

34 *Ibidem*, 19.

35 W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum en Leeuwarden, 1999), 196-197.

5. De plaatsen in Friesland waar vóór 1600 een school stond. Kaart: Johan Feikens, Fryske Akademy

aanwezig; daarvan waren er 45 in Friesland.³⁶ Op de kaart zijn de plaatsen aangegeven waar vóór 1600 een school aanwezig was. De plaatsen die door Post reeds waren gevonden, zijn met een ronde stip aangegeven. De plaatsen met een vierkante markering zijn de plaatsen die aan de

hand van de gegevens van Sannes zijn getraceerd. Dankzij de door Sannes verzamelde gegevens kon de lijst van Post worden aangevuld met 94 plaatsen. Daardoor zijn er nu in totaal 139 plaatsen in Friesland bekend waar vóór 1600 een school aanwezig is geweest. Daarvan was op 121 plaatsen reeds bij

³⁶ Post. *Scholen en onderwijs*, 18. Aan het eind van de zestiende eeuw waren er in Friesland ongeveer 395 parochies, zie O.D.J. Roemeling, *Heiligen en Heren. Studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600* (Leeuwarden, 2013), 47.

het begin van de Reformatie in 1580 een school aanwezig.

Het verspreidingspatroon van deze scholen in Friesland is redelijk gelijkmatig, maar in het oostelijk en zuidoostelijk gedeelte van Friesland waren toentertijd nog weinig scholen. In het Friese kleigebied had de kerk vaak door schenkingen veel pastoralia en kosterijgoederen in bezit gekregen. Uit de opbrengst van de kosterijgoederen, ook wel schoollanden genoemd, werden de kosteren, die vaak ook schoolmeesters waren, betaald. Vandaar dat er in de meeste kleidorpen al vroeg scholen gesticht werden. In de veen- en zandgebieden ontbraken meestal deze kosterijgoederen en daardoor konden daar ook geen scholen gesticht worden. In die contreien waren er alleen maar winterscholen en in sommige dorpen ontbraken ook die zelfs.³⁷

Het boek van Regnerus Post is jaren geleden verschenen. Het zou de moeite waard zijn om zijn onderzoek te actualiseren en te kijken naar mogelijkheden om zijn lijst met scholen van voor en tijdens de Reformatie aan te vullen. Met behulp van de door Hartman Sannes verzamelde gegevens kon voor Friesland het overzicht van Post worden aangevuld. Mogelijk kan dit een aanzet zijn om ook voor andere regio's soortgelijk onderzoek te verrichten.

Geografische en sociale achtergrond

Een ander aspect van de Friese schoolmeesters dat met de gegevens van Sannes onderzocht kan worden, betreft hun geografische en sociale achtergrond. Waar kwamen zij vandaan en tot welke sociale laag behoorden zij?

Volgens Bottema was het merendeel van de schoolmeesters in Groningen ook daadwerkelijk uit deze provincie afkomstig. Bovendien had het grootste deel van hen, zo'n zestig procent, een vader als schoolmeester. Vaak had het een praktische reden om de zoon als opvolger te kiezen, mits hij voldoende capaciteiten had. In sommige gevallen was er geen alternatief, met name bij het onverwacht overlijden van een schoolmeester. In

die gevallen moest de zoon die hem opvolgde al op jonge leeftijd voor de klas staan. Ruim twintig procent van de schoolmeesters was afkomstig uit de laag van de ambachtslieden, zeven procent had een predikant als vader en zo'n tien procent stamde uit het boerenmilieu.³⁸ Wellicht kan een analyse van de schoolmeesters van Sannes een soortgelijk patroon in Friesland aantonen.

Rond 1800 kwamen de onderwijzers in Nederland voort uit de 'eenvoudige burgerij', althans volgens het onderzoek van Boekholt en De Booy. Ze waren zonen van neringdoenden, ambachtslieden, kleine boeren of telgen uit families die soms al generaties lang onderwijzers voortbrachten. Uit de hogere standen kwamen ze zelden. Hun sociale status was in het dorp anders dan in de stad. In het dorp hoorde de onderwijzer tot de intellectuelen, maar in de stad behoorde hij 'tot de zeer gewone' mensen. Zijn status was vergelijkbaar met die van middenstanders en kleine ambtenaren en hij had nauwelijks contact met de culturele en intellectuele bovenlaag.³⁹ Door Sannes zijn in Friesland in de achttiende eeuw een aantal echte schoolmeesterfamilies gesignaleerd, zoals bijvoorbeeld Kiestra, Rauwerda, Ruardi en Dokter, waarbij de schoolmeester vaak door zijn zoon werd opgevolgd.

Volgens Piter van Tuinen, die onderzoek heeft gedaan naar de Latijnse scholen, waren er in het Friesland van de zeventiende en achttiende eeuw, op een paar uitzonderingen na, geen echte familiedynastieën van rectoren of conrectoren. Wel was er sprake van een sterke verwevenheid van (con)rectoren met predikantengeslachten in Friesland. Logischerwijs stamden de meeste rectoren en veel conrectoren uit een academisch milieu.⁴⁰

Met behulp van het door Sannes verzamelde materiaal zou het mogelijk moeten zijn om de gemeenschappelijke kenmerken van deze beroepsgroep in Friesland te beschrijven. Waren er bepaalde onderwijzersdynastieën? En uit welke sociale laag waren de Friese schoolmeesters afkomstig?

37 Smeding, *School in de steigers*, 12.

38 Bottema, *Naar school*, 75-77.

39 Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 114.

40 Van Tuinen, *Salus Iuventutis*, 284-285.

Opleiding en mobiliteit

Het feit dat er tot de negentiende eeuw geen echte opleiding voor onderwijzers was, bracht met zich mee dat jonge schoolmeesters vaak bij hun vaders in de leer gingen. Dit werkte, zoals reeds eerder geconstateerd, natuurlijk in de hand dat zoons vaak hun vader als schoolmeester opvolgden. Vrijwel de enige eis die gedurende al die tijd aan de schoolmeesters werd gesteld, was dat ze aanhanger (en op twintigjarige leeftijd en ouder: lidmaat) moesten zijn van de Gereformeerde Kerk en een deugdzaam leven moesten leiden. Allerlei kerkelijke baantjes werden aan de schoolmeester opgedragen. Hij was dan ook in de eerste plaats 'kerckedienaer', dus koster, voorzanger, klokkenluider en verantwoordelijk voor het onderhoud van het kerkhof. Uit de bewaard gebleven beroepsbrieven van schoolmeesters komt duidelijk naar voren dat bij de aanstelling in ruime mate aandacht werd besteed aan de kerkelijke taken die ze geacht werden te vervullen, terwijl de taken als schoolmeester in slechts een klein aantal zinnen werd omschreven.⁴¹

In de plaatsen waar alleen een winterschool was, met name in het oostelijk deel van Friesland, werd vaak onderwijs gegeven door personen die tijdens de winter hun eigenlijke beroep niet konden uitoefenen, zoals schilders of timmerlieden. In het begin van de negentiende eeuw, rond 1815, werden dergelijke winterscholen omgezet in permanente scholen. Ook kwam er toen een einde aan de verschillende, betaalde nevenfuncties en bijbaantjes die de schoolmeesters tot dan toe hadden uitgeoefend. In de Onderwijswet van 1806 werd het hen verboden om functies als dorpsontvanger en soortgelijke bijbanen te vervullen. Dat gold echter niet voor kerkelijke functies als koster, voorzanger en organist. Dergelijke functies werden ook in de negentiende eeuw nog door de Friese schoolmeesters vervuld.

De professionalisering van de schoolmeesters had in Groningen gevolgen voor de sociale en geografische mobiliteit. Het onderwijzersbe-

roep kenmerkte zich in de tweede helft van de negentiende eeuw door een grote sociale mobiliteit, maar viel eveneens op door de toenemende geografische mobiliteit. Voor die tijd bleef de onderwijzer wonen en werken in de plaats waar hij was opgegroeid. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam de onderwijzer als ambtenaar in dienst van de gemeente en werd hij verplicht een vergelijkend examen te doen. Hiermee wilde de overheid de oude praktijk van erfopvolging doorbreken om zo de beste kandidaat te krijgen. Deze ontwikkelingen hadden gevolgen voor de mobiliteit van de onderwijzers in Groningen.⁴²

Dit zal in Friesland waarschijnlijk niet anders zijn geweest. Met behulp van de door Sannes verzamelde gegevens zou het mogelijk moeten zijn om de mobiliteit van de schoolmeesters in Friesland in kaart te brengen. Hoe lang bleef een schoolmeester gemiddeld op één standplaats? Er zijn voorbeelden bekend van honkvaste schoolmeesters, zoals we al eerder zagen bij de schoolmeesters die tot op hoge leeftijd voor de klas stonden. Uit de studie van Breuker blijkt dat de schoolmeesters van Boazum tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw veel vaker van standplaats wisselden dan in de tijd erna. Dat gold trouwens ook voor de overige dorpen in het kleigebied: in de zeventiende eeuw bleven ze gemiddeld vijftien jaar op één plaats; in de achttiende eeuw was dat gemiddeld 25 jaar.⁴³

De hoogte van het salaris in een andere en grotere plaats met de daarbij behorende hogere status waren waarschijnlijk voor een schoolmeester aanleiding om te verhuizen. Voor de rectoren van de Latijnse scholen was promotie naar een grotere stad met een hoger traktement een reden om te verhuizen, want binnen de Latijnse scholen in Friesland bestond er duidelijk een hiërarchie. De belangrijkste Latijnse school was die van Leeuwarden, daarna waren de scholen van Sneek en Franeker het belangrijkste en dan die van de andere grotere steden. Gemiddeld bleven de rectoren van de grotere steden twaalf jaar op

41 Sannes, 'Lagere volksschoolwezen', 151.

42 Bijl, *Loopbaan en levensloop*, 87.

43 Breuker, *Schoolmeesters Boazum*, 95-96.

hun post, maar er waren ook rectoren die langer bleven: H.A. van der Linden was 43 jaar lang, van 1609 tot 1652, rector te Bolsward en H. Reichenbach was veertig jaar, van 1680 tot 1720, rector te Franeker.⁴⁴

Daarnaast is het mogelijk om met het materiaal van Sannes prosopografisch onderzoek te verrichten naar de specifieke beroepsgroep van schoolmeesters in Friesland. Wat was de sociale en economische achtergrond van deze groep? Zijn er patronen in hun mobiliteit aan te geven? Als voorbeeld zou het eerdergenoemde proefschrift van Greetje Bijl kunnen dienen. Zij heeft onderzoek gedaan naar de invloed van de onderwijswetten uit 1857 en 1878 op de ontwikkeling van de loopbaan van onderwijzers en onderwijzeressen in Groningen. Bijl heeft het verloop van de loopbanen van de onderwijsgegenden in die regio bestudeerd met behulp van een cohortanalyse. Door middel van een leeftijdscohort werden de levens van individuele leden van de cohorten gevolgd, waardoor er voor de gehele cohort algemene uitspraken konden worden gedaan over bijvoorbeeld hun sociale stijging, huwelijkspatroon en geografische mobiliteit.⁴⁵

Het onderzoek van Greetje Bijl heeft weliswaar betrekking op de geschiedenis van het onderwijs en de onderwijzers in Groningen in de tweede helft van de negentiende eeuw, maar met behulp van het door Sannes verzamelde materiaal kan voor Friesland ook onderzoek worden gedaan naar de geschiedenis van het onderwijs en de onderwijzers na 1580. Ook kunnen de mobiliteit en salariëring van de Friese schoolmeesters, van de late zestiende eeuw tot aan de eerste helft van de twintigste eeuw, worden onderzocht. In hoeverre is er een patroon in het carrièreverloop van de schoolmeesters in Friesland aan te tonen? Was er in Friesland een gelijksoortige vorm van getrapte migratie als in de provincie Groningen en verhuisde men tijdens de loopbaan van een dorp naar een steeds grotere plaats, met als einddoel de provinciehoofdstad?

Financiering en salariëring

Het traktement van de schoolmeester kon in de tijd van de Reformatie bestaan uit een deel van de opbrengst van de beneficiaalgoederen, uit bijdragen van de ouders en uit de opkomsten van de kosterijgoederen, wanneer de schoolmeester tevens het ambt van koster vervulde.⁴⁶ Het vervullen van de functie van schoolmeester en koster door één persoon kwam in de jaren vóór de Reformatie ook wel voor, maar niet vaak. In de praktijk was dit de goedkoopste oplossing, waartegen meestal geen bezwaar bestond. Voor de koster-schoolmeesters waren de inkomsten veelal echter niet toereikend, met name in plaatsen zonder kosterijgoederen. Herhaaldelijk kwamen hierover klachten op de synoden. In de plaatsen zonder kosterijgoederen werd de koster-schoolmeester betaald uit opbrengsten van de kerkelijke of beneficiale goederen. Daaruit werden ook alle verdere kosten van het onderwijs gedekt. Het onderwijs bleef dus ook na de Reformatie een voorwerp van kerkelijke zorg. Het ambt van schoolmeester werd in de tijd na de Reformatie nog steeds beschouwd als een kerkelijk ambt en de beroeping van een schoolmeester moest dan ook door de classis worden goedgekeurd.⁴⁷

De kerk zag wel in dat de bezoldiging van de schoolmeesters onvoldoende was en deed er veel aan om daarin verbetering te brengen; reeds op de eerste Synode van 1585 werd daar aandacht aan besteed. Zolang het onderwijs nauw verbonden was aan de kerk is er evenwel weinig terechtgekomen van verbetering van de bezoldiging binnen het onderwijs. Pas na de oprichting van De Maatschappij tot 't Nut van het Algemeen in 1784 verbeterden de kwaliteit van het onderwijs en de salariëring van de onderwijzers.⁴⁸

Van de meeste schoolmeesters in Friesland heeft Hartman Sannes steeds de hoogte van hun salaris en van de bijverdiensten genoteerd. Daardoor is het mogelijk om onderzoek te doen naar de financiële positie van de Friese schoolmeesters in

⁴⁴ Van Tuinen, 'Pallas en Mercurius', 176-177.

⁴⁵ Bijl, *Loopbaan en levensloop*, 23.

⁴⁶ Cuperus, *Kerkelijk leven*, II, 182.

⁴⁷ Apeldoorn, *Kerkelijke goederen*, II, 55, 61, 66-67.

⁴⁸ Cuperus, *Kerkelijk leven*, II, 184-185.

de loop der tijden. In hoeverre klopt het beeld dat de schoolmeesters in de periode rond 1600 karig beloond werden voor hun werkzaamheden? En in hoeverre is er nadien verbetering voor hen opgetreden? En in welke mate komt dit beeld overeen met onderwijzers in de overige provincies?

Conclusie

In dit artikel heb ik mogelijkheden aangegeven om met behulp van de door Hartman Sannes verzamelde gegevens uitgebreid onderzoek te verrichten naar verschillende aspecten van de geschiedenis van het onderwijs in Friesland, zoals bijvoorbeeld de mate van opleiding en van mobiliteit. Dankzij de rijkdom van het materiaal kunnen vergelijkingen worden gemaakt met de geschiedenis van het onderwijs en van de schoolmeesters in overige provincies en regio's in Nederland.

1. Johan Frieswijk in zijn werkkamer van de Universiteit van Amsterdam rond 1974. Fotocollectie Johan Frieswijk

Er komen andere tijden ...

In memoriam Johan Frieswijk (1943-2024) – dé historicus van de rode familie in Friesland

YME KUIPER

Op 6 maart 2024 overleed Johan Frieswijk in zijn woonplaats Beetsterzwaag op ruim tachtigjarige leeftijd. Meer dan veertig jaar stond ik met hem in nauwe vriendschap. De redactie van *De Vrije Fries* vroeg mij Johans betekenis voor de geschiedschrijving van Friesland nader te belichten. Uit dankbaarheid voor onze vriendschap presenteer ik hier een aangevulde versie van een herinnering aan hem, die ik eerder publiceerde in het historisch tijdschrift *Fryslân* van mei/juni 2024.

Volgens de *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân* (2016) was de in Leeuwarden op 31 juli 1943 geboren Johan (Jouke Arend) Frieswijk ‘aanvankelijk journalist, daarna onderzoeker opbouw-werk (1971), docent geschiedenis Universiteit van Amsterdam (1973), De Horst Driebergen (1976) en Rijksuniversiteit Groningen (1980), en wetenschappelijk onderzoeker bij de Fryske Akademy (1986-2008).’ Het lemma sluit af met de constatering dat Frieswijk zich toelegde op de geschiedenis van de arbeidersbeweging in de negentiende en twintigste eeuw – dus niet alleen in Friesland, maar ook elders in Nederland – en dat hij in 2003 de Dr. Joast Halbertsmaprijs won – voor zijn hele oeuvre, voeg ik hier nog even toe. Als zijn voornaamste werken worden tot slot genoemd *Socialisme in Friesland* (1977), *Om een beter leven* (dissertatie, 1989) en zijn redacteurschap (met drie anderen) van de *Geschiedenis van Friesland 1750-1995*, dat in 1998 verscheen.

Laten we voorgaande alinea beschouwen als de elementaire feiten van Johans werkzame leven. Er valt zeker veel meer te vertellen over hem en zijn werk. Een klassiek levensbericht, zoals gebruikelijk in bijvoorbeeld de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, is de volgende tekst niet. Het is veeleer een persoonlijke terugblik van een vriend, die een

selectie uit zijn werk op het gebied van de Friese (arbeiders)geschiedenis aanhaalt en becommentarieert.

Aandacht voor arbeiderscultuur

Het was met name in de periode toen Johan werkzaam was bij de Fryske Akademy dat ik zelf veel contact met hem had. Bij een aantal projecten werkten we nauw samen. Dat was in de eerste plaats bij de voorbereiding van het door de Fryske Akademy beoogde nieuwe handboek voor de geschiedenis van Friesland. Dat besluit had de Akademy medio jaren 1980 genomen. In die tijd kon de Akademy als compensatie voor de verdwijning van de Universitaire Vestiging Friesland een aantal nieuwe medewerkers benoemen. Dat waren onder andere Hans Mol (Middeleeuwen), Wiebe Bergsma (Nieuwe Tijd) en Johan Frieswijk (Nieuwste Tijd). Het nieuwe handboek moest de in 1968 verschenen uitgave in één deel, dat van de prehistorie (van de rendierjagers) tot het heden strekte, gaan vervangen.

Het oude handboek was indertijd de eerste, naoorlogse, provinciale geschiedenis in Nederland geweest. Inmiddels was in Groningen en Drenthe al een nieuwe provinciale geschiedenis verschenen, meer eigentijds dan de Friese editie van 1968. Dat was het handboek geweest van de generatie van haar drie redacteurs: J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries. Hoog tijd voor een nieuwe versie, vond een aanstormende generatie jongere historici.

De pas afgestudeerde historicus Goffe Jensma kreeg in 1985 de opdracht van de Akademy uit te zoeken hoe een nieuwe versie op te zetten. Hij adviseerde in zijn interne rapport een handboek in drie delen te maken. Uiteindelijk zou in 1998

alleen deel drie verschijnen, dat de periode van de geschiedenis van Friesland na 1750 behelsde. Als een soort aanloop daarnaartoe was al in de winter van 1985 een tweedaagse conferentie op Stania State te Oenkerk gehouden. De twee jaar later verschenen conferentiebundel *Frieslands verleden verkend* laat zien hoe serieus het handboekproject werd opgepakt. Doel van de bijeenkomst was na te gaan hoe een integrale, regionale geschiedenis van Friesland gemaakt kon worden voor een gewest dat in de eeuwen na het midden van de achttiende eeuw ingrijpende veranderingen onderging.

Inmiddels had Johan zijn baan bij de vakgroep Andragogiek aan de Rijksuniversiteit Groningen opgegeven en was hij in dienst getreden van de Fryske Akademy. Niet alleen recent, nieuw onderzoek voor de beoogde regionale geschiedenis van Friesland kwam in de bundel aan de orde, maar ook bronnen, methoden en onderzoeksperspectieven. Dat dit deel drie van het handboek pas in 1998 verscheen, had als voornaamste reden dat sommige deelnemers aan deze conferentie nog midden in het onderzoek voor hun proefschrift zaten. Een van hen was Johan Frieswijk, die ondertussen binnen de vakgroep Geschiedenis van de Akademy hoofdverantwoordelijke voor dit handboekdeel was geworden. Naast directeur Lammert Jansma was hij, met nog twee anderen, ook mederedactielid van genoemde conferentiebundel.

Het is verrassend te zien hoe Johan in zijn eigen bijdrage, 'Arbeidersgeschiedenis in Friesland', twee dingen benadrukt: ten eerste de massale aanhang die de beweging in bepaalde streken van Friesland kreeg, maar elders in deze provincie juist niet. In de tweede plaats dat in Friesland in de laatste decennia van negentiende eeuw het vroege socialisme landelijk gezien snel massale aanhang kreeg, maar dat het hier niet ging om een snel groeiend industrieproletariaat, maar om land- en veenarbeiders die zich in een ellendige situatie bevonden.

Nog belangrijker is wat Johan op deze twee constateringën laat volgen. Namelijk dat Friese arbeidersgeschiedenis niet alleen bestaat uit onderzoek naar strijd- en organisatievormen maar dat deze ook verbonden moeten worden met het thema arbeiderscultuur. Dat wil zeggen dat er aandacht moet zijn voor specifieke sociale bindingen van mannen én vrouwen, en voor hun dagelijks leven.

De ironie is dat in Johans proefschrift *Om een beter leven* uit 1989 juist de geschiedenis van de organisatie van land- en veenarbeiders in het noorden van Nederland in de periode 1850-1914 de meeste aandacht krijgt, terwijl het thema van de arbeiderscultuur beduidend minder aanwezig is. Niet dit laatste thema maar meer nog dat van de economische ontwikkeling in landbouw en veenderij flankeren zijn nauwgezette beschrijving van de geschiedenis van vele arbeidersorganisaties in deze dissertatie.

In zijn voorwoord bedankt Johan als eerste zijn promotor Ger Harmsen. Die had hem op het pad van de arbeidersgeschiedenis gebracht en geholpen bij de voltooiing van 'het grote werk'. Vervolgens noemt hij, nagenoeg in één adem, oud-collega en historicus Jacques Giele (1942-2012), met wie hij groepen studenten begeleidde bij het Documentatiecentrum voor Nieuwste Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam. Hun gezamenlijk project had 'nieuwe inzichten' opgeleverd 'in het ontstaan van de arbeidersklasse en arbeidersbeweging in Nederland'.

Kritisch en heel erg links

Amsterdam, zomer 1979. Ik ben ten huize van Jacques Giele, bewoner van een flink met boeken gestoffeerde bovenverdieping in de Utrechtsestraat. Giele gold destijds in kringen van historici van de Nederlandse arbeidersgeschiedenis als rijzende ster. Hij had juist zijn veel geprezen studie *Arbeidersleven in Nederland 1850-1914* gepubliceerd. In 1968 had hij als pas afgestudeerde historicus gedebuteerd met het boekje *De pen in aanslag. Revolutionairen rond 1848*. Kort daarvoor had hij bij de Amsterdamse hoogleraar Nieuwe Geschiedenis, Jacques Presser, een *cum laude* voor zijn doctoraal behaald met een scriptie over de Eerste Internationale in Nederland.

Tot diep in de nacht zat ik die avond met Giele te bomen over de vraag waarom dat vroege socialisme in Nederland juist in Friesland zo'n weerklank had gevonden. En toen viel de naam van Johan Frieswijk. "Ken je die nog niet persoonlijk?", vroeg hij mij. Daarna vertelde hij dat hij tussen 1972 en 1976 samen met Johan studenten van de Universiteit van Amsterdam in projectgroepen aan het werk had gezet. Met elkaar gingen ze het ontstaan van de arbeidersklasse in het Nederland van de negentiende eeuw uitzoeken.

Nu had ik van Johan inmiddels zijn *Socialisme in Friesland* gelezen. Dat boek was in 1977 verschenen bij Van Gennep te Amsterdam en had me een enorme verrassing bezorgd. Mijn eigen betovergrootvader IJme Kuiper komt er namelijk in voor. Hij had in 1888 een rol gespeeld bij de verkiezing van Domela Nieuwenhuis in het Friese kiesdistrict Schoterland tot eerste socialistische Tweede Kamerlid, maar ook bij de trammelant die in 1891 was ontstaan ten tijde van Domela's mogelijke herverkiezing. Die kwam er niet, omdat Domela zelf liever buitenparlementair wilde optreden. Als moleenaar in Het Meer bij Heerenveen had mijn voorvader Domela enige malen onderdak verschaft bij zijn verkiezingstournees in dit deel van Friesland.

Zeker niet alleen daarom beschouw ik Johans *Socialisme in Friesland* als zijn mooiste publicatie. Het is een boek dat met verve is geschreven. Sociale geschiedenis op wetenschappelijke basis geschreven met gebruik van primaire en eigentijdse bronnen (vaak kranten), maar journalistiek van toonsetting. Op de omslag staat een foto van de befaamde socialistische meeting in augustus 1890 op een weiland in Het Meer. Domela was daarbij niet aanwezig, mijn betovergrootvader wel, want de meeting vond plaats op een weiland van een vriend van hem, vlak bij zijn molen. Nogmaals, de aantrekkelijkheid van *Socialisme in Friesland* schuilt ook nu nog steeds in de vaart waarmee het boek toen is geschreven. Hierin komt Johans bij universiteitskrant *Folia* ingeslepen journalistieke schrijfkunst tot volle ontplooiing.

Those were the days. Van Provo tot de Maagdenhuisbezetting. Met de zwierige Brabander en anarchistisch ingestelde Jacques Giele deelde de nuchtere, in een sociaaldemocratisch Leeuwarder gezin opgegroeide Johan een vlotte pen en een afkeer van de in hun ogen autoritaire professoren aan de universiteit. In 2016 schreef Johan nog eens een inleiding bij een reeks artikelen die Jacques decennia geleden rond de Eerste Internationale had geschreven. Een anarchistische uitgeverij tekende voor de uitgave daarvan.

Jongens waren Jacques en Johan – aardige jongens, maar kritisch en heel erg links. Een en ander verklaart ook waarom Johan zich in die tijd zeer kritisch uitliet over het proefschrift dat T. van der Wal in 1972 te Leiden had verdedigd: *Op zoek naar een nieuwe vrijheid. Een kwart eeuw arbeiders-*

beweging in Friesland, 1870-1895. In Johans ogen was Van der Wals studie niet neomarxistisch én pro-Domela genoeg. Piet de Rooy heeft er terecht eens op gewezen dat de culturele revolutie van de jaren zestig in Amsterdam twee pijlers had: het anarchisme van Provo en het neomarxisme van de studentenbeweging. Juist in dat politieke en culturele klimaat is Johan Frieswijk gevormd – als student politicologie aan de zevende faculteit van de Universiteit van Amsterdam en daarna als docent aan diezelfde instelling.

Met wie Johan aanvankelijk als publicist over vroege socialisten in Friesland veel moeite had, was ds. Kalma. Het omgekeerde gold ook. De 'rode dominee' Jacob Jetzes Kalma (1907-1991) had veel gepubliceerd over de roerige tijden in Friesland in de jaren 1880 en 1890. In 1978 was zijn verzameling artikelen *Er valt voor recht te strijden* verschenen. Hij noemt daarin wel twee artikelen van Johan Frieswijk uit 1976 – over Tjeerd Stienstra en over de Gorredijkster socialisten – maar opvallend genoeg niet zijn *Socialisme in Friesland*.

Kalma had veel studie gemaakt van de rode dominees van het tijdschrift *De Blijde Wereld*. Zij wilden in het eerste decennium van de twintigste eeuw socialisme en christendom met elkaar verenigen. Kalma zag zichzelf in de traditie van deze collega's staan. Onder hen treffen we zowel christen-anarchisten als christen-socialisten aan. Zelf was Kalma in zijn jeugd te Stiens sterk geïnspireerd geweest door ds. J.A. Bruins jr. (1872-1947), hervormd predikant, die eerder had gestaan in De Knipe tussen 1900 en 1910. Sinds 1905 had hij zich aangesloten bij de SDAP van Troelstra. Bruins had Kalma gestimuleerd in Leiden theologie te gaan studeren. Maar Kalma's moreel en religieus geladen publicaties over het vroege socialisme in Friesland waren aan de atheïstische en anti-kerkelijk ingestelde 'Amsterdammer' Johan niet besteed; op zijn beurt ontwaarde Kalma in Frieswijks publicaties een drammerig socialisme, zo niet anarchisme, van de jongere generatie uit het studentenprotest. Later zou de verhouding tussen Kalma en Frieswijk bijtrekken, zoals we aanstonds zullen zien.

Nog voor *Socialisme in Friesland* had ik de in 1974 verschenen herinneringen van de Friese landarbeider Imke Klaver (1880-1967) uit Bontebok aangeschaft. Deze waren omstreeks 1960

door Klaver in het Fries geschreven en door de Socialistische Uitgeverij Nijmegen (SUN) tweetalig uitgegeven. De ontdekker van het document, Ger Harmsen, leidde het boek in met een biografisch portret van Imke Klaver en Johan Frieswijk vertaalde de oorspronkelijke tekst in het Nederlands. Ook zorgde de laatste voor toelichtende noten bij Klavers herinneringen en schreef hij een lang nawoord die op de titelpagina als 'Aantekeningen' is aangeduid.

In feite is Johans uitleiding veel meer dan dat. Bij herlezing blijkt dat we hier in veertig bladzijden een synopsis voor een proefschrift voorgeschoteld krijgen over het vroege socialisme in Friesland en zijn invloed daarna op de anarchistische stroming van het vrije socialisme. Klaver zelf blijkt zich namelijk vooral te hebben ingezet voor de Bond van Landarbeiders. Uitvoerig staat hij in zijn school-schrift stil bij de zaak van de gebroeders Hogerhuis medio jaren 1890. Klassenjustitie, dat was het. Uit de door hem toegevoegde noten blijkt hoezeer deze zaak Johan Frieswijk toen al intrigeerde. Tien jaar later, in 1984, verscheen daarover een boek dat hij samen met Hans Sleurink schreef: *De zaak Hogerhuis. 'Eene gerechtelijke misdaad'*. Weer op degelijk bronnenonderzoek gebaseerd, maar reportage-achtig van stijl.

Van ds. Bruins moest de atheïstische Imke Klaver weinig hebben omdat hij meende dat deze socialisten wilde terugwinnen voor de kerk. Johan Frieswijk ziet dat in zijn nawoord – terecht – anders: deze ds. Bruins van De Knipe wilde christenen winnen voor het socialisme. Het is zonneklaar dat zijn 'Aantekeningen' – met als ondertitel 'Het politiek en sociaal milieu in zuidoost Friesland' – een voorstudie zijn geweest van *Socialisme in Friesland*. Immers ook andere delen van Friesland, zoals Het Bildt van de landarbeiders, komen in deze tekst al aan de orde.

In zijn autobiografie *Herfststijloos* blikt Harmsen in 1993 terug op deze bijzondere SUN-uitgave. Hij verhaalt daarin over de ontdekking van Klavers dikke schoolschrift in de winter van 1971 – een klas-siek geval van serendipiteit. Bakker Van der Meer kwam er op een avondje buurten door Harmsen in Bontebok mee aanzetten: "Is dit misschien ook wat?" Ger Harmsen: "Er ging een schok door me heen toen het tot me doordrong welk een kostbare schat ik daar in handen hield. Opgewonden kwam

ik thuis, raadpleegde Johan Frieswijk en besloot de tekst tweetalig uit te geven.' Aldus geschiedde. Johan zette zich aan de vertaling en zorgde voor een historische toelichting bij het hele boek. 'Hij leverde prima werk, maar met de natuur was hij minder vertrouwd zodat bij hem de "hounebei" een Vlier werd in plaats van een Vuilboom', schrijft Harmsen. Tja. Harmsen was naast historicus ook een begaafd veldbioloog. Het boek werd een enorm succes voor de SUN en de VARA maakte er een documentaire van. De rest is geschiedenis.

Minder bekend, maar heel typerend voor Johans onderzoek medio jaren 1970 was zijn interesse voor het koloniewezen van rond 1900. Samen met Frans Becker publiceerde hij in 1976 bij de SUN de kloeki studie *Bedrijven in eigenbeheer. Kolonies en productieve associaties in Nederland 1901-1958*. Drie jaar eerder had hij in *It Beaken* de geschiedenis vastgelegd van de kolonie Frij Fryslân in Beets.

Het kloppend hart van Johans oeuvre

Vanaf het najaar van 1981 kreeg ik rechtstreeks contact met Johan. Hij was toen inmiddels naar Gorredijk verhuisd en in dienst getreden bij het Andragogisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen. Al aardig op streek met zijn proefschrift, deed hij daarnaast uitgebreid biografisch onderzoek naar vroege socialisten in Friesland. Zo hadden we hem gevraagd als spreker voor het congres 'Religie en socialisme' in de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden. Dat vond eind maart 1982 plaats en trok veel belangstelling. Ook ds. Kalma was van de partij met een biografisch verhaal over onderwijzer-journalist Oebele Stellingwerf (1847-1897). Johans bijdrage had de treffende titel 'Waarom in bepaalde streken in Friesland het socialisme opkwam en in andere juist niet'. Ook op die dag droeg Johan op zijn jasje zijn speldje van een gebroken geweer. Dit pacifistische symbool zou hij altijd bij gelegenheid blijven dragen.

Het jaar daarna vond op dezelfde locatie het symposium 'Friesland en het interbellum' plaats. Ook die bijeenkomst werd vastgelegd in een bundel. Samen met Johan schreef ik daarbij een inleiding; het was de eerste keer dat we samen iets publiceerden. Omdat Ger Harmsen ervan afzag zijn lezing over vakbondsstrijd in het interbellum

tot artikel uit te werken, leverde Johan voor de bundel alsnog een extra bijdrage over socialistische gemeentepolitiek en werklozenactie in Opsterland anno 1925.

Eerder al was in 1982 van het tijdschrift *Groniek* van de Groninger studenten geschiedenis een speciaal nummer verschenen over regionale en lokale geschiedenis. De foto op het omslag toont een groep veenarbeiders. *History from below* lag op dat moment goed bij de studenten. De redactie had enkele grote namen weten te strikken: Engelse en Nederlandse historici van naam en faam. Friesland was in deze uitgave vertegenwoordigd met drie doctorandi. Naast Frieswijk waren dat Philippus Breuker en mijn persoon.

Johans artikel ging over de opkomst en populariteit van het socialisme in Gorredijk. Zes jaar eerder al had hij daarover een artikel gepubliceerd in het *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. De socialisten in dit streekcentrum hadden hun archieven goed bewaard. Ze bleken een goudmijn te zijn voor Johan. Zo ontdekte hij dat Ferdinand Domela Nieuwenhuis nooit zijn reputatie als *Ús ferlosser* in Friesland had kunnen verkrijgen zonder de inzet van hulpkrachten. En wie waren in eerste instantie deze 'apostelen' van Domela geweest? Niet zozeer land- en veenarbeiders – ja, juist zij geloofden in grote getale in het religieus getinte verlosserschap van Domela – maar vooral middenstanders en handwerkslieden.

Johan ontdekte nog meer in Gorredijk, zoals de eigen bibliotheek die deze socialisten hadden opgezet, de portretten van internationale socialistische grootheden die de muren van hun vergaderlokaal sierden én, niet te vergeten, de onderlinge familiebanden tussen deze rode rakkers in Gorredijk. Het artikel kan gelden als sleutel tot de publicitaire loopbaan van Johan Frieswijk. Kort en goed, de in Amsterdam in de politicologie afgestudeerde Johan Frieswijk werd niet alleen dé historicus van de Friese arbeidersbeweging, maar van haar geheel eigen cultuur: inderdaad, die van 'de rode familie' waaruit hij zelf ook stamde. Haar leden koesterden hun strijdlieden, richtten eigen zangkoren op, trokken met elkaar op naar massameetings, staakten voor hoger loon, lazen eigen bladen en zetten zich zo mogelijk af tegen

de vijf K's van kapitaal, koning, kerk, kazerne en kroeg.

Zo had Johans overgrootvader Arend Frieswijk als losse arbeider de grote veenstakingen van de jaren 1890 meegemaakt. Vandaar dat Johan helemaal aan het begin van zijn proefschrift *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* deze voorvader portretteert. Daarvoor gebruikte hij een niet uitgegeven manuscript van grootvader Jouke Frieswijk uit 1969.

De cultuur van de rode familie in Friesland zou het echte kloppende hart van het grootste deel van heel Johans oeuvre worden én blijven. Al in 1971 schreef hij over de Friese secties van de Internationale (1869-1871). In de loop der jaren maakte hij biografische portretten van voorlieden in de Friese arbeidersbeweging, onder wie Foeke Kamstra, Tjeerd Stienstra, Jan Stap, Rinder van Zinderen Bakker en Geert Lourens van der Zwaag. Ook had Johan een belangrijke inbreng in de roemruchte VARA-documentaire uit 1977 over de geschiedenis van het socialisme in Nederland: 'Voorwaarts en niet vergeten'.

Veel werk heeft Johan verzet voor de in 1988 groots opgezette manifestatie rond Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die op verschillende plaatsen in Friesland werd gehouden. De aanleiding was de herdenking van Domela's verkiezing in de Tweede Kamer een eeuw daarvoor. Er kwamen onder meer tentoonstellingen, lezingen, debatten, radio- en televisiereportages, speciale krantenuitgaven, een symposium en een herdenkingsbundel. Binnen het Comité 100 Jaar Domela trad Johan op als de grote organisator. Pas nu realiseer ik me dat het voor hem een soort revival was van de grote dagen uit zijn Amsterdamse tijd. Johan had een goede tekenhand, was verzot op het ontwerpen van affiches en het maken van wervende teksten. Het kwam allemaal van pas bij de Domela-manifestatie in 1988.

Bijzonder was de band die toen werd gesmeed tussen Kalma en Johan. Ik heb het zelf meegemaakt omdat ik als *Dritte im Bunde* deel mocht uitmaken van hun redactie voor de herdenkingsbundel *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders*, een uitgave van Friese Pers Boekerij. Kalma publiceerde daarin een bijdrage

YME KUIPER EN IK
DE DYNAMISCHE BOYS VAN
DOMELA '88

2. Johan Frieswijk en de auteur (links) tijdens de manifestatie Domela '88, ter ere van de verkiezing in de Tweede Kamer van Domela Nieuwenhuis honderd jaar eerder. Fotocollectie Johan Frieswijk

over de Agema-zaak van 1881 en Johan een historisch-politologische studie naar Domela's verkiezing in 1888 in kiesdistrict Schoterland. De thema's religie en kerk lieten de voormalige kemphanen op dat vlak dus aan andere auteurs over.

Zelf kon ik wel een duit in het zakje doen wat de religieuze factor betreft. Ik had een unieke tekst gevonden in het geheim archief van de toenmalige commissaris van de Koning in Friesland, B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten: een woordelijk verslag van de rede die Domela in 1889 te Appelscha had gehouden voor een gehoor van stakende arbeiders. Geert Lourens van der Zwaag uit Gorredijk zat die massaal bezochte bijeenkomst voor. In zijn rede gaf Domela op een gegeven moment zijn gehoor de opdracht voortaan 'hun eigen verlosser te zijn'!

Johan gunde Kalma de eer om aan Arthur Lehnning het eerste exemplaar te overhandigen van de herdenkingsbundel over Domela. Die maakte toen bij de aanbieding de treffende opmerking dat op dat moment een christen een boek aanbood aan een anarchist. Een verwijzing naar Domela's autobiografie *Van christen tot anarchist*. Hoezeer Johan in de loop der jaren anders over Kalma's publicaties over het socialisme is gaan denken, blijkt uit zijn bijdrage aan een boeket van een vijftal beschouwingen over zijn werk in *De Vrije Fries* van 2007, 'Vijf eeuwen J.J. Kalma'. In zijn bijdrage kwalificeert Johan hem in positieve bewoordingen zelfs als dé pionier van de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in Friesland. Ook zullen Kalma en Frieswijk zich rond 1988 hebben gerealiseerd dat ze vanwege hun regelmatige betrokkenheid in die jaren bij activiteiten georganiseerd vanuit de Partij van de Arbeid beiden tot de rode familie behoorden.

Goed en fout in oorlogstijd

Ik keer nog een keer terug naar *De geschiedenis van Friesland 1750-1995*. In 1998, het jaar van verschijnen, trok niet deze studie, maar de manifestatie Fryslân 500 de meeste aandacht – niet alleen bij historici, maar juist in de media en bij bestuurders en politici in Friesland. Het provinciebestuur had met die manifestatie de herdenking van vijfhonderd jaar centraal bestuur in Friesland willen herdenken. Zijn initiatief riep in verscheidene kringen onverwachte weerstand op. Hoezo de komst van de hertog

van Saksen in 1498 nog eens te bejubelen, waarmee een einde kwam aan het tijdperk van de Friese Vrijheid? Bij een historisch forum over Fryslân 500 in de Grote Kerk te Leeuwarden op 2 juni 1998 vond er zelfs een valse bommelding plaats. De dader bleek een Friese dichter te zijn.

In *De Vrije Fries* van 1998 verscheen een opmerkelijk Friestalig artikel van Johans hand: 'De suvering fan de Fryske Akademy, 1945-1947'. In feite is deze titel te kort door de bocht. Ook de zuivering van de hele Friese Beweging na de oorlog komt ter sprake en zelfs het reilen zeilen van de Fryske Akademy in bezettingstijd. Het hele artikel ademt een geest van nuanceren en afstandelijk oordelen. Het is zonneklaar dat Johan zich de afgelopen jaren goed had verdiept in de Nederlandse en Friese historiografie met een nadruk op de thematiek van goed en fout in oorlogstijd.

Tot op zekere hoogte valt Johan hier de Amsterdamse historicus J.C.H. Blom bij, die in zijn oratie uit 1986 ('In de ban van goed en fout. Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland') had gepleit voor een meer afstandelijke, minder moreel geladen en meer analytische, vraaggerichte geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. Opvallend genoeg noemt hij Blom helemaal niet in de bibliografie bij dit artikel. Wel noemt hij Gjalt Zondergeld, die in zijn proefschrift uit 1978, *De Friese Beweging in het tijdvak van de beide wereldoorlogen*, en in latere publicaties de voormannen van de Friese Beweging (inclusief de Fryske Akademy) na de oorlog een te lankmoedige behandeling van collaborateurs en Duitslandssympathisanten had verweten.

Johan vond dat te ver gaan en was milder in zijn oordeel dan Zondergeld. Dat neemt niet weg dat hij zich in zijn laatste jaren bij de Akademy intensief bezighield met de Friese Beweging – in het bijzonder haar Friese schrijvers en wetenschapsbeoefenaren – in het interbellum en de oorlogsjaren en de wijze waarop de bezetter personen binnen de Friese beweging tot collaboratie en nazificatie aanspoorde. Al in 1995 schreef hij het aantrekkelijke boekje *Folksk Fryslân en de literatuer. Fryske skriuwers ûnder hypnoaze fan 'e tritiger en fjirtiger jierren*. Centraal staat daarin de idee hoezeer een aantal Friese schrijvers en dichters in de ban raakte van de opvatting dat de grondslag voor de cultuur

van het Friese volk het agrarisch leven was, dat juist in die tijd bedreigd zou worden door het oprukken van de grootstedelijke cultuur. *'Folk en grûn oerset nei de literatuer jout oan it primitive libben fan de boer in mystike djipte.'* Hier ontstaat, in termen van Trinus Riemersma, het beeld van de 'boppeboer'.

In Duitsland komt in het interbellum uit de zogeheten *Heimatkunst* de *Blut-und-Boden*-literatuur voort. Een beperkte groep van Friese schrijvers, dichters en publicisten blijkt op dit spoor te geraken. Johan bespreekt als casussen het in oorlogstijd verschenen werk van de dichter R.P. Sybesma, de romancier R. Brolsma en de volkskundige S.J. van der Molen. Al dit voorwerk had uiteindelijk moeten uitmonden in de studie *Dromen en illusies: denkbeelden over volk en land in Friesland voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Dat is Johan in zijn Akademytijd niet meer gelukt en ook daarna niet. Het bleef dus bij een handvol gepubliceerde artikelen. Nog in 2021 verscheen in *De Vrije Fries* zijn artikel 'Das Ahnenerbe en Friesland'. Het laat nog eens zien hoe grondig Johan zich in de loop der jaren in de gehele thematiek had verdiept, met ook veel nieuw bronnenonderzoek en aandacht voor Nederlandse en internationale literatuur.

Bij het Fries Genootschap

In de jaren 1997-2005 was Johan bestuurslid van het Fries Genootschap, dat vanaf 2002 het predicaat Koninklijk mocht voeren. Omdat de Fryske Akademy ook mede-uitgever was van *De Vrije Fries* zat Johan tussen 2002 en 2017 in de redactie. In de periode 2002-2008 trad hij op als eindredacteur en in 2012 was hij redactiesecretaris. Nog iets langer was hij redacteur voor het tijdschrift *It Beaken* van de Akademy, namelijk van 1987 tot en met 2007. Daarnaast zou Johan ook jarenlang redacteur zijn van *Fryslân*, het in 1995 gestarte, meer populairwetenschappelijk historische tijdschrift van het Fries Genootschap. Zowel in 1999 als 2009 schreef hij daarin bijdragen in speciale nummers over Domela Nieuwenhuis. Het eerste verscheen vanwege de verhuizing van het Domela Nieuwenhuis Museum van Amsterdam naar Heerenveen; het tweede ter herinnering aan diens overlijden honderd jaar geleden, in 1919.

Johans afscheidssymposium van de Fryske Akademy in 2009 draaide rond het thema Arbei-

dersbiografie. Zelf sprak hij bij die gelegenheid op basis van gepubliceerd eigen biografisch werk. Ook de recente biografen van Domela (Jan Willem Stutje) en Troelstra (Piet Hagen) hielden een verhaal. Domela contra Troelstra, de geschiedenis is bekend. Domela werd anarchist en Troelstra leider van de SDAP. Johan wist er alles van.

Toen we een week voor zijn dood voor de laatste keer door zijn bibliotheek struinden liet hij me zijn allereerste 'echte' publicatie zien. Die ging over Domela. En zijn allerlaatste gepubliceerde tekst ging eveneens over Domela, namelijk over zijn uitvaart in november 1919, toen een enorme menigte op de been was om de rouwstoet met zijn kist voorbij te zien trekken door Amsterdam. Sinds enige jaren was Johan bestuurslid van het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Fonds. Was hij nu helemaal een Domelaman geworden?, vroeg ik hem. Nee, dat niet. Het was en bleef voor hem Domela én Troelstra. Ten diepste was Johan geen theoretische scherpshijper. Wel kon hij in een debat fel van zich afbijten in de geest van Domela's *Recht voor Allen*, maar niet fanatiek en verbitterd. Bij Troelstra was zijn eigen familie terecht gekomen. Juist dat besepte Johan maar al te goed.

Op de crematieplechtigheid bij Heerenveen werd bij Johans afscheid de Nederlandse vertaling van Bob Dylans 'The Times They Are A-Changin' gedraaid. Zo klonk daar – als vertolker van de opstandige studentengeneratie aan het einde van de jaren zestig – de sonore stem van Boudewijn de Groot, met het lied 'Er komen andere tijden ...' Het ontroerde me enorm. Johan had het nummer zelf gekozen. We reisden als het ware terug in de tijd, naar het Amsterdam van Johan Frieswijk, waar hij in 1963 was begonnen te studeren, naar zijn inzet voor de Studentenvakbeweging, naar het duo Giele en Frieswijk met zijn projectgroepen. Het waren Johans jaren van sturm-und-drang geweest en ook zijn vormende jaren – hoezeer was hij zich daar van bewust geweest aan het einde van zijn leven.

De auteur dankt Goffe Jensma, Oebele Vries en Peter van der Meer voor hun informatie over Johans aanstelling bij de Fryske Akademy en zijn redacteurschap bij It Beaken.

KRONIEK

Archeologische Kroniek van Fryslân over 2023

HANS MOL

Met bijdragen van:

Yvonne Boonstra, Cuno Koopstra, Amy Kuiper,
Jelle Schokker, Diana Spiekhout en Akkie Visser

Een fibula van formaat

Akkie Visser

De metaaldetectorzoeker Peter Huiskens heeft enkele jaren geleden een mooie vondst gedaan in een terprestant in Oostergo. Huiskens, die vooral speurt naar minder goed gedocumenteerde terpen, maakt bij zijn vooronderzoek gebruik van de website HisGIS,¹ in combinatie met het GIS-programma QGIS. Zo kan hij archeologische sites terugvinden die nog niet eerder zijn ontdekt of in kaart gebracht. Zoals bekend is HisGIS een systeem dat het oudste kadaster uit de jaren 1811-1832 ontsluit, al dan niet tegen de achtergrond van oudere en nieuwere topografische kaarten en de hoogtekaart. Hiermee kan tot op perceelniveau en nog verder op een digitale kaart worden ingezoomd. Dat maakt HisGIS, los van vele andere toepassingen, zeer bruikbaar om nog onbekende archeologische vestigingsplaatsen te herkennen in het veld.

Met Q-GIS of andere GIS-basisprogramma's voor het bewerken van geografische data kan dan dit vroege kadastermateriaal gecombineerd worden met allerlei andere digitale kaart- en datalagen, zoals het Actueel Hoogtebestand Nederland.² Door deze koppeling van gegevens en het draaien van kaarten is het mogelijk door het herkennen van bijvoorbeeld hoogte- of reliëfverschillen ontdekkingen te doen. Uitermate behulpzaam hierbij is de *hillsha-*

de-functie, met zijn weergave van schaduweffecten ten opzicht van een fictieve zon. Zelfs de kleinste verhogingen in een oppervlak kunnen daarmee zichtbaar worden gemaakt, zoals terpresten of terpzolen. Bij herkenning speelt naast het reliëf vaak ook de ruimtelijke indeling van de percelen en de loop van de (oude) sloten een rol.

Metaaldetectie op een nog niet onderzocht terprestant

Op basis van dit vooronderzoek selecteerde Peter Huiskens een weilandperceel in de gemeente Leeuwarden waarop hij de restanten van een terp vermoedde. Op de archeologische kaart FAMKE stond en staat het land wel geregistreerd als historisch en archeologisch waardevol, maar niet als beschermd.³ Men vindt het daar alleen ingedeeld in de categorie 5, die staat voor een nog te waarderen site. Bescherming geldt alleen voor categorie 7. Al snel kon bevestigd worden dat er inderdaad een flinke terp, met een totale oppervlakte van maar liefst vijf hectare, op deze locatie heeft gelegen.

Het vondstspectrum deed en doet vermoeden dat de terp deels is afgegraven. In de teeltlaag is namelijk materiaal gevonden uit de Romeinse, Merovingische, Karolingische en Ottoonse periode. Dit geeft aan dat vrijwel alle lagen van de terp bij de afgraving zijn beroerd en dat wat nu nog rest aan corrosie onderhevig is. Het materiaal dat

1 <https://hisgis.nl/projecten/fryslan/>.

2 <https://www.ahn.nl/ahn-viewer>.

3 De afkorting FAMKE staat voor Friese Archeologische Monumentenkaart Extra 3.

door Peter en zijn compagnon Simon Jolmers in een tijdsbestek van totaal zestig uur zoeken werd gevonden, is opmerkelijk rijk. Vooral het aantal Romeinse munten is groot. Het gaat hier om vijf zilveren denarii, twee bronzen sestertiën en maar liefst twaalf geknipte sestertiën. Verder maken nog twee kleine Romeinse assen deel uit van het muntarsenaal. De gevonden munten moeten nog gereinigd worden om ze te kunnen determineren. Bijzonder is ook de bovenkant van een bronzen haarpin in de vorm van een vogeltje. Overige vondsten uit latere perioden laten we voor nu even buiten beschouwing.

1. De schijffibula van boven gezien. Foto: Johan Langelaar

De fibula: grootte, vorm en decoratie

De meest bijzondere vondst is een grote, fraai gedecoreerde, bronzen schijffibula. Hij heeft een buitengewoon grote diameter van 51,6 millimeter en wordt daarom door de vinder geksterend een putdelsselfibula genoemd. Het stuk is rijk versierd met inlegwerk van email en heeft een verhoogde middenknop met ronde pendants.

De fibula of mantelspeld is overigens geen Romeinse uitvinding. Al in de late bronstijd werd gebruikgemaakt van metalen spelden waarmee kleding kon worden vastgemaakt. Wel zien we in de Romeinse tijd een grote variatie in vormen opkomen. Fibula's werden sporadisch gemaakt van ijzer, goud en soms zilver, maar hoofdzakelijk van brons en messing. Decoraties van email werden in de Romeinse periode alleen op bronzen fibulae toegepast.

Fibulae met email- of glasplaat-versieringen waren in de Romeinse tijd vrij algemeen. Bij de met email versierde schijffibula's vormen de ronde- en ruitvormige exemplaren de hoofdmoot. Mantelspelden met een verhoogd centrum en een spiraalveer zijn daarentegen weer zeldzaam, zeker voor het gebied buiten de *limes*, de noordelijke begrenzing van het Romeinse Rijk.

Voor de hier gepresenteerde speld is onder meer de cloisonné-techniek gebruikt. Die houdt in dat bij het emaileren gekleurd glas in de vorm van slijpsel of poeder in afgebakende cellen van de speld werd geplaatst, waarna het geheel in een oven werd verhit om een versmelting tussen metaal en glas teweeg te brengen. Het kwam er daarbij op aan de temperatuur nauwlettend in de gaten te houden. Wanneer deze te hoog werd, bestond namelijk de kans dat de kleuren in elkaar zouden overlopen, wat het resultaat geen goed zou doen. Na afkoeling werd het emailleerwerk licht gevijld met zandsteen en daarna gepolijst.⁴ Het gebruikte glas was geverfd met metaaloxiden. Hierbij werd onder meer gebruik gemaakt van koper voor de kleuren blauw, groen en rood, afhankelijk van de mate van oxidatie van het koper. Maar ook kobalt werd soms voor de kleur blauw gebruikt.⁵

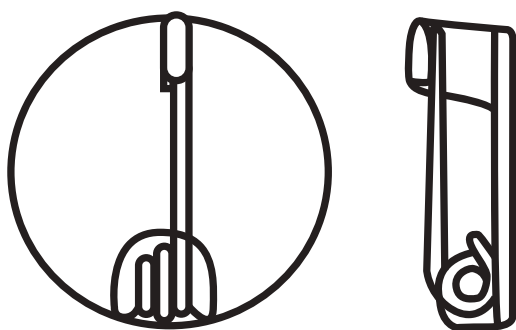
Bij het decoreren van onze fibula is naast de cloisonné-techniek is ook de millefiori-techniek gebruikt. Deze techniek is te herkennen aan het geelwitte dambordpatroon in de middelste cirkel tussen de blauwe lijnen. Bij deze manier van werken worden glazen staafjes van verschillende kleuren samenge-

⁴ G. Haseloff, *Email im frühen Mittelalter. Frühchristliche Kunst von der Spätantike bis zu den Karolingern* (Marburg 1990), 11-13.

⁵ F. McIntosh, 'A study into Romano-British enamelling, with a particular focus on brooches', *School of Historical Studies, University of Newcastle, Postgraduate Forum E-journal*: <https://kdmdc.co.uk/wp-content/uploads/2015/09/a-study-of-roman-enamelling-brooches.pdf> (geraadpleegd 7 juli 2024).

smolten. De meerkleurige staven worden vervolgens dwars doorgesneden, waarna de makers de delen in een cel plaatsen om ze vervolgens te verhitten. Bij deze speld is te zien dat er lege vakjes zijn ontstaan, waaruit dus inlegwerk verloren is gegaan, waarschijnlijk door verschil in spanning tussen de versmolten glasstaafjes. De kunst van emaileren vereist veel tijd en vakmanschap, wat maakt dat dit sieraad tot het duurdere segment heeft behoord.

Volgens Erik Verhelst, senior projectleider en archeoloog bij RAAP Zutphen, heeft de door Peter gevonden fibula een sluitsysteem met een naald en een spiraalveer gehad. De veer en naald zijn helaas niet bewaard gebleven. Verder zijn van de rand aan de zijkant van de verhoogde centrale knop drie pendants verloren gegaan. Slechts één pendant met rode glas pasta heeft de tand des tijds doorstaan. Gezien het oogje op de buitenrand ligt het voor de hand dat de fibula samen met een andere als paar werd gedragen. De beide spelden waren mogelijk verbonden met een kettinkje. Omdat er van dit soort spelden meerdere exemplaren paarsgewijs zijn aangetroffen in grafvondsten van vrouwen, kunnen we er vanuit gaan dat er van dit exemplaar ooit een tweede is geweest en deze fibula werd gedragen door een vrouw.⁶ De fibula is inmiddels professioneel gereinigd en geconserveerd door restaurateur Johan Langelaar van ArcheoCare Maarssen.

2. Achter- en zijaanzicht van een schijffibula met spiraalveer.
Bron: PAN Portable Antiquities Netherlands

Type en datering

Voor het vaststellen van het type kunnen we het beste terecht in het recente overzichtswerk *Fibulae uit de Lage Landen* van de archeologen Stijn Heeren en Lourens van der Feijst.⁷ In dit lijvige boekwerk zijn op basis van een uitvoerige inventarisatie vrijwel alle soorten in Nederland gevonden fibulae beschreven, van de late bronstijd tot de Karolingisch-Ottoonse periode. Als we de typologie van Heeren en Van der Feijst goed interpreteren, gaat het hier om type 58, een meerdelige fibula met speldinrichting bestaande uit een spiraal aan een enkel oog, naald en naaldhouder. Een productieplaats is niet bekend. Het spreidingsgebied van deze soort ligt vooral langs de limes. Sterk gelijkende spelden, van het type 57, komen ook voor in het achterland. De constructie van de fibula verwijst mogelijk naar een productieplaats in het vrije Germanië. Indien dit het geval zou zijn, is het aannemelijk dat de spelden in legerkampen verspreid zijn geraakt. Dit zou ook een aanwijzing kunnen zijn hoe de speld in Friesland is terechtgekomen. Het is immers algemeen bekend dat veel Friezen dienst deden in het Romeinse leger.

Volgens de verspreidingskaart van geëmailleerde schijffibulae met meerdelige constructie is er verder uit Friesland geen enkel exemplaar bekend. Er zijn er tot dusver in totaal zestien exemplaren in Nederland gevonden, waarvan veertien in gebieden langs de limes en twee ten noorden van het Midden-Nederlandse rivierengebied. In de meeste gevallen betreft het exemplaren met een kleinere diameter.

Schijffibulae met een spiraalveer, van het zogenoemde Riha type 3.15, worden in het algemeen gedateerd tussen circa 150 na Christus en de late derde eeuw.⁸ Qua opbouw lijkt deze speld vooral op schijffibulae als Exner III 26b. Dat zijn geëmailleerde schijffibulae met een gladde rand en een centrale schijf op een korte steel. Deze spelden hebben vaak een oogje aan de buitenrand. De datering daarvan lijkt vooral in de eerste helft van de tweede eeuw

6 P. Stuart, *Provincie van een Imperium. Romeinse oudheden uit Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* (s-Gravenhage 1986), 139-140.

7 S. Heeren en L. van der Feijst, *Fibulae uit de Lage Nederlanden. Prehistorische, Romeinse en middeleeuwse fibulae uit de Lage Landen. Beschrijving, analyse en interpretatie van een archeologische vondstcategorie* (z.p. 2017), 158.

8 E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst* (Augst 1979), 29.

3. De fibula voor de conservering en reiniging. Foto's: Peter Huiskens

te liggen. Op basis van deze combinatie denkt Erik Verhelst aan een vervaardiging tussen 150 en 200 na Christus.

Functie

De speld moet niet alleen worden gezien als een handig hulpmiddel om een mantel dicht te knopen of als een mooi sieraad op zichzelf. Hij had mogelijk ook een symbolische waarde. Uitgaande van de vormgeving valt bijvoorbeeld te denken aan een zonnensymbool, zichtbaar gemaakt in het verhoogde centrum van de speld. Van pendants ervan, die vaak voorkomen op schijffibulae met email, wordt ook wel gedacht dat ze een afweer moesten bieden tegen het 'boze oog'.⁹ Op basis van de blauwe lijnen die zorgen voor de radiale verdeling in twaalf vakken veronderstellen sommige onderzoekers ook wel dat de dierenriem wordt verbeeld. De tekens ervan waren al lange tijd bij de Romeinen bekend. Het blijven gissingen, die mogelijk ooit nog eens onderbouwd kunnen worden.

Duidelijk is wel dat de speld bepaald geen alledaags sieraad is geweest. Men kan zich als bezitter maar moeilijk een vrouw voorstellen die naar de laatste Romeinse mode is gekleed terwijl ze de koeien melkt of andere dagelijkse taken uitvoert op een terpboerderij. De speld was waarschijnlijk ook vroeger een waardevol sieraad dat alleen door een rijke dame bij speciale gelegenheden werd

gedragen. Over hoe en waarom de speld ooit op een terp in Friesland is terechtgekomen, kunnen we alleen maar speculeren.

Bijvoorbeeld aan de hand van Annet Nieuwhof en Johan Nicolay die in hun boek over de geschiedenis van 'terpen- en wierdenland' de sociale veranderingen in de Romeinse tijd proberen te duiden.¹⁰ Ze veronderstellen dat er in de Romeinse tijd door de competitie die gepaard ging met de sterke bevolkingsgroei families zijn komen bovendrijven uit wier midden lokale leiders naar voren traden. Volgens hen konden de families die het meest in aanzien stonden zich met de steun van de Romeinen sterker ontwikkelen en een echte elite gaan vormen. Het zou deze elite geweest zijn die meer dan anderen de beschikking kreeg over fraaie Romeinse voorwerpen, zoals de hier gepresenteerde schijffibula.

Maar misschien zoeken we het nu te ver. Niet alles is te verklaren en wellicht moeten we blijven raden naar het hoe en waarom van deze prachtige speld, teruggetoverd uit de Friese klei. Alle vondsten van deze terp worden overigens aangemeld worden bij PAN (Portable Antiques of the Netherlands).

9 Heeren en Van der Feijst, *Fibulae uit de Lage Landen*, 154.

10 A. Nieuwhof en J. Nicolay, *De geschiedenis van terpen- en wierdenland. Een verhaal in ontwikkeling* (Groningen 2018), 69.

Nije stedstera buta den stenena poerta: opgraving van de voormalige Waag van Leeuwarden

Cuno Koopstra en Amy Kuiper

We schrijven 1483. Terwijl de houten kraan kraakte onder haar zware last, was de paniek in het geschreeuw van de mannen hoorbaar. De kostbare lading was te snel van het dek geschoven. Ze zwiepte vervaarlijk door de lucht en raakte daarmee bijna de wand van de nieuwe Waag. De bouw van de Waag was begin oktober afgerond en forse schade kon het stadsbestuur zich niet permitteren. De stadsuitleg aan de zuidzijde van de stad had immers al een vermogen gekost. De stad was over een breedte van driehonderd meter in zuidelijke richting uitgebreid, met een totale omvang van maar liefst zeventien hectare. Ten behoeve van de bouw van een nieuwe Waag was de gracht rond de Sint Jacobspoort gedempt en het nieuwe terrein bouwrijp gemaakt. Waar eerder de torens van de Sint Jacobspoort verrezen, lagen enkel nog grote stapels bouwstenen die bestemd waren voor de bouw van een nieuwe stadspoort.

In 1456 had de stad Leeuwarden het gebied van 'Nije stedstera buta den stenena poerta', ook wel het Nieuwland, onder haar stadsrecht verkregen. Het deel ervan tussen de Wirdumerdijk en de Hoedemakerssteeg/Zuiderstraat kwam daarbij onder het Keimpema-espel; het land daar ten westen van (tot aan de Westerkade) werd onder het Oldehoofster-espel gebracht.¹¹ Tijdens archeologisch onderzoek door MUG Ingenieursbureau in januari en februari 2023 werd een deel van de eerdere gracht die rond de Sint Jacobspoort liep, teruggevonden. Deze gracht was destijds gedempt met puin en stadsafval om het terrein bouwrijp te maken voor de bouw van de Waag. Zeer waarschijnlijk heeft

deze Waag een voorganger elders in de stad gehad, maar waar? Hoewel hierover vanuit archeologisch en historisch oogpunt niets bekend is, kunnen we wel beredeneren waar de oudere Waag zich mogelijk heeft bevonden. En daar hebben stadsbranden vermoedelijk alles mee te maken.

Door een snelle toename van de bevolking in de late Middeleeuwen groeiden steden in de veertiende en vijftiende eeuw uit tot dichtbevolkte en dichtbebouwde kernen.¹² Hoewel baksteenbouw met de komst van kloosters in de late twaalfde eeuw voor de constructie van kerken en stinzen al gangbaar was geworden, waren de meeste woonhuizen in deze tijd nog van hout. Brand vormde dan ook een van de grootste gevaren voor de laatmiddeleeuwse stad. Brak er eenmaal brand uit, dan was deze door de beperkte blusmogelijkheden en smalle straten nauwelijks te blussen. De eerste geregistreerde stadsbrand in Leeuwarden brak uit in 1392, toen een aantal Schieringers het Vetkoperse Leeuwarden binnendrongen en het Predikherenklooster en de Grote Kerk in brand staken.¹³ Hierbij zal ook een groot deel van de omliggende huizen verloren zijn gegaan.

De tweede grote brand vond plaats op 13 juni 1483 in een pottenbakkerij bij de huidige Korfmakerspijp, aan de oostzijde van het stadscentrum.¹⁴ Hierbij gingen tweehonderd huizen verloren. De stadsbrand van 2 juni 1511 in het nabijgelegen Oldehoofster-espel verwoestte een gelijk aantal huizen maar spaarde de Waag. Zeer waarschijnlijk vormde deze brand de aanleiding tot een Stadskeur uit 1530, waarin verordonneerd werd om huizen voortaan alleen nog met baksteen te bouwen en daken niet van riet of stro, maar van keramische dakpannen of dakleien te maken.¹⁵

De stadsbrand uit juni 1483 legde het oostelijke deel van de stad in de as, even ten zuiden van het Amelandshuis.¹⁶ Op deze plek ligt tegenwoordig de

11 M. Schroor, 'Leeuwarden tussen middeleeuwen en nieuwe tijd', in: R. Kunst e.a. (ed.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999), 78-105, aldaar 84.

12 J.C. Visser, 'De dichtheid van de bevolking in de laatmiddeleeuwse stad Amsterdam', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 3 (1985), 10-21.

13 W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden I* (Leeuwarden 1846), 52-53.

14 Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving*, 83-84.

15 H. Mombers, H., 'Stadsbranden', *SteilDAK* 4 (2022), 50-51.

16 G. Elzinga, 'De opgraving van het Amelandshuis in Leeuwarden' *Fries Museumbulletin* 1986, 4-6.

4. Leeuwarden na de stadsuitleg aan het eind van de vijftiende eeuw, met de locaties van de stadsbranden in deze periode en de ligging van de oude Waag en de belangrijkste waterwegen. Afbeelding: Cuno Koopstra, MUG Ingenieursbureau

Wortelhaven. Op de kaart van Braun en Hogenberg uit 1580 is te zien dat hier over het water een relatief groot plein ligt. Direct ten noorden daarvan lag het Vliet, een van de belangrijkste waterwegen, die naar het oosten vanuit de gracht aansluiting op de Ee bood. Mede gezien de belangrijke positie van het Amelandshuis, is het niet onaannemelijk dat hier of in de directe omgeving een voorganger van de Waag stond.¹⁷ Mogelijk is deze Waag tijdens de stadsbrand van juni 1483 verwoest en bestond de noodzaak een nieuwe Waag te bouwen in het Nieuwland.

Op basis van het archeologisch onderzoek hebben we vastgesteld dat de nieuwe Waag in het

Nieuwland een fors houten gebouw was met een grondoppervlakte van 390 vierkante meter (30 bij 13 meter. Dit is bijna drie keer zo groot dan het huidige Waaggebouw met zijn grondoppervlakte van 135 vierkante meter en afmetingen van 15 bij 9 meter. Dat de Waag oorspronkelijk van hout was, weten we omdat er paalgoten onder de latere stenen vloer zijn aangetroffen. Hoewel we niet precies weten in welk jaar de Waag uiteindelijk werd versteend, kunnen we ook deze gebeurtenis op basis van archeologische en historische bronnen beredeneren.

In 1530 werd, zoals reeds vermeld, een stadskeur voor het verstenen van houten gebouwen uitgevaardigd. Belangrijk daarbij is dat Karel V in 1524 door de Friezen officieel werd erkend als landsheer. Onder zijn bewind werd opdracht gegeven voor de bouw van het Blokhuis in Stavoren. Dit Blokhuis was opgebouwd uit zogenaamde 'Leidsche stenen'.¹⁸ Dit waren voor Noord-Nederlandse begrippen opmerkelijk kleine bakstenen.¹⁹ Ook bij de grondige verbouwing van het Blokhuis in Leeuwarden in 1557 zijn deze kleine stenen gebruikt, in een aantal van niet minder dan 400.000.²⁰ Geen wonder dat dergelijke kleine stenen ook zijn teruggevonden bij de Waag. Onder het huidige maaiveld werd een schitterende klinkervloer aangetroffen van gele en rode bakstenen, gelegd in een dambordpatroon.

Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat de verstening van de Waag in de jaren dertig van de zestiende eeuw door Karel V zelf is verordonneerd. Vermoedelijk speelde hierbij de stadskeur van 1530 een rol. Een extra motief voor de bouw kan zijn geweest dat een imposante, versteende Waag kon dienen als illustratie van de Habsburgse macht.

De stenen Waag had vermoedelijk een zwaardere kap dan zijn houten voorganger, mogelijk vanwege een andere dakbedekking. De gebinten van het oostelijk deel van de Waag werden namelijk met bijna drie meter verbreed. Het gebouw bleek

17 <http://www.stinsenfriesland.nl/Amelandshuis.htm> (geraadpleegd 30 augustus 2024).

18 A. Ufkes, *Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuis' te Stavoren*, gemeente Nijefurd, ARC-publicatie 1 (Groningen 1996).

19 De Leidse stenen hadden na de stadskeur uit 1527 een formaat van 18,9x8,6x3,5 cm voor kleine, en 21,6x10,7x5,5 cm voor grote bakstenen. Bakstenen in Noord-Nederland hadden in deze periode afmetingen van circa 26x12x6 cm: R.M.R. van Oosten, 'De Leidse steen des aanstoots. Over de baksteenindustrie rondom Leiden en haar moeizame relatie met het stadsbestuur vanaf de veertiende eeuw tot 1574' (doctoraalscriptie archeologie, Universiteit Leiden 2006).

20 <https://www.blokhuispoort.nl/online-museum/blokhuis/> (geraadpleegd 30 augustus 2024).

5. Dronebeeld van de Waag, met aan de noordzijde een deel van de vloer met het dambordpatroon. Foto: Droneview BV, bewerking Cuno Koopstra

6. Detailopname van de dambordvloer, bestaande uit kleine, gele en rode Leidsche stenen. Foto: Mark Grupstra, gemeente Leeuwarden

echter te zwaar voor de bouwlocatie. De onderliggende gracht had een slappe ondergrond, waardoor de noordmuur al binnen enkele jaren begon te verzakken. Dit noodzaakte de gebruikers om het gebouw verscheidene malen te stutten met extra palen. Aan de noordzijde van de Waag is dan ook een grote hoeveelheid paalgaten gevonden, restanten van de houten funderingen die het verzakken moesten stoppen dan wel vertragen. In de laatste levensfase van de Waag, omstreeks 1590, was het gebouw dusdanig verzakt dat een reeks bakstenen stiepen werd geplaatst waarop een nieuwe rij stijlen de kap extra moest ondersteunen.

De enorme omvang van de Waag doet vermoeden dat het gebouw niet alleen een overslagpunt was voor de boterhandel, maar mogelijk de functie van marktgebouw had. Gebouwen van vergelijkbare omvang kennen we onder meer uit Frankrijk, die tot op de dag van vandaag dienstdoen als markthal, zoals die van Belvès in de Dordogne, daterend uit de vijftiende eeuw. Vermoedelijk heeft het verzakken van de Waag bijgedragen aan de uiteindelijke verplaatsing en nieuwbouw van de huidige Waag in 1596. Deze was kleiner en fungeerde waarschijnlijk niet langer als markthal.

De gemiddelde Leeuwarder uit de zestiende eeuw zal vooral geïmponeerd zijn geweest door de schepen in de gracht, schreeuwende handelaren en het geluid van krakende kranen die ladingen boter losten. Eén van die kranen vonden we trouwens terug tijdens een van de laatste opgravingsdagen: drie zware eikenhouten balken deden dienst als fundering van een houten hijsinstallatie die aan de kopse kant van de Waag heeft gestaan. Een verge-

lijkbare kraan is te zien op een afbeelding van de huidige Waag op de kaart van Leeuwarden uit 1603.

De spectaculaire resultaten die het archeologische onderzoek hebben opgeleverd zijn primair te danken aan de opgravingsleiders André Pleszynski, Famke Ansems en Martine Kremer. Samen met het veldteam, bestaande uit Annemiek Achterhof, Bonne Hiemstra en Wim van Es, hebben zij grote inspanningen verricht om de resten van de Waag in korte tijd tot in detail bloot te leggen. Eind 2024 verschijnt het eindrapport van de archeologische opgraving.

7. Dronebeeld van de huidige Waag naast het opgravingsterrein met een getekende reconstructie van het voormalige Waaggebouw. In de verte is de Oldhove te zien. Foto: Droneview BV, bewerking Cuno Koopstra

8. De damwandput in het IJsselmeer ten behoeve van de berging van het vliegtuig. Foto: gemeente Súdwest-Fryslân

De archeologische berging van de Lancaster ED603 in het IJsselmeer

Yvonne Boonstra

Tijdens de Tweede Wereldoorlog gingen in Nederland bijna zesduizend geallieerde en Duitse vliegtuigen verloren. Op circa dertig tot vijftig plaatsen in Nederland zijn zeer waarschijnlijk nog stoffelijke resten van vermiste bemanningsleden in de grond aanwezig. De vliegtuigwrakken kunnen in aanmerking komen voor een gesubsidieerde berging in het kader van het Nationaal Bergingsprogramma voor vliegtuigwrakken met nog vermiste vliegers. Het programma voorziet daarbij in het overbrengen van de gevonden overschotten naar een graf op een militair ereveld om hun nabestaanden daarmee een goede afsluiting te bieden.

De gemeente Súdwest-Fryslân, de grootste gemeente van Nederland qua oppervlakte, heeft nog tientallen vliegtuigen op haar grondgebied liggen. In het kader van het Nationaal Bergingsprogramma is in 2023 binnen haar grenzen de Lancaster ED603 geborgen, een toestel dat in de vroege ochtend van 13 juni 1943 na een bombardementsvlucht op het Ruhrgebied neerstortte in het IJsselmeer.

Missing in action

Vier bemanningsleden spoelden enige tijd nadien aan op de Friese kust en werden begraven in Stavoren, Workum en Hindeloopen. Van Pilot Officer Arthur Smart, Pilot Officer Charles Sprack en Flight Sergeant Edward Moore ontbrak echter ieder spoor en zij kregen de status vermist. Inmiddels is duidelijk dat ze alle drie in het wrak zijn achtergebleven. Hun stoffelijke resten werden namelijk aangetroffen tijdens de bergingsoperatie die het vliegtuigbergingssteam van Defensie tussen 5 september en 6 oktober uitvoerde op verzoek van de gemeente Súdwest-Fryslân.

Naast het wrak zelf zijn logischerwijs restanten van de uitrusting en kleding aangetroffen. Ook werden er twee verzilverde sigarettenkokers gevonden, met daarop de initialen van Arthur Smart en Edward Moore. Deze bijzondere persoonlijke bezittingen zullen aan de families van de vliegers worden teruggegeven. Het Britse ministerie van Defensie bepaalt in samenwerking met de Commonwealth War Graves Commission waar en wanneer de begrafenis van de stoffelijke resten van de drie teruggevonden bemanningsleden zal plaatsvinden.

9. De resten van de romp, een grote vliegtuigband en delen van de vleugels. Foto: Assist Explore BV

Illegale bergingskettingen als stille getuigen

Uiteindelijk is ongeveer veertig procent van het wrak geborgen, de rest was inmiddels verdwenen. De vele kettingen die bleken te zijn vastgemaakt aan interessante onderdelen vormden stille getuigen van tussentijdse, illegale bergingspogingen. Deze schrijnende praktijken laten zien hoe belangrijk het is om deze voor iedereen toegankelijke oorlogsgraven onder water door een geautoriseerde berging veilig te stellen.

Uit archeologisch vooronderzoek kwam naar voren dat er geen andere archeologische waarden dan het vliegtuigwrak zelf konden worden verwacht. De aangetroffen oudere archeologie, zoals scherven van roodbakkend, Pingsdorf- en kogelpot aardewerk, zijn zonder uitzondering losse vondsten. Er zijn verder loden- en ijzeren netverzwaringen gevonden uit de negentiende en twintigste eeuw.

Archeologisch onderzoek ondergeschikt

Het is niet standaard dat er archeologisch onderzoek plaatsvindt bij de berging van vliegtuigwrakken. Van oudsher heeft het ministerie van Defensie de regie over de berging, vanwege de op de overheid rustende zorgplicht voor eerbiediging en bescherming van oorlogsgraven. Het ministerie bepaalt daarmee ook het verloop van eventueel archeologisch onderzoek, waarbij een vliegtuigwrak als een gevaarlijke omgeving met explosiegevaar wordt beschouwd, waarop het team goed ingespeeld dient te zijn. Tijdens een vliegtuigberging vinden namelijk veel risicovolle werkzaamheden plaats. Denk aan de berging van grote en zware wrakdelen, lastige werkomstandigheden binnen een werkput of damwandkuip en de aanwezigheid van schadelijke stoffen en ontplofbare munitieresten.

Voor de Lancaster was onder strikte voorwaarden de begeleiding van een archeoloog

gelukkig wel mogelijk. Er kon een archeoloog worden aangeschoven die in de pauzes of op afroep de bergingsput in mocht. De bergingsteamleden werden door hem geïnstrueerd waarop ze moesten letten. Interessante objecten werden met gps ingemeten en bijna alle interessante delen met tekst, nummers en stempels zijn door de archeoloog gefotografeerd.

Nut en noodzaak van archeologisch onderzoek

Het besluit van de gemeente om het vliegtuigwrak archeologisch te laten begeleiden, loopt vooruit op de verwerking van haar conceptkaart voor het tijdvak van de Tweede Wereldoorlog in FAMKE, ofwel de Fryske Archeologische Monumentenkaart Extra. In haar beleid heeft ze namelijk nog geen archeologische waarden uit de Tweede Wereldoorlog opgenomen. Ze beschouwt dit ondertussen echter wel als onderdeel van het cultureel erfgoed.²¹

Met oog op dat erfgoed vindt de gemeente dat de archeologische begeleiding een duidelijke waarde kan hebben die aanvullend is op de militaire berging, die zich – zoals gezegd – uitsluitend richt op het gecontroleerd ruimen van de wrakresten, stoffelijke resten en gevaarlijke (explosieve) stoffen en objecten. De archeologie bestudeert namelijk de wrakcontext als geheel. Dat houdt in dat ook aandacht wordt besteed aan de plaatselijke bodemopbouw en de mate van verstoring daarvan, de ruimtelijke spreiding en diepteligging van wrakdelen en objecten, en de aan- of afwezigheid van eventuele andere structuren, sporen en vondsten. Samen met de al bekende historische gegevens over de bommenwerper, de inzichten uit het vooronderzoek en die van de aanstaande berging levert dit een zo compleet en gedetailleerd mogelijk verhaal op over de Lancaster, dat kan worden uitgedragen naar het grotere publiek.

Archeologisch onderzoek dient namelijk conform het Verdrag van Valletta meer te zijn dan alleen het documenteren, beschrijven, interpreteren en rapporteren van een vindplaats. Het bekend maken van de opgedane kennis en bevindingen aan het bredere publiek is een minstens zo

belangrijk doel, dat met regelmaat wordt vergeten. In dit geval is dat het vertellen van het verhaal van de Lancaster ED603 en de gesneuvelde mannen. Maar ook over hoe een vliegtuigwrak wordt geborgen, wat daarvan resteert na een crash en hoe interdisciplinair onderzoek helpt in het zo nauwkeurig mogelijk reconstrueren van het wrak en de ramp.

De uitkomsten kunnen bijvoorbeeld worden gebruikt voor educatieve activiteiten. Ze kunnen ook een bijdrage leveren aan het herdenken van de ramp. In dat kader is een uitgebreid programma opgezet voor de nabestaanden van de bemanningsleden, een aparte Doe-dag geregeld voor 110 kinderen van de groepen 7 en 8 van 5 betrokken basisscholen, en een bezoekdag voor de vele andere geïnteresseerden. Dit was een groot succes! Tevens is er in samenwerking met de Stichting Missing Airmen Memorial Foundation een herdenkingsboekje gemaakt met een munt en een puzzel.

Bij de plechtigheid met de nabestaanden op de locatie van het wrak waren vele hoogwaardigheidsbekleders aanwezig, zoals de toenmalige Nederlandse minister van Defensie Kaja Ollongren, de commandant der strijdkrachten Onno Eichelsheim en RAF Wing Commander Erica Ferguson, de hoogste militairen van Nederland en Engeland. Een Beechcraft, een nog vliegende, lichte Amerikaanse bommenwerper uit de Tweede Wereldoorlog, maakte daarbij drie ererondjes boven de locatie van de crash.

Aanpassing Erfgoedwet

Inmiddels is de Erfgoedwet juist op het punt van vliegtuigbergingen aangepast, in die zin dat er een formele vrijstelling op het opgravingsverbod kan worden verleend voor de bergingsactiviteiten van vliegtuigwrakken door Defensie. Eerder waren deze activiteiten namelijk in strijd met de wet.²²

Vanwege de veiligheid en de mogelijke aanwezigheid van stoffelijke resten staat het belang van de archeologie bij de uitvoering van een berging niet voorop. Men is het er echter wel over eens dat het moet worden meegewogen. Daarom is in het

21 M. Kruijsen, *IJsselmeer, vliegtuigwrak Lancaster ED603*, Archeologisch bureauonderzoek waterbodems, ADC Archeoprojecten Rapport 5744 (Amersfoort 2022).

22 <https://wetten.overheid.nl/BWBR0037521/2024-01-01> (geraadpleegd 5 september 2024).

wijzigingsbesluit opgenomen dat de vrijstelling op het opgravingsverbod voor de berging van vliegtuigwrakken slechts van toepassing is als er een archeologische waardering heeft plaatsgevonden.

Indien de gemeente een dergelijk onderzoek niet zelf regelt, wordt er een advies over de meerwaarde van, en mogelijkheden tot het verrichten van archeologisch onderzoek opgesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Stafofficier Vliegtuigberging van de Koninklijke Luchtmacht. Op basis hiervan kan de gemeente vervolgens een besluit nemen of, en zo ja hoe, ze archeologisch onderzoek insteeckt.

Archeologie als onderdeel van een berging

Het archeologisch onderzoek is nog niet opgeleverd, dus de definitieve conclusies kunnen nog niet worden gedeeld. Zo is een van de onderzoeksvragen wat nu precies de meerwaarde is van een archeologische begeleiding bij deze berging. Wel is heel duidelijk dat een archeologische begeleiding echt om maatwerk vraagt. Essentieel hierbij is dat er onderling begrip en vertrouwen is tussen het team van Defensie en de archeoloog.

Van één ding ben ik heilig overtuigd nadat ik het bergingsproces van dichtbij heb kunnen meemaken: Defensie weet wat wat het doet, dankzij een zeer gespecialiseerd team om de gesneuvelden te bergen en het wrak vakkundig te verwijderen. Hoe mooi zou het zijn wanneer de archeoloog standaard deel gaat uitmaken van het bergingsteam – als de risico's het toelaten – en zo archeologisch onderzoek een vast onderdeel van vliegtuigbergingen wordt.

10. Het skelet van de terpenhond (inventarisnummer 101-554.02). Foto: Fries Museum

Nieuws uit het Fries Museum

Diana Spiekhout

In de vorige editie van de Archeologische Kroniek kwam al ter sprake dat het Fries Museum in samenwerking met Nederlandse en Duitse partners een Europese subsidieaanvraag voorbereidt. Het doel is een grensoverschrijdend programma opzetten en realiseren, waarin de Friese koning Redbad en zijn wereld centraal staan. Het gaat daarbij onder meer om een tentoonstelling, een publicatie en een educatief programma. Dankzij het zogenoemde Klein Projecten Fonds van de Eems-Dollard Regio hebben de betrokken partijen deze aanvraag in het verslagjaar kunnen schrijven. De beoordelingscommissie Interreg VI heeft deze inmiddels ontvangen en zal in het najaar van 2024 haar oordeel hierover terugkoppelen.

Een belangrijke ontwikkeling is dat het Fries Museum een studie kan verrichten naar uit Frisia afkomstige, vroegmiddeleeuwse wapens en wapenrusting. Dit is mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek met het beschikbaar stellen van een museumbeurs. Diana Spiekhout voert het onderzoek uit en is in het kader hiervan aangesteld als gastonderzoeker aan de Fryske Akademy. Johan Nicolay (Rijksuniversiteit Groningen) en Han Nijdam (Fryske Akademy) zijn bij de studie betrokken als begeleidend onderzoekers. De resultaten zullen in de loop van 2025 of 2026 worden gepubliceerd.

Diverse voorwerpen van de archeologische collectie zijn vanaf het najaar 2024 te bewonderen tijdens het project Fries Museum op Paad. Dan trekt het museum met een bus en een activiteitenprogramma de provincie Friesland door om voorwerpen te belichten uit de collecties die het beheert. Ook in twee hiernavolgende jaren zal dit het geval zijn. De museumstukken vormen op locatie de basis voor ontmoetingen, verbinding en gesprekken met het Friese publiek. Ze kunnen dan hopelijk antwoord geven op vragen als: Wat betekent erfgoed voor ons? Wat vertelt het erfgoed over mij en mijn identiteit? Is het belangrijk om kunst en erfgoed te

bewaren? Welke herinneringen en verhalen over een plek roept zo'n object op? Uiteraard komt daarbij ook de archeologie aan bod. Zo vindt er in oktober 2024 een lezing plaats over de vondst en betekenis van de bijzondere vergulde Domburgfibula uit Swichum.

Speciale aandacht binnen dit project krijgt het onderzoek naar de terpenhond uit de Burmanierp I te Ferwerd. Van deze viervoeter is niet alleen het skelet bewaard gebleven, maar ook het vachthaar. In samenwerking met universitair docent Canan Çakırlar van de Rijksuniversiteit Groningen wordt het dier uitgebreid geanalyseerd. Niet alleen het geraamte en haar, maar ook de ouderdom en het DNA worden bestudeerd. Het museum hoopt uiteindelijk meer te weten te komen over het leven en uiterlijk van de mystiek aandoende hond die ooit over deze terp trippelde. De onderzoeksresultaten zullen voor een speciale activiteit van Fries Museum op Paad worden gebruikt, bijvoorbeeld ten behoeve van een lookalikewedstrijd.

Tot slot kan worden vermeld dat er in het verslagjaar nog drie voorwerpen door het Fries Museum zijn verworven, die alle uit de vroege Middeleeuwen dateren. Specifiek gaat het om een met almandijn ingelegde piramidale zwaardknop (2023-040) uit de zevende eeuw, een vroegmiddeleeuws, S-vormig beslag, een prachtige gouden ring uit waarschijnlijk de negende eeuw en een beslag met daarop een gestileerde afbeelding van Wodan en zijn twee raven.²³

23 Collectienummers respectievelijk 2023-40, 2023-41, 2024-17 en 2024-18.

Nieuws uit het Noordelijk Archeologisch Depot

Jelle Schokker

Het Noordelijk Archeologisch Depot (NAD) te Nuis heeft een drietal kerntaken, te weten het zorgvuldig opslaan en beheren van bodemvondsten met bijbehorende vondstdocumentatie, het fungeren als centrum van materiaalkennis en het toegankelijk maken van vondsten en vondstgegevens. In 2023 is hieraan gewerkt door de drie depotbeheerders, ondersteund door zestien vrijwilligers. Deze vrijwilligers hielden zich bezig met het determineren van steentijdcollecties, het digitaliseren van opgravingsdocumentaties en het begeleiden van in totaal ruim vierhonderd scholieren bij hun bezoek aan het depot. Daarnaast hebben zeven stagiairs van de Rijksuniversiteit Groningen en Hogeschool Saxion een mooie bijdrage aan het werk geleverd door onder meer menselijk skeletmateriaal en metalen artefacten op naam te brengen, en door opgravingsgegevens op de website van het depot te ontsluiten.²⁴

Naast al deze vrijwilligers en stagiairs vormden onderzoekers de grootste groep bezoekers. Vrijwel dagelijks heeft het depot onderzoekers ontvangen die vondsten in het depot onder de loep kwamen nemen. Het betrof veelal individuele geïnteresseerden of wetenschappers verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. Wat betreft de provincie Frieland zijn door hen vondsten van de volgende locaties onderzocht: Tritsum, Wijnaldum, Smalle Ee, Kloesewier, Broek, Joure en Lichtenrek (tussen Makkinga en Oosterwolde). Verder is er in 2023 door diverse onderzoekers studie gemaakt van bepaalde typen vondsten afkomstig uit Friesland en een of beide van de andere noordelijke provincies. Het ging daarbij om menselijk en dierlijk botmateriaal, muziekinstrumenten, Romeins *terra sigillata*-aardewerk, zwaarden, Germaans aardewerk, middeleeuws glaswerk, fossielen, prehistorisch schoeisel, zestiende-eeuws Beauvais-aardewerk, neolithische bijlen en laat-Paleolithische vondsten van de Ahrensburgcultuur.

Instanties met een opgravingsvergunning zijn verplicht om vondsten en opgravingsdocumentatie binnen een termijn van twee jaar na het afronden van het bodemonderzoek over te dragen aan het daartoe bestemde depot. Volgend uit deze verplichting hebben archeologische opgravingsbureaus, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Rijksuniversiteit Groningen in 2023 tezamen 79 dozen (formaat 50x50x20 centimeter) met daarin vondstmateriaal overgedragen aan het NAD. Ongeveer een derde deel hiervan is gevuld met vondsten uit Friesland, het overige part bevat materiaal uit Groningen en Drenthe. Overigens belanden niet per se alle vondsten die bij een opgraving worden gedaan in het depot. Voorafgaand aan de deponering van vondsten beslist een provinciaal archeoloog namelijk welke vondsten voldoende waarde hebben om te worden bewaard en welke niet. Dit om te voorkomen dat het depot zich vult met vondsten die na deponering nooit zullen worden geëxposeerd of nogmaals onderzocht.

Van particulieren heeft het NAD maar liefst 57 dozen met vondsten in ontvangst mogen nemen. Het ging hierbij hoofdzakelijk om materiaal van amateurarcheologen die doelbewust akkers en bouwplaatsen afzoeken. Dat laatste doen ze niet alleen om mooie vondsten te verzamelen, maar ook om nog onbekende vindplaatsen te karteren of om meer inzicht te krijgen in de aard en datering van bewoning op een bepaalde plaats in het verre verleden. In de regel gaat het om bewerkte stukjes vuursteen, aardewerkscherven en fragmenten van bouw materiaal. In 2023 heeft het depot voor wat betreft Friesland dergelijke vondsten mogen ontvangen uit de omgeving van Goëngahuizen, Nij Beets, Oud Beets, Bexterwarren, De Deelen, Tijnje, Augustinusga, Surhuizum, Ouwster-Nijega, Vlieland, Terkaple, Warns, Siegerswoude en Leeuwarden. Daarnaast zijn enkele toevalsvondsten aan het depot overgedragen, waaronder een deel van een stenen vizel die in 1957 tijdens de bouw van de voormalige energiecentrale in Leeuwarden in de bodem is aangetroffen.

In 2023 hebben de depotbeheerders 23 bruiklenen uitgegeven. Het gaat om achttien bruiklenen

²⁴ <https://nadnuis.nl>.

11. De helft van een stenen vijzel uit de late Middeleeuwen, met een gewicht van 2,8 kilo en een diameter van 18 centimeter. Foto: J. Schokker

ten behoeve van expositie en om negen ten behoeve van onderzoek. Slechts twee bruiklenen zijn vanuit Nuis de Gronings-Friese grens overgegaan. Het ene betrof laatmiddeleeuws bouwmateriaal dat door Stichting Alde Fryske Tsjerken is tentoongesteld. Het andere omvatte de vondsten gedaan in de Blessebrugschans nabij Wolvega voor een expositie door de Stichting Friese Waterlinie.

Verder hebben Groningse en Drentse instellingen diverse Friese vondsten in bruikleen genomen en tentoongesteld. Zo heeft het Drents Museum dierlijke botten uit de omgeving van Donkerbroek in bruikleen genomen, de Historische Vereniging Loppersum aardewerk uit Tytsjerk en

Oosterbeintum, en de Molen Fortuna in Noordhorn een aantal kanonskogels uit de Friese bodem. Kan een bruikleen niet samengesteld worden met enkel vondsten uit de provincie waar ze getoond moeten worden, dan bieden vondsten uit de andere twee noordelijke provincies vaak uitkomst. Dit is één van meerdere praktische voordelen van het onder één dak bewaren van bodemvondsten uit Friesland, Groningen en Drenthe.

Het bestuur van het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur. Zittend v.l.n.r.: Annemieke Galema, Janna Kootstra, Joop Koopmans, Marjan Brouwer. Staand v.l.n.r.: Ritske Mud, Fonny Krol-Postma, Henny Tuinhout-de Leeuw, Sape Halbesma.

Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur / Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer

195ste verslag, over het jaar 2023

BESCHERMVROUWE H.K.H. PRINSES BEATRIX

Bestuur

Het bestuur kwam in 2023 zes keer bijeen voor een reguliere vergadering. Het Natuurmuseum Fryslân stelde daarvoor steeds de voogdenkamer van het Nieuwe Stadsweeshuis ter beschikking, waarvoor onze hartelijke dank. Tijdens de algemene ledenvergadering op 28 juni werden de tussentijds aftredende leden Marjan Brouwer en Joop Koopmans voor een tweede termijn benoemd. Evert Kramer en Geart de Vries maakten acht jaar deel uit van het bestuur en kwamen daarmee aan het eind van de statutaire zittingsduur. Voorzitter Koopmans sprak mooie woorden en bedankte beide heren voor hun grote inzet voor het Genootschap. Op voordracht van het bestuur werden als nieuwe leden Janna Kootstra en Annemieke Galema benoemd. Op de website van het Genootschap is onlangs een overzicht gepubliceerd van alle bestuursleden vanaf de oprichting in 1827.

In oktober kwam het bestuur in nieuwe samenstelling bijeen voor een brainstormsessie over de toekomst van het Genootschap. Behalve de vraag wat te doen aan het dalende ledental werd verder gesproken over de voorbereiding van het tweehonderdjarig jubileum van het Genootschap in 2027. Na een inventarisatie van allerlei mogelijkheden door verschillende werkgroepjes zijn de eerste besluiten genomen. In de zomer begon Ate Bouma in het kader van zijn bachelorstudie Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen een stage van een half jaar bij Tresoar, gericht op het archief van het Genootschap. Belangrijkste doel was via dit archief inspiratie op te doen voor een mogelijke historische tentoonstelling over twee eeuwen KFG

in 2027. Op 15 november gaf voorzitter Joop Koopmans een lezing over bijna tweehonderd jaar KFG voor de Historische Kring Terpengebied te Hallum. Op 25 november 2023 introduceerde Koopmans het KFG op de International Friesland Day in de Johannes a Lasco Bibliotheek te Emden.

Eind 2023 bestond het bestuur uit de volgende leden:

Joop Koopmans (voorzitter)
definitief aftredend in 2027

Annemieke Galema (vicevoorzitter)
tussentijds aftredend in 2027

Ritske Mud (secretaris)
definitief aftredend in 2025

Sape Halbesma (penningmeester)
definitief aftredend in 2024

Marjan Brouwer
definitief aftredend in 2027

Henny Tuinhout-de Leeuw
tussentijds aftredend in 2025

Fonny Krol-Postma
tussentijds aftredend in 2025

Janna Kootstra
tussentijds aftredend in 2027

Secretariaat

De bureauwerkzaamheden voor het Genootschap werden verricht door de secretaris van het bestuur. Abonnementenland verzorgde de ledenadministratie en de incasso van de contributie. Het nieuwe, met ingang van 2023 ingevoerde ledenpasje werd positief ontvangen.

Ledental

Het ledental van het Genootschap bedroeg aan het eind van het jaar 895, een teruggang van 34 leden. Omdat de voorraad van de bestaande ledenwerffolder ten einde liep, heeft bestuurslid Janna Kootstra een nieuw ontwerp voor een tweetalige folder gemaakt in de huisstijl die ook in de nieuwe banner van het KFG tot uitdrukking komt.

Genootschap digitaal

In 2023 heeft het bestuur enkele nieuwe stappen gezet om de leden digitaal te voorzien van nieuws en informatie. Zo werden uitnodigingen voor het symposium en enkele lezingen ook via e-mail verzonden. Dat het Genootschap niet van alle leden een e-mailadres had, was bekend, maar het bleek ook dat een flinke hoeveelheid berichten niet kon worden bezorgd, omdat de betreffende adressen niet meer in gebruik waren. Een brief per post met een verzoek om een e-mailadres door te geven leidde tot enig succes. Na verzending van de eerste digitale nieuwsbrief in oktober kwamen er nog flink wat correcte e-mailadressen bij. Marijke de Boer zorgde met regelmaat voor nieuwe inhoud op de website en de sociale media.

Lezingen en excursie

Op 8 juni werd in samenwerking met de Campus Fryslân van de Rijksuniversiteit Groningen een minisymposium georganiseerd onder de titel 'Politiek gewin gaat door de maag', over de rol van voedsel en drank in de politieke cultuur van het Friese stadhoudelijk hof in de zeventiende en achttiende eeuw. Iris Witzenburg vertelde over haar onderzoek naar de manier waarop stadhouder Willem Frederik eten en drinken inzette om zijn politieke macht te vergroten. Daarna schetste Herman van Vliet aan de hand van drie personen die aan het hof van Willem IV waren verbonden hoe deze stadhouder prestige ontleende aan een goede eetcultuur.

Na het zakelijke gedeelte van de algemene ledenvergadering op 28 juni gaf Mark Raat, promovendus bij de Fryske Akademy, een presentatie over zijn onderzoek naar de historische ontwikkeling van het Friese veenweidegebied. Vanuit het heden – de regio staat voor grote landschappelijke uitdagingen, zoals de relatief snelle bodemdaling – liet Raat zien hoe vele generaties in het verleden het landschap steeds opnieuw aanpasten aan de zich wijzigende omstandigheden. Aan de hand van vier momenten van transformatie vertelde Raat over wat de direct betrokkenen dreef en onder welke omstandigheden zij handelden, om daarmee inzicht te geven in continuïteit en verandering in de ontwikkeling van het gebied.

Op zaterdagmiddag 28 oktober vond met steun van Leeuwarden UNESCO City of Literature en Tresoar de eerste KFG-Genootschapslezing plaats. Uitgenodigd was Philipp Blom uit Wenen, die sprak over 'Descartes' hond – de onderwerping van de aarde en wat erna komt'. Na kort een verband te hebben gelegd tussen Descartes, Franeker en de bibliotheek van Tresoar, ging Blom in op de westerse denktraditie die de mens als heerser over de natuur ziet, boven en buiten het leven van andere dieren en organismen. De actuele crisis van de biosfeer (opwarming van de aarde, zeespiegelstijging, stikstofproblematiek, enzovoort) als gevolg van menselijke activiteit is in de optiek van Blom ook een existentiële crisis van de mensheid. In een historisch-filosofische reflectie nam hij de toehoorders mee in een zoektocht naar een alternatief voor het denken in termen van overheersing en onderwerping, en naar een intellectuele toekomst vanuit de bron van een radicale verlichting. Zie voor een uitgebreider verslag ook historisch tijdschrift *Fryslân* nummer 6 (2023).

Op 14 september was er voor de leden van het Genootschap een speciale excursie naar Museum Dr8888 in Drachten. Directeur Wybren Jorritsma ontving de gasten en vertelde een en ander over zijn museum. Daarna volgde een rondleiding over de tentoonstelling *Ein Paradies für die neue Kunst* over de Duitse kunstenaar en dadaïst Kurt Schwitters en kunstenaars die zich door hem hebben laten inspireren. Schwitters werd wereldberoemd met zijn vernieuwende collages en klankgedichten. Aansluitend was er nog een bezoek aan museumwoning en rijksmonument het Van Doesburg-Rinsemahuis.

KFG-Sieperda-symposium

Op 21 april werd in Tresoar het KFG-Sieperda-symposium gehouden onder de titel '2000 jaar Friezen en hun landschap', georganiseerd in samenwerking met de Fryske Akademy en Tresoar. Dit naar aanleiding van de tweeduizendste verjaardag van Plinius de Oudere, die als een van de eersten het waddenlandschap beschreef. Het programma telde zes sprekers (Simon Halink, Han Nijdam, Mark Raat, Mans Schepers, Otto Knottnerus en Jeroen Wiersma) die de dynamiek tussen landschap, natuurbeleving en identiteit vanuit verschillende invalshoeken belichtten. De uitgewerkte versies van de lezingen zijn opgenomen in *De Vrije Fries* van 2023.

Nieuws over het Fries Museum en de collectie van het KFG

Directeur Kris Callens van het Fries Museum begon op de alv met een korte terugblik op het afgelopen jaar. De collectie van het KFG is nu volledig geregistreerd en digitaal beschikbaar. De nieuwe, vorig jaar ondertekende beheersovereenkomst tussen het KFG en het Fries Museum maakt meer mobiliteit van de collectie mogelijk; als de ontvangende locatie op orde is, is het eenvoudiger geworden om objecten uit te lenen. Hoewel het museum zelf ook wil bijdragen aan het uitdragen van de collectie, moeten instellingen die iets willen lenen dat zelf aanvragen. Er zijn inmiddels meer dan tweeduizend bruiklenen. Het museum werkt aan een kaart waarop in één oogopslag is te zien waar bruiklenen zich bevinden. Van april tot oktober 2024 trekt het museum de provincie in met een bus met objecten die uit de bezochte regio's afkomstig zijn. Zo wil het museum het Friese *erfskip* tonen en het gevoel van de *mienskip* versterken. In 2028 komt het museum met een nieuwe vaste opstelling onder de noemer 'Het verhaal van Fryslân'. Maar eerst is er in 2027 het jubileum van het KFG. In samenwerking met Tresoar en andere musea wil het Fries Museum graag meehelpen met de organisatie van het tweede eeuwfeest.

Historisch tijdschrift Fryslân en de Nieuwsbrief

Het zal niet iedere lezer zijn opgevallen, maar met ingang van het vierde nummer van 2023 is *Fryslân* uitgebreid van 32 naar 40 pagina's. De redactie was

al langere tijd van mening dat het blad te krap in zijn jasje zat en het bestuur heeft het advies om acht bladzijden toe te voegen opgevolgd. Ook op andere plaatsen in het tijdschrift wordt de hand van de nieuwe hoofdredacteur zichtbaar.

Naast vier afleveringen in de reeks Maritieme Geschiedenis, een nieuwe serie van vier afleveringen over de Friese gezondheidszorg en de verschillende rubrieken 'By it grêf fan ...', 'Naburen', en 'Schatten uit het Fries Museum', kwam weer een verscheidenheid aan artikelen voorbij: van een opiniërend artikel over de toekomst van de nationale landbouwgeschiedenis, de zoektocht naar de identiteit van een in december 1943 bij Nijtap neergestorte Duitse piloot, vijf eeuwen badgasten op Terschelling en 'Liederlijke genieting, lage wellust, tomeloze losbandigheid' over het karakter van de gemiddelde Friese man (in 1823), tot 'De boer op' met veehandelaar Roelof Baron, om een kleine selectie uit het rijke aanbod te lichten.

De redactie bestond uit Kerst Huisman, Meindert Seffinga, Doeke Sijens, Henny Tuinhout-de Leeuw en Jan van Zijverden. Hanno Brand was de redacteur van de maritieme reeks, de hoofdredactie was in handen van Herman Broers en Marijke de Boer verzorgde de beeld- en eindredactie, en de rubrieken 'Boeken kort', 'Kort nieuws' en 'Kalender'. De vormgeving was in de vertrouwde handen van Frank de Wit. Van der Let & Partners uit Heerenveen zorgde voor de productie en verspreiding. In het voorjaar namen bestuur en redactie afscheid van Siebrand Krul, die hoofdredacteur was in de periode 2011-2023. Hij kreeg onder andere een gepersonaliseerde aflevering van *Fryslân* aangeboden, met daarin een groot aantal bijdragen van direct betrokkenen.

De Vrije Fries

Het thematische deel van *De Vrije Fries* 103 (2023) bestaat uit een serie interessante artikelen die de neerslag vormen van de lezingen die werden gehouden op het KFG-Sieperda-symposium over tweeduizend jaar Friezen en hun landschap, uitgebreid met artikelen van Gilles de Lingen en Hans Mol, en Rymke Schuurmans. Simon Halink en Diana Spiekhout voorzagen het themadeel van een uitgebreide inleiding. Daarnaast bevat deze jaargang vier opzichzelfstaande bijdragen van Han Nijdam

met Diana Spiekhout en Casper van Dijk, Bouke Procee, Bert Looper en Lizanne Trenning.

De Archeologische Kroniek van Fryslân over 2022 door Hans Mol bevat bijdragen van Marco Bakker, die verslag doet van een archeologische veldkartering op Arkens-Oost (bij Franeker), Akkie Visser die een in 2022 in de gemeente Waadhoeke gevonden bronzen beeldje van de god Mars beschrijft en Evert Kramer en Klaas Speelman die verslag doen van het archivalisch en archeologisch onderzoek naar vroegere bewoners van Mammemastate in Jellum. Diana Spiekhout brengt nieuws vanuit het Fries Museum. Jelle Schokker blikt terug op het Noordelijk Archeologisch Depot in 2022.

De redactie bestond uit Doeke Sijens (voorzitter), Binne Keulen (secretaris) en de leden Ralf Futselaar, Simon Halink, Otto Knottnerus, Hans Mol, Jelte Olthof en Hans Zijlstra. De eindredactie was in handen van Marijke de Boer; ontwerp, opmaak, productie en verzending werd verzorgd Van der Let & Partners uit Heerenveen.

Van de mogelijkheid om oude jaargangen van *De Vrije Fries* gratis af te halen bij Tresoar is in de loop van het jaar in ruime mate gebruikgemaakt. Wat eind december nog over was, is opgeruimd. Behalve de meest recente afleveringen zijn alle jaargangen via onze website online te raadplegen.

Financiën

Na de forse daling van de waarde van de beleggingen in 2022 is er in 2023 maar mondjesmaat sprake van herstel. Op de alv presenteerde de penningmeester een overzicht van baten en lasten in 2022 en van de resultaten op de beleggingen. Vooral de publicaties lieten hogere kosten zien dan was begroot. Ook het invoeren van een nieuw ledenpasje bracht extra kosten met zich mee.

Vervolgens was het woord aan de kascommissie die heeft vastgesteld dat de penningmeester de commissie ruim van informatie heeft voorzien. De commissie heeft steekproefsgewijs de boekhouding gecontroleerd alsmede de door de bank aangegeven saldi. Hoewel de inkomsten een daling laten zien, onder meer als gevolg van de teruggang in contributies, stelde de commissie vast dat het Genootschap zijn inhoudelijke doelstellingen nog goed kan realiseren.

Voorts gaf de commissie in overweging om voor de plannen met betrekking tot het jubileum in 2027 een meerjarenbegroting op te stellen en middelen uit de beleggingen af te zonderen en vast te zetten in deposito's. Vervolgens werd op voorstel van de commissie de jaarrekening vastgesteld en het bestuur decharge verleend voor het gevoerde beleid. De heren A. Riemersma, D. Osinga en J.W. Visser hadden zitting in de kascommissie. De heer Riemersma was aftredend; als zijn opvolger werd de heer Dirk van der Bij voorgedragen. Hij werd bij acclamatie benoemd.

Daarna gaf de penningmeester een toelichting op de begroting voor 2024. De vergadering stemde in met het voorstel om 400.000 euro vrij te maken voor jubileumactiviteiten. Ook het voorstel om de jaarlijkse contributie voor het Genootschap onveranderd vast te stellen op 44,50 euro (bij automatische incasso 42,50 euro) werd door de vergadering aangenomen. De penningmeester liet wel blijken dat in de toekomst een verhoging van de contributie onvermijdelijk zal zijn. Na de toelichting werd de begroting door de vergadering vastgesteld.

Subsidies

Vier subsidieaanvragen voor het uitgeven van een boek werden door het bestuur gehonoreerd, waarmee in totaal een bedrag van 3500 euro is gemoeid. Het betrof bijdragen aan de volgende publicaties: *De keunst as útwei. Biografie van Simke Kloosterman (1876-1938)* van Philippus Breuker; *Rijk, maar niet in geld. Vijftig jaar Friese uitgevers 1920-1970* van Louw Dijkstra; *Een verhaal zonder begin. Over het wapen van Terschelling* van Henjo Hekman en tot slot *Vlas in Friesland* van Henk Dijkstra en Gerrit Herrema.

Over de auteurs

Simon Coupland (1959) is een anglicaanse predikant, maar de afgelopen 35 jaar heeft hij onderzoek gedaan naar en geschreven over de Vikingen in Europa en Karolingische munten. Hij is onderzoeker aan de Fryske Akademy en geaffilieerd geleerde aan het McDonald Institute for Archaeological Research aan de Universiteit van Cambridge. Tot zijn publicaties behoort het boek *Carolingian Coinage and the Vikings* uit 2007.

Arjen Dijkstra (1979) is directeur van Tresoar, archief, bibliotheek en literatuurmuseum van Fryslân. Hiervoor was hij directeur van het Universiteitsmuseum Groningen. Dijkstra is gespecialiseerd in de geschiedenis van de wetenschap. Hij werkte acht jaar, met tussenpozen, aan een onderzoek naar het leven van Eise Eisinga. In 2021 publiceerde hij *De Hemelbouwer. Een biografie van Eise Eisinga*. Samen met Mark Hektor maakte hij *It Himelbouwerke*. In 2025 zal hij samen met Nikolaj Bijleveld en Samuel Gessner *Devotees of Science* publiceren, een wetenschappelijke bundel over Eisinga en zijn tijdgenoten.

Goffe Jensma (1956) is emeritus hoogleraar Friese taal en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij promoveerde in 2004 op onderzoek naar het Oera Linda-boek en de mogelijke rol die François Haverschmidt bij het ontstaan van deze falsificatie heeft gespeeld. Een van zijn meest recente publicaties is *Exit Fryslân* (2023), over hoe het staat met de Friese identiteit in een tijd van sterke globalisering.

Otto S. Knottnerus (1959) is redacteur van *De Vrije Fries* en werkt aan een overzicht van de geschiedenis en geschiedschrijving in het internationale Waddengebied. In 2019 en 2020 publiceerde hij met Han Nijdam twee artikelen over koning Redbad en diens nalatenschap in de Friese geschiedschrijving.

Joop Koopmans (1959) is associate professor iermoderne skiednis oan de Ryksuniversiteit Grins. Syn ûndersyk is foaral rjochte op de relaasjes tusken media en polityk yn iermodern Europa. Der-njonken is hy sûnt 2020 foarsitter fan it Keninklik Frysk Genoatskip. Yn de perioade 2013-2017 wie Koopmans redaksjefoarsitter fan *De Vrije Fries*. Ek wie hy ien fan de redakteuren fan de *Nieuwe Encyclopedie van Fryslân* (2016).

Yme Kuiper (1949) is emeritus bijzonder hoogleraar historische antropologie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij heeft een groot aantal publicaties op zijn naam staan, waaronder *Adel in Friesland 1780-1880* (1993). Hij werkte onder meer samen met Johan Frieswijk voor de boeken *Sporen van Domela* (2017) en *Sporen naar Empe* (2008).

Peter van der Meer (1958) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden en is sinds 1990 verbonden aan de Fryske Akademy als onderzoeksmedewerker en informatiespecialist. Hij houdt zich vooral bezig met het verzorgen van bronpublicaties en tekstedities, zoals *Skoalmasters yn Fryslân 1600-1950* (2008) op de website van de Fryske Akademy, *De Beneficialboeken van Friesland, 1543* (2013, met Hans Mol) *De Monsterlijsten van Friesland 1552 en Ameland 1558* (2017, met Hans Mol) en *Het Hindelooper scheepsboek (1715-1718)* (2019, met Jan de Vries) op de website van de Fryske Akademy.

Hans Mol (1954) studeerde geschiedenis en historische geografie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, alwaar hij in 1991 ook promoveerde. Hij werkte van 1986 tot 2022 aan de Fryske Akademy in Leeuwarden als onderzoeker op het terrein van de middeleeuwse geschiedenis. Daarnaast was hij van 2003 tot 2020 namens de Fryske Akademy verbonden aan de Universiteit Leiden als bijzonder hoogleraar geschiedenis van de Friese landen in de Middeleeuwen.

Michiel Verweij (1964) studeerde klassieke filologie aan de Universiteit van Leuven en is werkzaam bij de Koninklijke Bibliotheek van België. Een van zijn publicaties is *Adrianus VI. De tragische paus uit de Nederlanden* (2011). Hij schrijft Neolatijnse gedichten onder het pseudoniem Michael Pratensis Oirschotanus. In 2024 won hij van de Romulusprijs.

Marvin Wiegand (1992) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Leiden en promoveerde in 2023 aan de Vrije Universiteit Amsterdam op de receptie van het geleerde recht in middeleeuws Friesland. In zijn onderzoek bestudeert hij de thema's testamenten, conflictoplossing en de sociale en juridische positie van vrouwen. Hij publiceerde artikelen over de Friese rechtsgeschiedenis en werkt aan een vertaling van de Latijnse glos van het middeleeuwse, Friese handschrift Codex Roorda.

Hans Zijlstra (1967) is redacteur van *De Vrije Fries* en *De Sneuper*, het blad van de Historische Vereniging Noordoost-Friesland. Tevens is hij lid van de Werkgroep Maritime Skiednis van de Fryske Akademy, voorzitter van de Tinco Lycklama Foundation en webredacteur van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis. Hij publiceerde eerder over de genealogie en streekgeschiedenis in Noordoost-Friesland met de nadruk op kunst (portretten) en maritieme geschiedenis. Hij werkt als productmanager Research Metrics bij Elsevier Science.